

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- BOHUMIL HRABAL: Mesüge Stunde (*elbeszélés*) 289
BALLA ZSÓFIA: Viasz erek (*versciklus*) 295
MÁRTON LÁSZLÓ: Második álom (*elbeszélés, IV.*) 297
KALÁSZ MÁRTON versei 308
TURAI TAMÁS: A hiten túl, a pusztulás előtt
(*Esszé Kertész Imréről*) 310

*

- SZÉP ERNŐ két elbeszélése (*Márványi Judit és Benedek Mihály
jegyzetével*) 317
TANDORI DEZSŐ: Szabadiskola (5. Szép Ernő-kettős) 326

*

- ANDRÁS SÁNDOR: A láthatatlan eksztázis szobrása egy új
kőkorszak hajnalán (*Jovánovics György műveiről*) 339
BOGDÁN LÁSZLÓ verse 351
KERESZTURY DEZSŐ: Apám halála (*önéletrajzi részlet*) 355
KÁROLYI CSABA: „A zaklatott középén” (*Vas István: Azután*) 359
MAKAY IDA versei 365
BORBÁNDI GYULA: Jászi Oszkár második emigrációja
(*tanulmány*) 366
BISZTRAY ÁDÁM verse 375

*

- LÁNG ZSOLT: A történetmondás hitele (*Bogdán László:
A késdobáló*) 376
GYÖRFFY MIKLÓS: Szegény Jorik Bohémiában (*Békés Pál:
Érzékeny utazások Közép-Európán át*) 379
MOHAI V. LAJOS: Polcz Alaine magánfreskója (*Polcz Alaine:
Asszony a fronton*) 382

1992

ÁPRILIS

A Költészet Napja a Jelenkor Kiadónál:

Tolnai Ottó: Wilhelm-dalok

290 oldal, 228 Ft

•

Károlyi Amy: Mindenért mindent

120 oldal, 99 Ft

•

Takács Zsuzsa: Viszonyok könnye

128 oldal, 99 Ft

•

Somlyó György: Nem titok

80 oldal, 75 Ft

A könyvek (a korábban megjelentek és az előkészületben lévőek egyaránt) postai utalványon megrendelhetők, illetve előfizethetők a kiadó címén (7621 Pécs, Széchenyi tér 17).

Kérjük, az utalványon tüntesse fel pontos címét, irányítószámát, a hátoldalon pedig a megrendelt könyv(ek) címét!

40,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXXV. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztő
GÁLLOS ORSOLYA

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÓZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BERTÓK LÁSZLÓ, CSORDÁS GÁBOR,
MEDVE A. ZOLTÁN, PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN

JK

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/10-673

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó,

(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/36-803)

Baranya megye önkormányzata, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium,
valamint a József Attila Alapítvány támogatásával.

Felelős kiadó: Csordás Gábor

Terjeszti a Magyar Posta és a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben

és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,

Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással

a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra,

illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadónál.

Előfizetési díj egy évre belföldre: 440,- Ft, külföldre: 660,- Ft. Megjelenik havonként.

A szedés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadóban készült.

Sokszorosítás: Molnár Csaba nyomdája, Pécs.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

A NAPPALI HÁZ március végén megjelenő idei első számában *Mi a felvilágosodás? A filozófia esélyei* címmel összeállítás olvasható Mladen Dolar, Fehér Márta, Kisbali László, Ludassy Mária, Tengelyi László és Vidrányi Katalin írásaiból; Neumer Katalin Wittgenstein naplójáról írt; a folyóirat közli Erdély Miklós színdarab-töredékét, Tandori Dezső *A madárzsoké* és Bohumil Hrabal *A homokszínű kandúr* című írását. A *Nappali ház* a könyvesboltokban és a galériákban kapható. Előfizethető a szerkesztőség címen: 1399 Budapest, pf. 701/330. A régebbi számokat az Írók Boltja (Andrássy út 45.) árulja.

A FINN KULTÚRA NAPJÁN, február 27-én Vikár Béla emléktábláját koszorúzták meg Pécsen a Magyar-Finn Baráti Társaság és a TIT Baranya Megyei Szervezete, majd *Takáts Gyula* Kossuth-díjas költő beszélt finnországi élményeiről és olvasta fel verseit.

A VARSÓI MAGYAR INTÉZETBEN február 3-án mutatták be Xantus János *Szoba kiáltással* című filmjét. A nézők találkozhattak a rendezővel, valamint a film főszereplőivel, Zofia Rysiównával és András Ferencel.

A PÉCSI NEMZETI SZÍNHÁZ Spiró György *Optimista* komédiáját Lengyel György rendezésében mutatja be április 25-én. A *Kamaraballett*-est premierjét április 16-án tartják a Kamaraszínházban. A Bóbita Bábszínház márciusban vitte színre Pinczési Judit *Blub herceg* című játékát Lénárt András rendezésében.

A PÉCSI SZIMFONIKUS ZENEKAR és a Nevelők Háza Kórusa Rossini *Stabat Mater*-ét adja elő *Tillai Aurél* vezényletével április 6-án, a pécsi Bazilikában. Ugyanitt *Virág Endre* ad orgonaestet április 27-én, a Püspöki Énekiskola Fiúkórusának közreműködésével.

PANNÓNIA KÖNYVEK. Varga Dávid *Mai puszták népe* című szociográfiájának könyvbemutatóját február 27-én tartották Pécsen, a Művészetek Házában. A könyvpremierén részt vett a szerző, továbbá dr. Enyedi György akadémikus és dr. Szirtes

Gábor, a kötet szerkesztője. A Pannónia Könyvek sorozatának újabb darabja a *Rejtett kincsek nyomában* című baranyai népmondagyűjtemény.

TEÉRTED IS... címmel jelent meg a Svédországban élő *Vörös Márton* Pécs második világháborús napjaira visszatekintő memoárja. A Gondolat Könyvkiadó március 11-én mutatta be a könyvet Pécsen, a Zrínyi Miklós Könyvesboltban.

SOMOGYI TAVASZ. Márciusban rendezték meg első alkalommal a kaposvári tavaszi fesztivált, melynek programján kiállítások, színházi bemutatók és koncertek mellett könyvkiállítás volt látható az emigráns magyar irodalomból, bemutatták a nagy hagyományú dél-dunántúli iskolákban őrzött könyvritkaságokat és Somogy középkori okleveleit. Nemzetközi művészeti fórumot és tudományos tanácskozást tartott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság. A Fonyódi Helikon költőtálalkozót rendezett, és tanácskozásra hívták a kulturális folyóiratok főszerkesztőit is.

KIÁLLÍTÁSOK. A Pécsi Galéria a kortárs cseh–morva–szlovák üvegművészetből rendez kiállítást április 3. és május 3. között. Ugyanekkor fiatal magyar üvegtervezők munkáit mutatják be a Pécsi Kisgalériában. – *Grazi építészet* címmel március 31-től április 13-ig látható kiállítás Pécsen, a Művészetek Háza Tetőtéri Galériájában. – *Neue Natur–Nová Příroda–Új Természet* címmel az Alsó-Ausztria Tartományi Múzeum kiállítása látható április 19-ig Bécsben, a Herrengasse 9. szám alatt Bernát András (Magyarország), Daniel Fischer és Miroslav Štolfa (Cseh-Szlovákia), Johanna Kandl (Ausztria) és Anna B. Wiesendanger (Svájc) alkotásaiból. – *Siflis András* grafikusművész kiállítása április 20-ig tekinthető meg Székesfehérváron, az István Király Múzeumban.

AZ ÚJRAINDELŐ JAK-FÜZETEK első két darabjának, Solymosi Bálint *A múnéger* című verseskötetének és Szijj Ferenc *A futás napja* című kispróza-kötetének bemutatójára április 9-én, 16 órakor kerül sor Budapesten, az Írók Boltjában.

Mesüge Stunde

Azt hiszem, Áprilka, kötelességem, hogy megírjam magának, ha valami megindítót olvasok. Rudiger Safranski úr *Schopenhauer und die wilden Jahren der Philosophie* című könyvének bevezetőjében ezt írja... Arthur élete alkonyán így szólt: Az olyan filozófia, amelynek a lapjai között nem patakszanak a könnyek, nem hallatszódik üvöltés, sírás-rívás és fogcsikorgatás és a kölcsönös gyilkolás félelmetes csörömpölése, az nem filozófia. Majd így folytatja Safranski: a francia forradalomról Kant, aki bábáskodott a „filozófia vad éveinek” megszületésénél, így nyilatkozott: Az emberi történelem ilyen fenoménja sohasem merülhet feledésbe, mert ez alkotja az emberi lényeg alapját és nagyságát, ez jelölte ki az utat a jobb felé... Majd Safranski úr magyarázata... A mi fenoménjainkat, amik nem merülhetnek feledésbe, Auschwitznak, Gulag-szigetcsoporthoz és Hirosimának hívják... Die wilden Jahren: Kant, Fichte, Hegel és a fiatal Marx...

Beszélgettem egy emberrel, aki átélte a romániai, a bukaresti eseményeket. Láta a halomra lőtt, látta a mezítláb térdeplő gyerekeket Temesvároton, azt is látta. De szörnyű volt a leengedett úszómedence is, amikor belevetették a Ceaușescu-kommandó élő katonáit, ahogyan az Ország Atyja hívta őket... a Ceaușescugyerekeket. Szörnyű látványt nyújtottak azok a nyüzsgő, élő gyerekek, halálra ítélve, mivelhogy arra voltak nevelve.

Áprilka, ez már nagyon régen történt, de az emlékezés a második jelenem, így csak tudja meg, hogy mintegy fél évszázaddal ezelőtt, de az is lehetséges, hogy csak egy negyed századdal, a Vencel téri Šroubek-szállodában, az Arany Lúdban lakott Leopold Stokowski, a híres karmester, aki a Cseh Filharmonikusokat dirigálta... és amikor eljött az ideje, hogy taxiba szálljon és kihajtsa a pályaudvarra, a portások minden igyekezete ellenére sem jött, és csak nem jött a kocsis, a párizsi gyors pedig nem vár... így állt hát Stokowski a szálloda előtt az öt, vagy lehet, hogy még több bőröndjével és táskájával... amikor ki nem gördül eléje egy targoncával egy fiatalember, aki rögtön tudta, mi a dörgés, folyékony angolsággal megszólította a mestert, és följánlotta, hogy kiviszi őt a targoncájával... és így nemcsak a poggyászt pakolták föl, hanem Leopold Stokowskit, a szép és elegáns urat is... és a targonca lassan és biztosan kivitte a

gyorshoz... Leopold Stokowskit, aki a *Száz férfi egy kislány* című filmben is szerepelt. És ki mindenki nem játszott még abban a filmben, Áprilka... egy kislány, Shirley Temple... és éppen ma olvasom a Svobodné slovóban...

A sors iróniájából 1968 augusztusában megbízottként dolgoztam Prágában, és mint az Egészségügyi Világszervezet képviselője tanúja voltam a forradalomnak. Tavaly tértem vissza a maguk országába, a körülmények összejátszása folytán ismét augusztusban, és figyelemmel kísérhettem a bársonyos forradalom egész lefolyását... de az azt megelőző időszakot is... az emberek nyugodtaknak, sőt alázatosaknak látszottak. A metróban is lesütötték a szemüket, vagy kerülték az ember pillantását. Ugyanakkor azonban sütt belőlük a vágy, hogy megosszanak, mondjanak egymásnak valamit... Magánszemélyként részt vettem az október 28-i tüntetésen a Vencel téren. A sportöltözékem és a sportcipóm hasznosnak bizonyult a gátfutásban, és a rendőrségi torlaszok átugrálásában, amikor a fiatalokkal együtt futottunk a rendfenntartó erők bevetésekor... Hát ezt meséli, Áprilka, Shirley Temple asszony, a *Száz férfi egy kislány* című film gyermekhősnője, Leopold Stokowski partnere, majd így folytatja... Tagadom a Rudé právo akkori állítását, miszerint a Jalta szálló egyik szobájában rendeztem volna be amolyan megfigyelőállást, jó kilátással Szent Vencel szobrára... A bársonyos forradalomban leginkább méltóságteljes lefolyását és a fiatalság bátorságát és hősiességét értékelem... Elszomorít a rendőrség brutális beavatkozása a Národní třídán. Súlyos sérüléseket szenvedtek amerikai újságírók is... Áprilka, ez ám a szép emlékkép-kollázs a *Száz férfi egy kislány* című film hősnőjével... és az érett asszonnyal, a maga Egybesült Álmainak prágai nagykövetasszonyával...

És most, Áprilka, álljon mellettem, magát hívom, álljon most mellettem... most láttam a tévében újból szerencsétlen köztársaságunk elnökének, Husák elnök úrnak a lemondását, amint lábujjhegyen elosont az elnöki székből, mintha mi sem történt volna, mintha csak az időjárásjelentést olvasná föl, lábujjhegyen hagyott itt mindent, amit saját maga mint az ország első embere főzött. Elsompolygott, mint egy róka... Pedig én azt szeretném, hogy úgy hagyja itt ezt a világot, mint a román Drakula, Maldoror, a rossz legfőbb megtestesítője...

Áprilka, Safranski úr ezzel fejezi be Schopenhauerről szóló előszavát... A filozófia vad éveiben nem vettek tudomást a „sírás-rívás és fogcsikorgatás” filozófusáról, mellőzték a szemlélődő élet ősrégi művészetét, aminek célja a Nyugalom elérése. A filozófia vad éveiben nem vették tekintetbe a filozófust, aki megelőzte a korát, aki végiggondolta az emberi nagyravágyás három nagy megbetegedését. A kozmológiai megbetegedést: a mi világunk csak egyike a számtalan bolygónak a végtelen térben, amin az élő és megismerő lények penészes burka vegetál. A biológiai megbetegedést: az ember olyan állat, akinek értelmével kellett kompenzálnia ösztöneinek és alkalmazkodóképességének csökktését. A pszichológiai megbetegedést: tudatos Énünk nem úr a saját házában. Ez az emberi nagyravágyás három nagy megbetegedése...

De beszéljünk valami vidámabbról, Áprilka! Amikor évekkkel ezelőtt Szófiában laktam, a szálloda előtt állt annak a személynek a szobra, akiről a hotel a nevét kapta. Maga Sztálin állt ott. Az itteni lakosok figyelmesek, azt mesélték, hogy ha beköszönt a tél, akkor délután asszonyok érkeznek, és Sztálint meleg gatyába és meleg ingbe és báránybőr-kucsmába öltöztetik, hogy Bulgáriában meg ne fázzék.

Ó, bárcsak élne még ott ez a szép szokás... Egyébként Joyce írja le az *Ulysses*-ben, hogy Leopold Bloom hogyan emlékezik vissza szomorúan a koporsóra,

amelyben a fia, Rudy feküdt, az anyja, Marion Bloom pedig hosszú, meleg szvetterrel kötött a fiacskájának, hogy a sírban meg ne fázzék...

Kedves Áprilka! A bolgár fővárosban, ha beköszönt a hideg idő, este az asszonyok azonnal meleg ruhába öltöztetik Sztálint, de tudja meg, hogy ugyan-
ezt teszik már régóta Prágában is, a Bambino di Pragát mindennap felöltöztetik, sőt apácák utaztak, gondolom, a roudnicei kolostorból, és mindennap új ruhát adtak a Bambino di Pragára, a legdrágább manökengyeremekre a világon... aztán meg, ahogyan valahol már megírtam, hallottam a nagykövetnétől, Klecanda tábornok feleségétől, hogy Bolíviában az indiánok medaillonokat hordanak a Prágai Kiszjézus képével, és hogy az indiánok között az a legenda járja, hogy Prága minden bizonnyal a világ legszebb városa... mivelhogy az indiánok szerint Jézus Prágában járt iskolába... Lobkowitz hercegnő építtette azt a templomot, és az utódai megtartották azt a szokást, hogy a Prágai Kiszjézus mindennap új ruhát kap, egész éven át, háromszázhatvanöt kisruhát, amit fürge ujjú apácák és segítőik varrtak és hímeztek...

Most azt kérdezheti, Áprilka, hogyan került kapcsolatba a bársonyos forradalom a Bambino di Pragával? Nem látja az összefüggést, Áprilka? A dél-amerikai indiánok legendája szerint Prága a legszebb város a világon... Hogy miért? Hát mert a Kiszjézus ott járt iskolába... És kik csinálták a bársonyos forradalmat? Kiszjézusok milliói, akik diákruhát, színész- és bohócjelmezt öltöttek, fiatalok bőrébe bújtak, akik a kemény kézzel szemben előnyben részesítik a szív útjait... Bár Šalgovič tábornok, aki biztosította a szovjet nehézbombázók leszállását a ruzyněi repülőtéren, tegnap felakasztotta magát a mosókonyhájában... Hiába, bizonyos folatok nem távolíthatók el a ruhából anélkül, hogy az anyaga meg ne sérülne...

Kedves Áprilka, elindultam a tizenkettessel Prágába, hogy tiszteletemet tegyem a Prágai Kiszjézusnál, a Bambino di Praga előtt... De túlbecsültem a képességeimet. Le kellett ugranom róla, és befutottam egy nyilvános klozettra... de hiába döngöttem... bár a vécé nyitva volt, de a fülkék mind foglaltak, kértem a klotyómámit... Az isten szerelmére, adjon egy fülkét! De a Szibilla-szemű öreg hölgy tehetetlenül széttárta a karját... Mindegyik foglalt... És amikor végre megüresedett egy vécé, be kellett vallanom neki, hogy mi történt. És a klotyómámi azt mondta... ne is törődjön vele, uram, nem először esik itt meg az ilyesmi, majdnem minden nap történik valami hasonló... különösen nagy ünnepekkor vagy gyűlések alkalmával... kész katasztrófa, ha rendeznek egy találkozót vagy gyűlést vagy kongresszust vagy csoportos városnéző kirándulást... És bámult rám az az asszony, és szép volt a szeme, ahogyan bizonyára annak a vécénéninek is, aki elbeszéli a Könyvmoly történetét, amelyet a tragikus sorsú Stefan Zweig írt meg... Mit tegyek? – kérdem. Vegye le itt a telecsinált alsógatyáját, és itt, látja? Itt van egy dézsa meg egy mosdó, és itt van a mosóborda is... és ha kimosta a gatyáját, fogja ezt a hajszárítót... vagy akassa ki a szárítókötélre... egyszer még a rendőrséggel is meggyűlt a bajom a Szpartakiád idején, mert a bugyikat kiakasztottam száradni az árkádsorra, közvetlenül a Malostranský kávéházzal átellenben... Így hát undorral letisztogattam vécépapírral az alsónadrágomat, azután nekifogtam a lötybölésnek, és folyt a víz, én meg lötyböltem, látogatók érkeztek és távoztak, és a klozettanyó súlyosan ült a székén, és a kezét a térdén nyugtatva mesélt nekem... Jártak itt így nemes családokból valók is... például egy spanyol grófnő... ugyanúgy, ahogyan maga most, a mosóbordán dörzsölte a mályvaszínű fodros bugyogóját...

bárcsak tudnék írni... Én pedig mostam, és az volt az érzésem, hogy Dante *Isteni Színjátékában* szerepelek: a Tisztítótűzben... a Purgatóriumban... és a klotyóanyó csak ült, és folyamatosan mesélt... egyszer az is megtörtént... hogy beszaladt egy villamosvezető, éppúgy, mint maga... de alighogy elvégezte a dolgát, alighogy fizetett, alighogy kitette a lábát, már fordult is vissza... és vagy tízszer föl-le, föl-le... ott a megállóban meg csengetett a villamos... a villamosvezető pedig fehér volt már, mint a meszelt fal, és mondja nekem, hogy ő a huszonkettes vezetője... és hogy menet közben jött rá, így aztán lefékezett és befutott ide... és fél óra múltán katasztrofálissá vált a helyzet, kiszállt a villamosforgalom diszpécser is, mivel a szerelvény elállta a többi kocsí útját, majdnem egészen a Nemzeti Színházig... és akkor a forgalomirányító úgy döntött, hogy maga száll be a vezető helyére... az meg olyan fehér volt, uram, hogy tényleg megértettem, mit jelent a mondás, kiszarta a lelkét... kár, hogy nem tudok írni... Ezután elbeszélgettünk, éppen így, ahogyan maga, a kagylóban és a mosóbordán állva mosta az alsónadrágját, olyan hosszúszerűt, egészen a bokájáig érőt hordott... amilyet Franta Hrubín nemzeti művész viselt, aki szintén itt mosta az alsógatyáját, és örült, hogy ilyen szép élményben van része... hogy így az embert igazabb valójában ismerte meg... És fogja ezt a kannát, ha akarja... És elugrottam az U Schnelluba sörért Hrubínna...

De még nem írtam magának a mesüge Stundékról, Áprilka, amik a kandúrjainkon olykor elhatalmasodnak. Egyes macskáimra mindennap rájön a bolondóra, egyszer csak megzavarodnak, és száguldozni kezdenek a kertben, bolondnak tettetik magukat, számukra hirtelen minden élni és mozogni kezd, mintha minden levél alatt egérre bukkannának, mintha minden levél alatt pingponglabdát találnának, aztán hirtelen ismét nekiiramodnak, kergetőzés közben a talpukkal és a körmükkel egymás fülét vágják, megtámadják egymást, hemperegnek, mind a három macskacsapat kiássa a csatabárdot, kikiáltja a forradalmat, a kert prüsszköléstől és nyávogástól lesz hangos, egyszer csak fönnteremnek a fenyőfákon meg a kis tölgyön, és ott fönna a fák koronájában verekszenek tovább, majd ismét aláereszkenek lassan, a hátsó lábukkal, de némelyik kandúr fent marad az ágak között, mialatt lent tovább verekszenek és fújnak egymásra azok, akik lejutottak az avarba, a kandúrok ott fent méregetik és úgy megtépi egymást, hogy az ágakon ismét lecsusszannak, mondhatni, lezuhannak a földre, de meg sem kottyann nekik, tovább tombolnak, száguldoznak a kerítés menti ösvényen, átugrálják a léceket, megcibálják egymás fülét, és ismét nekiiramodnak, meg sem állnak, talán csak a pataknál, ott megfordulnak, és megint egymást kergetve át a léceken, hatalmas ugrásokkal repülnek el az ablakom alatt, ha összeszedem a bátorságomat, kimegyek megnézni a mesüge Stundéjukat, a macskáim bolondoráját, és látom, hogy csaknem mindegyik kandúr szántsándékkal zavarodott meg, liheg és lógatja a nyelvét, és szilaj pillantásokat vet, körbefutják a nagy fenyőfákat meg a tölgyeket, hogy ellentétes irányban kerülve szembeütközhessenek, és szörnyű kiáltással marhassák egymást, bukfencezve összegabalyodhassanak, és kegyetlenül bele-marhassanak egymás fülébe, fáradhatatlanul, a végtelenségig... elnyújtott ugrások, majd eszeveszett menekülés fölfelé az ágakon és a fák törzsein, aztán megint az ágakon, egészen a vékony gallyakig, azután megint lecsusszannak a földre, és már a levegőben, mielőtt földet érnének, marakodni kezdenek, legalábbis úgy tesznek, mintha marakodnának... és amikor rajtuk a mesüge Stunde, néha kifejezetten örülök, hogy szovjet repülőgépek húznak el közvetlenül az erdő fölött,

nincs messze ide Milovice, itt startolnak és landolnak borzalmas lármával a szovjet gépek... ez a zaj megijeszti az én macskáimat is... még akkor is, ha rajtuk a mesüge Stunde... a repülőgépek úgy rájuk ijesztenek, hogy lepottyannak a fáról, a mohába és a harasztba lapulnak, a félelemtől teljesen a földhöz simulnak... némelyik kandúr hanyatt-homlok bemenekül a szenes- és fássarokba, és csak akkor merészkedik elő, amikor a szovjet repülőgép már landolt az erdő mögött a milovicei repülőtéren... De napjában csak egyszer jön rájuk ez a mesüge Stunde, utána megpihennek, sokáig tart, amíg megnyugszanak, lecsillapodnak... ezek az évek, ahogyan Safranski írja, mesüge Jahren der Philosophie... Kant, Fichte, Hegel és a fiatal Marx... De ma már beesteledett, három nap múlva lesz holdtölte. Engem is elért a járvány, már harmadik napja vagyok náthás és lázas, de már lábalki belőle, már képes vagyok elhagyni a házat és megnézni ezt az estét, nyugtalan vagyok, a hold már régen feljött, most gyorsan emelkedik az erdő és a kapum előtti kert fölé, mintha a holdra is rájött volna a mesüge Stunde, olyan gyorsan emelkedik az égen, ülök az ablaknál, és a hold olyan magasra szállt, hogy el kell fordítanom és félre kell hajtanom a fejemet, hogy lássam, egy pillanatig ülök itt, és az az érzésem, hogy az ablaküveg csillogása miatt a házam egy óriási gyémánthoz hasonlít, és tudom, hol vannak most a macskáim... látom őket az ablakból a bézs színű útmenti fehér kerítésnél, utánuk eredek hát, és igen, a macskák ott ülnek a fehér lécek tövében, éppen úgy, mint délelőttöknél, ha süt a nap, és melegszenek a fűben... most azonban szertartásosan kihúzott derékkal ülnek, hátukat a kerítésnek, a léceknek vetik, és ferdén az eget kémlelik, ott, ahol a hold süt, és hallgatják a csendet, akár csak én... úgy járom körbe őket, ahogyan az elnök tartotta a szemlét a Várórség fölött, a macskák megindulnak utánam, zárják a menetet, mindig mindenhova elkísérnek... nappal aggódok, nehogy megpillantsanak bennünket a vadászok, amint húsz macska lépked a nyomomban, táncol, ugrándozik, ahogyan örömlükben hanyatt vetik magukat, és hemperegnek a homokban, és mosolyognak, most a holdfényes éjszakában is mosolyognak, mert örülnek, hogy a világban vagyok... És mint mindig, megérkezik Cassius Clay, a fekete kandúr, a fekete lábára áll, és nekem meg kell tudnom fogni és egyenesen fölemelni, és a bundáját, a hasát az arcomhoz szorítani... ez a mi közös ceremóniánk, semelyik másik kandúrnak sincs hozzá bátorsága... mindegyik szeretné, hogy így fölvegyem, de belőlük hiányzik hozzá a bátorság, így aztán lövésnyi távolságból táncolva mutatják, hogy ők is szeretnék, de egyelőre nem merik... talán beérik azzal, hogy helyettük is csinálja Kormos, ahogy néha Cassiust nevezem... és lehunyom a szememet, és megcsapja az orromat a szőrének illata, mert bizonyára tudja, ezért egész álló nap egyebet sem csinál, mint tisztálkodik, tisztára nyalja az egész testét, hogy a kezembe vegyem, és belefúrjam az arcomat a bundájába, és gyöngéd szavakkal illessem, amilyeneket, Áprilka, talán csak magának mondtam, egyelőre azt is csak gondolatban, de Cassius tudja, hogy neki valóban mondom, becsukja a szemét, elengedi magát, és egy pillanatra mintha elszállna a testéből minden élet... Néha átjön a sógorasszonyomtól az az árva cirmos is, amelyik a fogatból maradt meg, akik mindig egymás mellett ügettek hozzám, és láthatatlan szálakon láthatatlan, de oly nélkülözhetetlen szerencseszekeret húztak maguk után. Olykor érte megyek, tudom, hogy hol van, ül a kapunál és vár, mi volna, mi volna, ha a ház bezárt ajtaja előtt egyszer csak megjelenne az elpusztult testvére... ma is átjött a holdfényes éjszakában, a karomba vettem, de nem tett jót neki, hörgött, lehet, hogy tüdőgyulladást kapott...

és egyáltalán, Áprilka, olyan elhanyagolt, amilyen én is voltam, amikor meghalt Pipsi. Megtörölgetem egy kis ronggyal, megsikálom a fülét, a többiekhez teszem, hogy fölviduljon, de egy pillanatnál tovább nem marad meg ott sem, lépkedek, és már mögöttem üget a holdfényes éjszakában, aztán még egyszer visszafordul, de nincs ott maradása, rettenetesen megöregedett ez a finom kandúr, aki úgy adott magára, mint Cassius. Talán megembereli magát. Ma ismét eljön, mint mindig, finoman átnyávgó a kerítésen, bepillant a lakókocsi alá, aztán a bezárt ajtó előtt vár, majd befekszik a kerek asztal alá, oda, ahol az újságokat és a folyóiratokat tartom... majd ismét elfogja a nyugtalanság, és vár, hátha fölbukkan a cirmos testvére... így álldogál hát a réten, nézelődik, vár, úgy áll, hogy lássék, de már hiába, csak a csoda segíthetne, de csodák már nincsenek, és életvíz sincs... a kistestvér elföldelve fekszik a nagy tölgy alatt, ahol mindketten szívesen heverésztek a napon, az óriástölgy gyökerei között...

Lám, Áprilka, így ért véget. Kettejük boldogsága nem tartott soká, mégis megérte, ahogyan mi is tulajdonképpen oly keveset láttuk egymást ezen a világon, de látja, én mindig úgy érzem, mintha mellettem volna. Azok a láthatatlan szálak, azok a láthatatlan szálak, azok a láthatatlan szálak? De mik volnánk, ha azok a láthatatlan szálak nem volnának... Ugyan ki hozna három mustármagot abból a házból, ahol senki sem halt meg. Tehát nem marad más, mint Te Deum laudamus.

P. S. Arthur Schopenhauert az anyja, Johanna buzdította, hogy írjon naplót. Kérem, lefordítok belőle magának egy híradást, amit a tizenkét éves fiú vetett papírra: június 16-a, szerda. Délután elhagytuk Hamburgot, és néhány óra múltán borongós időben megérkeztünk Zollenspykenba, hogy átkeljünk az Elbán, és amíg a kompra vártunk, beszédbe elegyedtünk egy szerencsétlen vak asszonnyal, akinek fogalma sem volt arról, mikor van nappal, és mikor éjszaka. Amikor rákérdeztünk, hogyan vesztette el a szeme világát, elmesélte, hogy amikor keresztelni vitték, nagy volt a fagy, és a félórás úton kifagyott a szeme. És bár születése óta vak volt, egyedül látta el magát. Megesett a szívem ezen az asszonyon, csodáltam azt az egykedvű nyugalmat, amivel a keresztjét hordozta. A kereszténnyé válás boldogságáért drágán kellett megfizetnie! Zollenspykenből kiadós ebéd után folytattuk az utunkat, és estére megérkeztünk Lüneburgba, ahol egyebet sem láttam, mint gótikus épületeket...

Helyreigazítás

Ebben a levelemben a macskákon kívül jómagam is mesüge voltam. Szilárdan meg voltam győződve arról, hogy a *Száz férfi egy kislány* című filmben Shirley Temple, az Egybesült Államok mostani prágai nagykövetasszonya szerepelt, de egy olvasóm, Eva Janovcová asszony szép levelet írt, hogy ne sértegessem az ő kis Durbinjét, merthogy a *Száz férfi egy kislány* című filmben a gyermekszerepet Deanna Durbin játszotta. Így olvasóim és legfőképpen Janovcová asszony elnézését kérem... Mindazonáltal a saját elgondolásom kedvesebb nekem, mint a valóság, mert valótlanabb, tehát szebb.

KISS SZEMÁN RÓBERT fordítása

Bohumil Hrabal kötete, melyben a *Mesüge Stunde* is szerepel, a közeljövőben jelenik meg a Göncöl Kiadó gondozásában.

Viasz erek

*Fejed lehajtva ülsz
a lámpa fénykörében,
arcod a könyvben,
villanylángnál,
fehérülő, hűvös őszben
Isten országát fürkészed.*

*Perszephoné föltámadása
az anyaölből.
Már nem örülsz, hogy földdé
leszel e földből.*

*Kedvesem, mivé leszel
ez odvas világban, kivé?
Hét év alatt megújul minden sejtünk –
egy idegent szeretek; ki az?*

*Puha kis szívárványszavak.
Félvak leányzó lefog, lehangy.*

*Szavak és gesztusok szálain,
szétfejtett, száraz esőn,
átlátszik, bújik, átbukik
a fényevesztett pillantás, közöny,
buta szavak, kis gyűlölség, harag.*

*Az évek tömbje megreped
mint földrengésben,
robajjal megszakad.*

*Szavak és gesztusok függönyén
rés nyílik, az ózonrétegen,
alatta hó, víz, jégmező dereng,
csókák a kertben, a havon.*

Elmenni medvemód.

*A konyhában áttetsző sötét.
Dörgés görög a csillagok között.
Almaillatú fény.
Éjbe burkolózik a fa.
A szerelem fölött
a figyelem égve órkodik.*

Ne tarts Uram, kínzóinkkal.

*Mivé
torzult arcod, csillámló-poros
álorcában, selyemharisnya
a vonásokon, a jellem csont-rajza
fehéren átdereng, mint pecsétnyom,
viasz erek vázlata, holt fogyatkozás.*

*Van egy új, fekete bőrcipóm.
És vállamban szúrás, villanás.
És örülök. Ez mind vanás.
Minden van. Tapasztalom
és forгатom, e forró kályha
repedésein, pattogásán, az indás
ajtót, melegedő bőröm. Február,
1986 telén. Örülök
a leveleknek, a holdnak
a fürdőszoba szűk ablakában,
a megterített asztalnak,
barátaimnak, anyám óvatos,
fehér hajának és a csillogó,
barna szemeknek.*

Légy áldott és örökkévaló.

Földed voltam, megtartó, mint az ország.

Második álom

IV.

Eddig, egyetlen fiam, elhasználódott az álom erőinek legalább háromnegyed része, s megvalósult az álom szándékainak majdnem fele. Eddig megmutattam Richárdot az őszben, amelynek mindig is vége volt, és a tavaszban, amelynek sohasem lesz vége; ezután, ha mégoly foghíjasan és elkapkodottan is, azt kell megmutatnom, hogyan válik meg Richárd az idejétmúlt ősztől, és hogyan téveszti szem elől Richárdot az idejétjelenítő tavasz. Látod-e, gyönyörű fiam, arra sem vagyok már képes, hogy visszavalósítsalak, te már nem létező. S hogy megszólaltassalak, te pusztá visszhang.

Ne is vesztegessük az időt; két valakikről kell az álomnak sürgősen megmutatkoznia, egy lányról és egy lényről. Egyiküknek az a neve, hogy Bella, valamivel tréfásabban, hogy Belladonna; másikuké, hogy Bugyácsék. Bugyácsékat már látad az álom külső körében; most az van soron, hogy Richárd is megpillantsa őket.

Megpillantja őket. Ott ülnek Sertéssy hasán, és nyivákolnak. Ez is az egyik délután; az utolsó délután a József körúton, ám ezt Richárd még nem tudhatja.

Négy óra lehet; odakint a szürkeség legváltozatosabb, legrikítóbb árnyalatai. Sas Gyula és Rácz József már elment, Rácz József tört aranyat és külföldi bankjegyeket vitt magával; Sas Gyula nem vitt magával semmit, mégsem látszott elégedetlennek. Rózsi néni elment a postára. Aranka néni beteg. Burgundia néni szabados. Rózsi néni elment az adóhivatalba. Ebéd vége felé becsöngetett Alimurtás, de Sertéssynek rosszkedve volt, látni sem akarta ezt az Alimurtást, aki valószínűleg kérkedett, hogy ő egy semmiség, egy önérzetes lábtörlő, szép komoly személtáda, s aki most kint az előszobában félrehajtotta vékony, elhanyagolt, szemüveges fejét, és emlékeztette Richárdot, hogy a szerencse forgandó; Richárd azonban ügyet sem vetett rá. Tudja, hogy a forgandóság függetlenné vált a szerencsétől, és a szerencse nem annyira forgandó, mint inkább semmilyen. Rózsi néni kiment (vagy ahogy ő mondotta, „leutazott”) Kőbányára, ahol egy lepecsételt épületben őrzik a fontosabb fogászati anyagokat. Negyed öt lehet, már sötétedik, a Nemzeti Színház irodáiban égnak a villanyok, Ágica kint a konyhában csörömpöl. Richárd most, hogy senki sem zavarja, komótosan lapozgatja Sertéssy folyóiratait, azokat a Svájc-ból és Nyugat-Németországból becsempészett, színes revüket, amelyeknek lapjain ötvenkilős adagokban ki vannak rakodva szép, szabályos női húsok. És olyan közlönyöket is nézeget Richárd, amelyekben kevésbé szabályos női testek ondót, vért vagy ürüléket mázolnak szét magukon, dán dogokkal vagy egyéb nagy termetű fajkutyákkal közösülnek, magukba gyömöszölnék egy szál kolbászt, amelynek másik végére színlelt mohósággal harap rá egy vásott emberhím; Richárd most már nem komótos, hanem zsibbadt. Rémműlten próbálja megfejtetni az idegen nyelvű képaláírásokat, mintha magyarázatot várna tőlük. Milyen határtalan az emberi szabadság! – ezt gondolja Richárd –, mindenki mindenre képes, csak rá kell szánnia magát! Csakhogy azt beszélnek, ezek a felvételek büntető-

intézetekben készülnek, ahol a foglyok apróbb előnyök reményében vagy súlyos fenyítések elkerülése végett vállalkoznak a megörökítendő fajtalanságokra. Ilyesfajta föltevéseken Richárdnak mosolyognia kell. Hogyan is lehet efféléket képzelni!, pont azokban az országokban!, amiket az emberek, egymás között összekacsintva, szabad országoknak neveznek! Most már gyermekeket is lát Richárd, hasonló vagy még ijesztőbb kompozíciókban, tíz-tizenkét éves lányokat és fiúkat. Fél öt lehet, Sertéssy alszik, forgolódik, viaskodik saját jóllakottságával. Hiszen, gondolja Richárd, akkor már meghalni sokkal egyszerűbb!; és egyszerre csak úgy érzi, hogy fázik, holott be van fűtve. Nem tudja még, hogy alig fél esztendő múlva tegezni fogja és Palikámnak fogja szólítani azt az embert, aki megtestesült fenyegetésként nehezedik először csak a lelkére, majd a testére is; nem tudja még, hogy ebben az állapotban ő, Richárd még egy kis megnyugvást is talál majd, és nem fog eszébe jutni, hogy akkor már meghalni sokkal egyszerűbb. Rózsi néni elment egy jónevű sebészhez, akivel egy kényes kérdést kell megbeszélnie, amely kérdés – ne szépítgessük! – Bugyácsékkal kapcsolatos.

Úgy is mondhatnám, szeretett fiam, hogy Bugyácsék mindenekelőtt sebészeti kérdés. De csak részben sebészeti kérdés; Bugyácsék másmilyen kérdésnek is tekinthetők.

Például érkezett Sertéssy ellen egy közérdekű bejelentés (név nélkül), amely szerint a lakásban huzamosabb ideje tartózkodó Bugyácsék nincsenek nyilvántartásba véve, sőt állampolgárságuk is tisztázatlan, amiért személyi rejtegetés alapos gyanúja forog fenn. Egyik hajnalban rendőrök jöttek Bugyácsékért, ám végül kénytelenek voltak dolguk végezetlen távozni; hiába kutatták át az egész lakást és a fogászati raktárat, Bugyácsékat nem találták. Rózsi néni telefonálni akart Rácz Józsefnek, de Sertéssy nem engedte. Nem akarta félbeszakítani a színjátékot, amelynek egyszerre volt nézője és főszereplője; gyönyörködött a rendőrök szakszerűségében és tanácstalanságában, dörzsölgette szőrös, párnás kezeit.

Biztosan a Szepesi volt. Nem a Szepesi volt? A Szepesi mindig hazudik. És mindig összevissza. Mint a Novák. Hogyne, hát a Novák!, aki még saját magáról is azt állította, hogy imperialista kém!

A rendőrök nem törődtek az ostoba fecsegéssel, sem azzal a gyomorkorgáshoz hasonló hangtüneménnyel, amely szintén Sertéssy tömbje felől szűrődött a levegőbe. Látszott rajtuk, hogy elnézést kérnének, ha tudnák, hogy az mi fán terem. Helyszínről való távozásuk előtt kaptak egy-egy pohár vilmospálinkát és fejenként háromszáz forintot, s ez nekik elég is volt, holott elvihették volna az egész üveg pálinkát és lefoglalhatták volna Sertéssy pénztárcáját, ahogyan elvihettek és lefoglalhattak volna mindent.

Ebédkor az eset hallatán és a rendetlenség láttán Rácz József nagyot nevetett; megígérte, hogy utánajár, „kitől származott ez a rohadt szemét privátiniciatíva”; és, mint férj az állapotos hitvesnek, megtapogatta Sertéssy hasát. Sas Gyula most is komoly maradt; a szintén ott ebédelő Doktondihoz fordulva kijelentette, hogy ez mégiscsak felelőtlenség, és hogy végre csinálni kellene valamit. Mert ha ne adj’ Isten (illetőleg „a szocialista mindenható”), egyszer komoly intézkedésre kerül sor, ő, Sas Gyula nem biztos, hogy közbe tud avatkozni. Mire Doktondi azt felelte, hogy ebben az ügyben ő nem kompetens, ez nem hurut vagy székrekedés. Kis tanácskozás kerekedett; Sertéssy szokatlanul hamar belátta, hogy muszáj lesz Bugyácsékat leoperáltatnia, és hogy utána legokosabban teszi, ha Bugyácsékat mint élőskdőket és közveszélyes munkakerülőket átadja nem is a kerületi, hanem a fővárosi rendőrkapitányságnak, ahol majd gondoskodik róluk a Hadnagy elvtárs (ez persze csak a családi neve, mert a rendfokozata jóval magasabb), vagyis...

Akkor még az is elintézhető volna, hogy fizessen az Állami Biztosító!

... vagyis mégsem, hanem az lesz a legokosabb, ha Bugyácsék rögtön a mütőből, azon frissiben átkerülnek az Algéber Gyógyszerművekbe, ahol... (na mind-egy!, ez most nem érdekes!) ... ahol biztos, hogy nem kell többé vésződni velük.

Na mit szölkök hozzá, husikák?

Ezt Rácz József kérdezi Sertéssy felé fordulva, csak hogy a kérdést nem az archoz intézi, hanem körülbelül a köldök magasságához; még le is hajol hozzá. Választ nem vár és nem kap; kisujját bizalmasan mozgatva beakasztja a mellény legalsó gomblyukába. Doktondi rápillant Sas Gyulára, és helyesli; Rózsai néni sóhajt, mint az egyszeri gazdasszony, akinek vásárra viszik a tehenét. Sertéssy elrészényül, egy kicsit nekidől Rácz Józsefnek.

Aztán, fiúk, ugye majd odalent is takarékra teszték a lángot alattam?

Mire felordít Rácz József, Sertéssyt vadul ellöki, Sertéssy belezuhan a sarokban álló tükörbe, a tükörcserepek közé kis fehér porcelánfigurák hemperednek, magánosak és pározók; és Rácz József magasba tartja csontig harapott, vérző kisujját.

Háromnegyed öt lehet, már eléggé sötét van, Kubistáné mindjárt indul haza. Sertéssy most már dobálja magát, szuszogása percről percre szaggatottabb; nyögések vegyülnek bele, sőt egy-két bizonytalan, de becsvágyó hördülés, amelyek máris hörgéssé kapcsolódnak össze. Ez a nagy-nagy test, amely annyi minden fölött uralkodott, most alá van vetve valaminek, anélkül, hogy erről és önmagáról tudomása volna.

Richárd belép abba a félreeső szobába, ahonnan a hangok hallatszanak, s ahová neki nem is volna szabad belépnie. Valami furcsát lát a félhomályban (a vilánykapcsolót nem találja); mintha nagy, fehér halak tátognának az ágyon. Ők Bugyácsék. Richárd kirohan. Ami pedig alattuk van... hát, ne kerteljünk, fiam: Bugyácsék alatt az van, ami Sertéssyből maradt. Például a feje, viszonylag sértetlenül, és most megszólal. Halkan, de jól érthetően egy szót ismételtet:

Nyugi. Nyugi.

Öt óra lehet, Ágica már elment. Jobb is, mert nagyon hangosan tud sivalkodni. Richárd arra gondol, hogy föl kellene hívni Sas Gyulát. Aztán jut eszébe, hogy Sas Gyulának titkos telefonszámai vannak. Általában azoknak, akik esetleg segíthetnének, titkos telefonszámaik vannak. Richárd a mentőket hívja fel; a vonal túlvégen lassú férfihang; rászól Richárdra, hogy ne hazudjék, és egy kattanással félbeszakad a beszélgetés. Lent a lépcsőházban ott leskődik Alimurtás...

Nahát, megtörtént?

... Richárd félrelöki Alimurtást, és már kint is van az utcán, ahol belebotlik Doktondiba, aki a legnagyobb készséggel kijelenti, hogy máris fölmege, és hogy megtesz mindent, ami lehetséges meg ami lehetetlen. És közben furcsa kis nevetések törnek föl a torkán.

Negyed hat lehet, a lakásból szóváltás hallatszik, ami nem túl meglepő, hiszen Richárd nem zárta be az ajtót, nem is tudta volna bezárni. Át a homályos előszobán, ahol a sötét ajtókeretek mintha embernagyságú gyászjelentéseket szegélyeznének...

Sietni kell!, vagyis már késő! (Doktondi),

Aki közel kerül a húsfazékhoz... hm, hm... azt is megfőzhetik benne (Alimurtás).

... a szőlőfürdőhöz hasonló kilincsek egyike lenyomódik, nyílik az ajtó. Idősebb rókapofa, szagosvággyal meghintve. Értetlenül bámul. Stájdub Viktor, ásványfalgalmazás és kegyeleti készítmények. A fiatalember keres valakit? Valami köze volt a megboldogulthoz? Persze hogy meghalt!, a fiatalember nem tudja? Odalent ki van tűzve a fekete zászló! Tessék innét elmenni! Micsoda? A kis

fiatalember látni akarja Nagyurat?, a földi maradványokat?, a porhüvelyt? Hát erre sajnos nincs lehetőség. Miért szeretne volna látni?, mi van azon látnivaló?, most vitték le a koporsót, jóformán tíz perce sincs!

Bugyácsék?! Miféle Bugyácsék? Nézze meg az ember! Ó, Stájdub Viktor megtett minden szükséges intézkedést! Itt nincsenek semmiféle Bugyácsék! Tessék a házfelügyelőhöz fordulni, tessék a lakók névjegyzékét –

Lenyomódik egy másik szőlőfürt. Kilép az ebédlőből Sas Gyula. Nyugodt és komoly. Nem túl barátságosan és csak mérsékelten fenyegető hangon tanácsolja Richárdnak, hogy harminc másodpercen belül távozzék. És amilyen pedáns ember, képes az órájára nézni. Richárd hátrafordul: Doktondi nincs ott. Alimurtás nincs ott. Harminc másodperccel később Richárd sincs ott.

Stájdub Viktor négy-öt héttel később, amikor belép az enyhének mondott vize nyós januárból („Tél tábornok meghirdette az enyhülés politikáját”) a Damjanich utcai lakásba, és ott szöges almákat fog elszállásolni a szekrény tetején, akkor és ezután sem, sohasem fogja emlékeztetni Richárdot erre az utolsó József körüti délutánra, sőt az ásványforgalmazást és a kegyeleti készítményeket sem fogja emlegetni, amiért Richárd úgy érzi majd, hogy hálával tartozik Stájdub Viktornak, függetlenül attól, hogy a maga módján Stájdub Viktor is minden ízében veszelmetes.

Akit eddig nem mutatott az álom, holott Richárdnak jóval fontosabb volt, mint Bugyácsék, és több időt is töltött vele, az Belladonna. Bizony, az álom nem szívesen adja elébed ezt a Belladonnát, kedves drága fiam. Bizony, az álom legszívesebben, ha már mutatnia kell, egyetlen kis képfoszlányt mutatna belőle; mert Belladonnának az álom rendjében semmi különösebb szerepe nincs, mégis féltő, hogy megrendíti az álmot, megingatja és halomra dönti. Bizony, az álom legszívesebben, ha már lélegzethez kell őt juttatnia, belezárna egy jól összecsiszított üres dióba; berekesztené harminckilenc fekete fejű gyufa közé, cérnával hetszer is átkötött skatulyába. Bizony, az álom legszívesebben elrekkentené őt a hőmérő gömböcskéjébe, ahová legnagyobb hidegben húzódik a higany. Bizony az álom legszívesebben, ha már ennek a nőnek, aki nem egészen lány és félig sem aszszony, szabadon kell mozognia benne: akkor bizony az álom örömet belefojtaná őt a körülményekbe, gyorsan átpasszírozna személyiségét a korszak csatornarácsán, a társadalmi hovatartozás rostáján, apró emlékeztetők szitáján és filterén. És akkor én, az álom legszívesebben odakiáltanék neki:

Tessék, itt az egész életed egy szuszra!, légy vele boldog!, mehetsz, amerre látsz!

És akkor elintézném egykettőre. Hogy inkább harminc, mint huszonöt éves, tehát már nem számít igazán fiatalnak. Itt az utolsó pillanat, hogy annak rendje és módja szerint férjhez menjen. Van is róla szó, hogy feleségül veszi őt egy Moravetz elvtárs. És kész; többet egy szót sem. Bár akkor már a szavakon úgysem múlna semmi. Akkor már mutathatnám azt is, hogy kétségkívül csinos, hiszen ezt a csint úgysem kellene kibontakoztatnom. Csak az átlagos csinosság látszana; szépség, amely a maga nemében semmilyen. Akkor már egy zöld műszálas pulóvert is mutathatnék, meg egy kötött pulóvert, amelyet valószínűleg ő maga kötött, meg egy olcsó piros télikabátot. És akkor már zúdulnának az úgynevezett életkörülmények. És akkor én, aki egyszerre volnék halálfejes hajó és félszemű kalózkapitány a piszkos áradat fölött, szinte mellesleg azt is megmutatnám, ahogyan Richárd és Belladonna egymás mellé sodródnak, aztán külön-külön sodródnak tovább a maguk semmilyeniségébe.

Csakhogy, ha így próbálnék tenni, hazudnék. És te, már nem létező fiam, ugyanazzal a hazugsággal tengetnéd az álmot, amelyikkel a megálmodott város

lakói tengetik az életet. Csakhogy nem kiálthatok Belladonnának semmit, mert senkinek sem kiálthatok, mert rajtad kívül, hallatlan fiam, senkit nem szólíthatok ezen a világon innen és túl. Csakhogy az életkörülmények hajósa többnyire szomjanvész, és a tajtékos hullámok loccsanásából óhatatlanul kihallatszik a siralmas kedvetlenség.

Azon az elmúlt őszen Richárd együtt mozgólépcsőzött Belladonnával. Nem tudott elszakadni a mozgólépcsők látványától. Nemcsak a mindenkori szemközti arcok sorbarendeződő, szünetlen vonuló tömkelege vonzotta: maga a mozgólépcső, az üresen haladó, lépcsőzetes hordszalag még a mozgósított sokaságnál is mélyebb értelmű volt. A lépcsőfokok merőben külön életet éltek; külön-külön emelkedtek föl és külön-külön simultak el, ám ezek a külön életek egyetlen pillanattal végigtekinthetők voltak, és hajszálpontosan egybevágók voltak. Nincs kitérő; folyamat, amelynek már az elején látszik a vége. Nyílegyenes haladás egy állapotból egy másik állapot felé, annak biztos tudatában, hogy nincs az a hosszú mozgólépcső, amely végtelen volna, vagy befejezés nélkül félbeszakadna. De különben azok a mozgólépcsők, amelyek az általad megálmodott városban hirtelen, egyik pillanatról a másikra fölütötték a fejüket, legtöbbször igen rövidek voltak; kivéve talán a földalatti villamosvasúthoz vezető mozgólépcsőket, amelyeket a földalatti vasúttal együtt a Népvalóság ajándékozott önmagának születésnapjára; volt is hatalmas csodálkozás az egész városban! Legalább egyszer mindenki föl akart lépni a recés fokokra; mintha az egész ország megirigyelte volna a bányászok életét. Biztosak voltak benne, hogy aki egyszer lemegy, az előbb-utóbb föl is fog jönni; és talán sejtették, hogy aki egyszer följön, az előbb-utóbb megint lemegy. Mintha soha szó sem lett volna róla, hogy egy-két éven, sőt már néhány hónapon belül föl kell kapaszkodni a Holdra. Pajkosabb fiatalok belekaristolták szívük választottjának nevét a fekete gumikorlátba, vagy lecsúsztottak a korlát melletti fémsávon egy-egy pénzdarabot, és nevetgéltek a csörömpölés hallatán; mások hosszan, kitartóan tanulmányozták a szembegördülő fej feje fölött húzódó, műanyag lambériás álmennyezetet. És volt egy hivatalos költő, akinek verseit az ünnepeken szavalták, és aki már nagyon beteg volt, ám összeszedte minden erejét, hogy létrejöhessen utolsó költeménye.

Ó d a a m o z g ó l é p c s ő h ö z

*Szabadság, egyenlőség, testvériség
elfér emberinél szélesebb hátadon! –
óh Kommunista Mozgólépcső,
vigyél a fényes napvilágra minket!*

És valóban: hónaljnyirkosító öröm volt elgondolni, hogy ami az előbb messzire nyúló, megtaposott földszint volt, az most egyszerre csak „fényes napvilág” lesz, és alig elérhető magasság, mint a mennyország a régi vallásokban. Ám ezt a felszíni mennyországot a mozgólépcső mindenki számára könnyen elérhetővé, sőt kötelezővé tette.

Mozgólépcsőzés alkalmával Richárd és Belladonna nem beszéltek egymáshoz, hanem csak mozgólépcsőztek. Kezdték az Emkénél, a földalatti vasútállomáson, amelynek építése miatt kishíján lebontották a Nemzeti Színházat, végül azonban a népkivitelezők azzal is megelégedtek, hogy az egyik feljárót a szín-

ház előcsarnokába vezették. Richárd és Belladonna legördültek a mélybe, majd felgördültek a mélyből. Aztán ismét le, majd megint föl. Aztán le, aztán föl. És le. És föl. Mint a hajdani képzetekben a szerencse-kerék; talán azzal a különbséggel, hogy a mozgólépcső alján szinte semmivel sem volt rosszabb, mint a tetején. Szerencse már nemigen fordult elő; maradt a forgandóság.

Némelykor egymás mellett haladtak, úgy, mintha nem ismernék egymást; vagy éppenséggel Richárd előrelépett egy-két fokkal, és olyankor a hátában érezte a nő fürkésző pillantását. Máskor valamelyikük fél fordulónyi várta, és így szembekerültek egymással; olyankor egymásra mosolyogtak, sőt néha integettek is. Egyik szélen sülyedt az egyik, másik szélen emelkedett a másik; és közeplő volt egy üres, mozdulatlan lépcsősor, afféle senkiföldje; és a fejük fölött a műanyaggal szépített vasbetonhoz egy ipari televíziós kamera volt rögzítve, aki egyetlen pillantásával átfogta és reggeltől estig szünet nélkül közvetítette az egész haladást. És fönt az irányítófülkében, egy szürke kis képernyőn kirajzolódott a kamera által észlelt látvány: két párhuzamos vályúban ellentétes irányban csordogáló, kásás massa. Odafönt álltak ellenőrök, akik a felmutatott fényképes utazási bérletet mindannyiszor élettelenül tudomásul vették, éppen csak el kellett menni a hátuk mögött a kijáratig, és onnét vissza.

És amikor a fölfelé sűrítő, alagútillatú léghuzat meglobogtatta a lányok haját, olyankor arra lehetett gondolni, hogy a szerelem is ilyen lépcsőzetes kiszámíthatósággal folydogál a megismerkedéstől a szakításig. És amikor odalent egy indulni készülő szerelvényben felhangzott az önmagát ismétlő gépi figyelmeztetés...

Kérem vigyázzanak, az ajtók záródnak!

... olyankor az ajtók záródását egy-egy lehetőség lezárulásának lehetett érezni; és elgondolhatók voltak a nagy messzeségben kipusztulásra ítélt kis népek – vogulok, bolygárok, csecsen-ingusok és krími tatárok –, akik néhány szerelvényben kényelmesen elférnének, s lehetne őket szállítani végállomástól végállomáshoz a föld alatt. Ezekről a kis népekről bárkinek eszébe juthatott, hogy hozzájuk mérten a Magyar Népvilág lakói még mindig nagyon sokan vannak, és még mindig nagyon keveset szenvedtek.

Az is előfordult, hogy éppen kevés embert szállított a lépcső. Olyankor előre lehetett szaladni, hacsak az előreszaladót meg nem állította egy mindennél hangosabb, szigorúan tiltó hang. Menetirányal ellentétben haladni soha, semmilyen körülmények között nem volt szabad; ám ezt már az ünnepi felvonulásokon az anyatejjel és a tápszerekkel magába szívhatta minden csecsemő. Richárd és Belladonna, ha tér nyílt előttük, szó nélkül szökdeltek lefelé vagy hágtak fölfelé, fokról fokra; néha összenéztek, és örültek, hogy mozgóbbak a mozgólépcsőnél is.

Voltak mozgólépcsők más aluljárókban is, meg a három legnagyobb vasúti pályaudvaron is; de még a kevésbé zúllott önkiszolgáló éttermekben, sőt az aquincumi rommező gázgyár felőli oldalán és az Állatkertben is felszereltek egyet-egyet. Utóbbi két helyre már csak ritkán jutottak el, Richárd és társnője.

Voltak mozgólépcsők a Ragozzi úti áruházakban is, ezeket szinte mindennap meglátogatták. Belladonnának olyan igazolványa volt, amellyel Richárdot is bevitte. Felgördültek a harmadik emeletre, aztán le. Aztán föl. Aztán le. Aztán ismét föl. Emeletről emeletre, osztályról osztályra vándoroltak; mintha láthatatlan karavánt vezettek volna kihalt, veszélyes tájakon. Az áruházak emeletein, ellentétben az élelmiszerboltokkal, nem volt áruhiány, legalábbis nem mindenből. Például bórdíszművek, szíjak, táskák, bőrkötésű naptárak nagy választékban kellették magukat; azon senki sem gondolkodott, legalábbis nem nyilvánosság előtt, hogy mi volt és hová lett mindaz, amit körülfogott volt a bórdíszművek nyersanyaga.

Fényesen kivilágított, nagy termekben csupa finom, értékes holmi: izgalmas

műszőrmék, vágott orrú női cipők, márványmintás linóleum, csecsebecsék, leleményes kis iparcikkek, vastag héjú bögrék és poharak; mindaz, amit a Népvalóság felstósított és felhalmozott, hogy elosztogassa igazolvánnyal rendelkező, magyar tagjai között. És e szépséges kincseket legalább olyan élvezet volt nézegetni, cirógatni, mint egyszerűen csak birtokba venni.

Belladonna szeretett (illetve, helyi szóhasználattal, imádott) ruhát próbálni. Ez is a mozgólépcsőzéshez tartozott. Richárd megállt, hátat fordított a próbafülkének, idegesen figyelt jobbra-balra, mintha sivatagi útonállókat fürkészne; aztán véleményt kellett volna nyilvánítania, mármint a ruhakölteményről. Csak-hogy Richárdnak nem jutott eszébe semmi. Vagyis az jutott az eszébe, hogy nem lesz ebből baj, ebből a folytonos ruhapróbálkozásból? A nő megnyugtatta: neki nagyon jó igazolványa van, a Moravetz elvtárstól kapta.

Aztán kiderült, hogy mégsem olyan különlegesen jó a Moravetz elvtárstól kapott igazolvány. Richárdot betuszkolták a próbafülkébe, megmotozták, és azt mondták, hogy meg ne lássák még egyszer. A többi rendész bekísérte Belladonnát az irodába, aki néhány perc múlva kilépett egyedül, és bizony sírva. De már lent az utcán ránevetett Richárdra: *Legalább soha többé nem kell áruházaiba járni!* És ennek mindketten szívből örültek, hogy soha többé nem kell áruházaiba járni.

Akik együtt látták őket, Richárdot leginkább még az asszony kisöccsének hitték: vola; csak-hogy nem úgy mozogtak egymás mellett, mint akik testvérek. Meghatározhatatlan viszony érződött közöttük; ha volt egyáltalán, aki érezze. Belladonna, oly sokakkal ellentétben, tudott beszélni az emlékeiről; azt lehetett hinni, hogy vannak emlékei. Beszélt arról a kis faluról, ahol született, és a folyóról, amelynek partján a falu volt; Richárd azonban tudta, hogy az a folyó valahol egy másik országban van, és másképpen hívják. Beszélt a falusi postahivatalról, amelyet apja vezetett, amíg vezetett; beszélt a postás Máriról, aki a leveleket hordta, és aki csúnyán beszélt, és akit ezért egyszer megtréfáltak egy disznóhólyaggal; beszélt a szomszédairól, de még a lelkészről és a gyógyszerészről is tudott mit mondani. Sok-sok mulatságos története volt, és ki tudja, mi mindent mesélt volna még, ha Richárd egyszer csak meg nem kérdezi: *És aztán?*

Hogyhogy aztán?

Aztán, amikor mindez már nem volt. Mi lett a vége? Hová lett a postahivatal, hová lettek a szomszédok?, hová lett a lelkész és a gyógyszerész? És te hogyan kerültél ide?

És a nő nem tudott válaszolni. Többé nem is hozta szóba az állítólagos közelmúltat, a valóságos vagy vélt emlékeket. Már csak a jelenvalóságról beszélt, amelyet gondoknak és bajoknak nevezett, néha meg adott helyzetnek. De hát erről nem volt különösebb mondanivalója. Richárd egyszer szóvá tette, hogy egy ilyen szép nőnek miért muszáj folyton gumit rágnia, mire azt felelte, hogy azért, mert akkor nem érzi, hogy éhes. Richárd lovagiasan felajánlotta, hogy szerez finomfalatokat Sertéssyék asztaláról. Rögtön látta, hogy ezt nem kellett volna mondania, de már késő volt. Belladonna vérig volt sértve, rajta pedig elhatalmasodott egy lelkifurdaláshoz hasonló, kínos érzés.

Itt mászkál ebben a szétmállott városban egy éhező nővel, aki gumit rág!

Miért nem eszik? Ennyire nincs pénze? Amikor mindjárt feleségül veszi Moravetz elvtárs? Vagy ezzel is hangsúlyozza, hogy karcsú akar maradni? Richárd olvasta valahol, hogy a női hiúság hihetetlen dolgokra képes; ez a gondolat megnyugtatta. Közben azt is mondotta Belladonna, hogy a Százház utcában lakik, egy szobában az anyjával és a két húgával, és nehezen tudják elviselni egy-

mást. Ugye Richárd az ilyesmit el sem tudja képzelni, Richárdnak ugye külön szobája van? És volt a jobb keze gyűrűsujján egy hosszú, vörös forradás. Egyszer, amikor a Troli presszóban ültek egy szimpla kávé meg egy málnaszörp mellett, és Richárd már elszopogatta a kávéba mártott kockacukrot, amelyet a lakosság úgy hívott, hogy „fullasztott majom”, akkor egy kicsit odahajolt a jobb kéz fölé, és Belladonna is odahajolt a jobb kéz fölé, és megmozdította sebhelyes ujját, és odasúgta Richárdnak, hogy ez egy nagyon csúnya történet volt; más nem is volt hajlandó mondani róla. Más mondott; hogy ő nemsokára be lesz iskolázva továbbképzésre, és akkor ő már nem fog ráérni délutánonként; különben is, ő már addigra férjhez megy. Volna-e kedve Richárdnak eljönni az esküvőre, vagyis pardon, a házasságkötésre? És amikor fizetésre került a sor, kivett a pénztárcájából egy karikagyűrűt, hogy íme tessék, ő már menyasszony!

Richárd mindezen dolgokat figyelmesen végighallgatta, és maradéktalanul elhitte, de csak úgy, ahogyan Buttler gróf különös házasságát is elhitte, és ahogyan az egyszeri Lúdas Matyi háromszoros igazságtételét is elhitte, és azt is, hogy megbűnhődte már e nép a múltat s jövőndőt, és azt is, hogy itt élned, halnod kell. Ezeket is elhitte Richárd, hiszen lehetett-e kételkedni benne, hogy mélységesen igazak?; ugyanakkor azt is tudta, hogy *a valóságban* ezek az elhízhető dolgok a legkevésbé sem érvényesek, legalábbis nem lehet hozzájuk mérten élni.

Hiszen az iskolák, mindenféle hasznos tudnivalókon túl, arra tanítottak, hogy az irodalom *a valóság* égi mása; és ahogyan ez a mondat elhangzott, szinte süttött belőle a kárörvendő, csípős gúnyolódás. Richárd hitelt adott annak, amit Belladonna beszélt; ugyanakkor tisztában volt vele, hogy ezek a dolgok a maguk módján igazak lehetnek, de csöppet sem valószínűek: mert *a valóságban* a dolgoknak és az embereknek másmilyen színe van. A folyópart, a szülőfalu, a gyógyszerész, a tiszteletes úr: mindezek valószínűtlenek, azoknál sincsenek is. Richárdnak eszébe jutott, amit apja egyik ismerőse mondott neki: ha egyszer nincsenek, akkor nem is voltak. Belladonna semmiféle faluban soha nem született, hanem a tenger habjaiból emelkedett ki. A Százház utcai szoba, veszekedős anyával és húgokkal: valószínűtlen. Anyja nincs és nem is volt, húgai sincsenek, illetve nem fordulnak elő. Ami valószínű: hogy a József körúton lakik, a fogászati raktár mögött. Az ebédlőben. Az üvegszekrény legfőlső polcán. Ami valószínű: hogy általában tizenöt és fél centiméter magas, és mozdulatlan, és hideg. Most valahogy elszabadult és megnőtt. Ami valószínű: hogy azelőtt az Alvilágban lakott, ahová a Népszínház utcai kandallóból nyílik egy szűk, sötét akna; és ami valószínű: hogy némely idősebb urak miatta követtek el kandallóbaugrást, sőt állítólag magasrangú pártfunkcionáriusok is kipróbálták a kandallóbaugrás édes bűnét, mielőtt a másik, a politikai süllyesztőben eltűntek volna.

Ugyanis, ha még erről nem beszéltem, drága fiam, akkor legfőbb ideje, hogy megemlítsem: nemcsak egyszerű állampolgárok, nemcsak iskolás gyermekek tünedeztek el, de magasrangú párt- és állami vezetőknek is megvolt az a szokásuk, hogy egyszerre csak nem jelentek meg többé a nyilvánosság előtt. Ami tudható volt: hogy baleset vagy hirtelen betegség végzett velük. Ami teljesen igaz volt: hogy összejátszottak az ellenséggel (aki annál is félelmesebb volt, mivel nem lehetett róla tudni, hogy kicsoda), kémkedtek, szabotázsakciókat szerveztek; és mindezt elismerve, ők maguk kérték a fejükre a példás büntetést, idegenszerű hangon, üres tárgyalóteremben. Ami valószínű volt: hogy egész egyszerűen belefáradtak a hatalom közelségébe és a hatalomból való részesedésbe, ahogy a verőfény is napszúrást okozhat. És amikor a fáradás jelei mutatkoztak rajtuk, akkor át kellett változniuk.

Volt például egy ambiciózus miniszterhelyettes, akiről rebesgették, hogy egy

üzemlátogatás alkalmával szándékosan belökték az izzó kokillába, mivel nem helyeselte a lakosság Holdra telepítését. Ez a gyorsan terjedő híresztelés csak hazugság lehetett, vagyis tökéletesen igaz volt; ugyanakkor csöppet sem volt valószínű. Ami valószínű: hogy a fáradt, rezignált miniszterhelyettes megevett a Népszínház utcai Potyka csárdában egy halászelevet, és utána kandallóbaugrást követett el, és még utoljára fergetegeset mulatott az Alvilágban, ahol Sertéssy jóvoltából átváltozott kicsiny porcelánfigurává. A másnapi gyárlátogatást már egy jól szereplő dublőr abszolválta, s így a sajnálatos baleset, amelyet el kellett szenvednie, természetesen véletlen baleset volt.

Richárd egyszer látta is a porcelánhelyettest a József körúton, ebéd közben többen a kezükben forgatták, és megállapították, hogy élethű. Ebéd végeztével odaadták Alimurtásnak, hogy vigye át Sterbacsek és Wawranetzhez, mire Sterbacsek és Wawranetz megüzente, hogy a kis porcelántárgy olcsó hamisítvány, és a Nagyúrra való tekintettel is csak százötven forintot hajlandó adni érte. Azt a kacagást!, azt az öblös hahotázást!: egy fásult miniszterhelyettes üzembiztosan félreáll, és a Népgazdaság még nyert is rajta százötven forintot!

Ami valószínű: hogy lent az Alvilágban Sertéssy valahogyan odadörzsölte Bugyácsékát ahhoz, akinek át kellett változnia. Ami valószínű: hogy Belladonna büntetésből került a föld felszínére, amiért elvesztette a gyűrűjét. Nem azt a gyűrűt, a karikát, amelyet a pénztárcájában csörget, hanem egy másikat, egy régit, amelynek elvesztése annyira fájhatott, hogy örökké látszani fog a helye. Itt azonban titkok voltak határozottan érezhetők, és Richárd már csak tapintatból is hagyta, hogy a titkok útjába álljanak a következtetésnek.

Egyszer, amikor Belladonna mondott valami nagyon igazat és nagyon kevésbé valószínűt, Richárd, órá nem jellemző nyegleséggel, azt felelte: *Röhög a vakbelem.* Ez a fordulat megtetszett Belladonnának. Szerette volna látni Richárd vakbelét, amint röhög. Összetett kézzel, összecsucsorított szájjal könyörgött: hogy akkor legalább hallani szeretne egy kis röhögést Richárd hasából! Végül Richárdnak meg kellett ígérnie: ha egyszer vakbélgyulladás lesz, elkéri az orvosoktól a kinyesett féregnyúlványt, és Belladonnának ajándékozza; hadd röhögjön az ő tulajdonában, az idők végezetéig! S ki tudja, lesz-e módjában Richárdnak...

Az álom tudja. Nem lesz.

... az ígéretet megtartani? Itt is lappangott egy jóleső titok amiről nem volt illendő beszélni.

Amiről nem illik beszélni, arról álmodni kell.

A Híradó moziban volt a legegyszerűbb, hogy találkozzanak. Olcsó volt a jegy, és bármelyik székben bármeddig lehetett ülni. Richárd a pergő félhomályban átment a jobboldalra, kikereste a tizenharmadik sort, amely többnyire üres volt, leült, szétterítette a térdén egy nagy, fehér zsebkendőt, és előrebámult; aztán egyszerre csak azt vette észre, hogy jobbról, a szomszédos ülésről átnyúlnak ismerős kezek, és összehajtogatják a zsebkendőt. Fél órát vagy akár egy órát is elüldögéltek a moziban; emlékezetes filmcskék vetültek. Lehetett látni Gusztávot, amint belepottyant egy kátrányos hordóba; Gusztávot, amint laposra vasaltatik egy úthenger által ő és feltűnően gyűrött zakója; Gusztávot, amint lenyel egy luftballont, és az fölfúvódik a hasában. Következett egy színesfilm a kamcsatkai barnamedvék nyári életmódjáról, amelynek csodálatos felvételei Richárdot arról győzték meg, hogy soha nem voltak barnamedvék, soha többé nem lesz nyár, és az életnek nincs módja. Aztán fények gyulladtak, jegyszedők hadonásztak, aztán sötét, és felhangzott a Ragozziról elnevezett induló: „Vak Pali, Vak Pali mindent lát – szemüvegen át...”

És ott ragyogott a vásznon a Magyar Népválóság címere, szürkén, akár kint az őszi délután. Szürke volt a vörös csillag, szürkék voltak az aranykalászok, szürke volt a felhő kék mező; szürkék voltak a híradó hófehér személyiségei, szürkék voltak a fekete bekövetkezendők. Utána színesfilm a Holdról, káprázatos holdszínek; és lehetett várni, hogy megint jön Gusztáv, és belepottyán a kátrányos hordóba. És a vászon fölött volt egy kis kékes fény.

Egyszer – ki tudja, honnét szerezte? – Belladonna elővett egy mandarint, meghámozta, és odaadta Richárdnak. A gyümölcs közepe üres volt, a karcsú kis gerezdek levegőt fogtak körül; akár egy ceruzát is át lehetett volna dugni rajta. Richárd a szeméhez tartotta; és mint valami puha, gömbölyű teleszkópon át, úgy nézte rajta keresztül a filmet, amelynek szalagja ugyanúgy pergett fönt a vetítőben egyenletes gyorsasággal, mindig előre, untalan vissza-visszatérés felé, mint lent a föld alatt a mozgólépcső. Azután egyszerre csak rájuk reccsent egy hang:

Nekem itt ne illatozzál, baszd meg!

akkor megfelezték a mandarint és megették. Búcsúzóul megnéztek egy színesfilmet Jónásról, a szabadulóművészről, akit kezén-lábán összebilincselve bedugnak egy döglött bálnába, amelyet előzőleg dróthálóba csomagoltak, és a bálna alá telepítettek egy időzített bombát, és a bálna...

Richárd és Belladonna már kint vannak a Lenin körúton.

... és a bálna felrobban: egész látómezőt betöltő fröccsenés!, csakhogy addigra Jónás ott áll megszabadulva, és magasba löki bilincsektől mentes kezét.

Befordulnak a széles Népválóság útjára, ahol nemrégiben kivágták a platánfákat, hogy még szélesebb, hatsávós út lehessen, aztán egy kis mellékutcából megint kimennek a Nagykörútra, amely ezen a szakaszon Sztálin körút néven, a Nyugati-pályaudvartól a hídig Rettegett Iván körút néven folytatódik.

Belladonna egyszerre csak megáll, és ráparancsol Richárdra, hogy vegyen neki valami szép meglepetést, most azonnal. És mielőtt Richárd egy szót is szólhatna, kezébe nyomja pénztárcáját, nekidől a hirdetőoszlopnak, és lehunyja szemét, úgy várakozik.

Hónap eleje van; a pénztárcában a karikagyűrű mellett ott van a nő fizetésének még eléggé nagy része, az olcsó mozijegy árának mintegy százötvenszerese, amennyiért a szigorú áruházakban kis híján lehetne vásárolni egy szép cipőt. Richárd ezeket a számításokat nem gondolja végig; éppen csak áthussan rajta, hogy mindez igaz, de nem valószínű. Szegfűt akar venni, de a virágárusnál csak zöldeskék szegfű van, azonkívül művirágok, amelyek pontosan olyanok, mint az igaziak, csak éppen sohasem hervadnak el. Vesz hét szál zöldeskék szegfűt; Belladonna táncra perdül a hirdetőoszlop mellett:

Ezt én kapom? Ez tényleg az enyém?

Már a Visegrádi utca felé jártak, már látszott a Vígszínház, amelynek a *valóságban* az volt a neve, hogy *A Néphadsereg Színháza*, és, hacsak nem használták egyéb célokra, felelősségteljes termelési drámákat játszott, amelyekben a pozitív hős 350 %-os teljesítményt ér el, kilesi és leleplezi a kispolgári (néha nagypolgári) gondolkodású üzemi tolvajt, végül pedig, hogy a happy end se hiányozzék, felvételét kéri a Pártba. Belladonna azt mondja, hogy a munkahelyén szóltak neki, hogy lépjen be a Pártba. Hogy az nem szégyen, és nem igaz, hogy olyan előnyökkel jár, amelyek ugyebár közismertek; ellenkezőleg, a párttagság fokozott felelősséget jelent és nagyobb részt a közös gondokból. Hát mit szól hozzá Richárd, most mi legyen: belépjen a Pártba vagy ne?

Richárd érezte, hogy próbára van téve. Azt is érezte, hogy bármit válaszol, az csak rossz lehet, és ha nem válaszol, az még rosszabb. Végül, nagy keservesen kinyögte:

Hát ha nem muszáj, akkor talán inkább ne.

Ugyanakkor halálosan szégyellte magát, mivel nyilvánvaló volt, hogy muszáj. Akit feleségül vesz Moravetz elvtárs, és akit elküldenek emelt szintű továbbképző tanfolyamra, az csakis párttag lehet. (Mondhatta volna szebben, kis lovag! De hát nekem tilos közbeszólnom; én csak egy álom vagyok, nem pedig sűgő.) Vállat von. *Annyira mindegy.* Aztán eszébe jut az ellenkezője. *Nem annyira mindegy.* A nő ránevet, belékarol, és behúzza a következő mellékutcába, amely egy kommunista mártírról van elnevezve. Richárdnak az utcatábláról eszébe jut, hogy estétől hajnalig kijárási tilalom van, és hogy már későre jár.

Csak tíz órákor lép életbe, de ha félsz, máris hazamehetsz! Belladonna már nem nevet.

Richárdnak lelki-furdalása van az anyja miatt. Elképzeli Világi Józsefnét, amint ott ül egyedül a Damjanich utcai lakásban, néha kilép az előszobába, aztán visszajut. Így felel társnőjének: azt leszámítva, hogy mindentől fél, nem fél semmitől.

A nő kissé megszorítja Richárd karját, és megkérdezi: tényleg nem fél semmitől? Ha most szembejönne, mondjuk, egy nagy fekete párduc, akkor vajon Richárd őt megvédené?

És nagyon erősen érződik az illatszer, amelyet használ. Richárd habozás nélkül igent mond; és nekitüzesedett szókkal ecseteli, hogyan küzd meg a nyúlánk, vérszomjas fenevaddal. Kezében egy szál kés!, nem, annyi sem, csak egy vastagabb ág!, nem, annyi sem! Pusztá kézzel, ezzel a két kezével fojtja meg a párducot, amely már gyengül, de most összeszedi minden erejét, még egyszer, utoljára...

Richárd nem mondhatja végig a lélegzetelállító viadalt, mert a nő magához öleli. Ott állnak és csókolóznak, ahol *a valóságban* a magyar kommunistáról elnevezett utca metszi a francia realistáról elnevezett utcát.

Az az igazság, szívemből való nemlétező fiam, és ezt nagyon gyorsan elmondom, amíg tart a csók: hogy a fekete párduc emlegetése részben persze játszi ötlet volt, szeszély, de csak részben volt az. A városban állandó beszédtema volt ez a fekete párduc: többen látni vélték, még többen találtak nyomaival vagy jelenléte más bizonyosságaival. Állítólag a város belterületén is megfordult; némelyek úgy tudták, hogy bejár a kapualjakba, és az odaöntött hulladékban keresgélhető részeket; mások szerint miatta kellett a közbiztonságért és a nagytétényi sertéshizlaldát bezárni. A Városligetben egy kisgyerek sikoltva rohant pajtásaihoz, hogy egy nagy fekete állat lapul a bokrok alján; kiderült, hogy egy fekete kabátos idősebb férfi volt, aki bevett egy egész doboz altatót, ám a vaklárma jóvoltából még sikerült megmenteni. A Városligetet attól fogva mindenki nagy ívben elkerülte. És hát akkor már tünedeztek el az emberek; és noha senki szétmancangolt holtteste nem került elő, mégis, aki sötétedés után egyedül ment a város utcáin, óhatatlanul arra gondolt, hogy ott settenkedik a háta mögött egyik árnyéktól a másikig a hangtalan léptű, hatalmas bestia. És ha most felszólítanád az álmod, egyetlen fiam, hogy foglaljon állást: vajon *a valóságban* ott volt a megálmodott világ térségén belül a párduc vagy sem?, akkor így felelnék: a párducról szóló mendemonda csöppet sem volt igaz, de teljesen valószínű volt. Kifinomult ösztöneikkel ezt érezték a város lakói; vagyis tudni lehetett, hogy a párduc nem létezik, ami azt jelentette, hogy *a valóságban* ott lappang mindenkinek közel, farkát lengetve, ugrásra készen. Ám az álomban (ezt ígérem és tudom) semmilyen közvetlen szerepet nem játszik.

Szép hosszú csókot engedélyezett az álom.

(Befejező része következik)

A zérópont műzsája

*A zérópont műzsája lefelé jön
a vers fagyos fehér
burkában ránk sötétedik a szív
zord, mint úri láda mélyén vadak feje*

*a zérópont műzsája láthatatlan
máris volna lehelleted
el nem képzelhetnénk vándorló ingét
hamván hozzánk evező inait*

*a zérópont műzsája ablakodra
tapad, nyár-hasznú lepke, itt-ott bekopog
a lényt védelmező zúzos lapot
érzed, ma lyukasztja rejtett szeme*

Majd

*jól van, majd ne engedj beszélnem
de juttatnék valami elégikusát
némán, mint a teve a kezesség homokhatárán
feketélve, mérlek az igazad felől*

*tartalékom ugyan még zsarolt kis reményre
tapadó régi frissesség, akár az ínynek
langyosuló illattal, szememnek vékonyan világít
irányt, merre fodrozzunk, lelkemnek, mint rejtegensünk*

*valami a többletből, hogy a megtisztulás
éhkoppjain lehűlve, a falakon belül még csak elérjük
s ott rogyannék, ahol nem is lehetne, neved garádjára*

Mészhéj

*hozná a szót, pettyes tojást
melyik nyelv homályából
borzongnánk, mint kikre távolodóban
tolvajt kiáltoz a kiserdő*

*a szarkák, mézfosztók, kakukkok
sértett zavarát suttogás
verselte túl, ahogy most álmodod
eddig rész. mire a kesergés*

*kényelmeskedik árnyból valaki
sárgát menekítség még inged alatt, bent
a szeretet
mészhéja tört újra, fiú*

Fönt

*körözni, köröket leírni fönt, anélkül
hogy végül lecsapnék, te, aki látsz
úgyis lecsaptál ma régen magadban
lelked, minden érzékszerved most emészti a zsákmányt*

*én csak a stílust adjam meg e némasággal
a nélkülözhetetlen borzongást a vijjogással
kérdések mindezek, akár a címer
ártatlan kékjét, árassza el környezetet mocskom, a vér*

*mi volnék én, álarcod bizonyosan nem, ha volnál
bátor duzzadt profilod nyíltan csak idemutatni
a többi sem szárnyaímon, karmodon titkolódzó ragadék*

A HITEN TÚL, A PUSZTULÁS ELŐTT

Esszé Kertész Imréről, és az írói mítoszról

„A *Jegyzőkönyv* dokumentumnovella, de magam sem tudom, mit dokumentál; minden sorát a valóság szavatolja, de magam sem tudom, mi a valóság. Mintegy az engem leterítő lövés torkolattüzének fénye ez egyszer megint megvilágított számomra valamit: csekélység, mindössze az életemet. Elestemben még próbáltam megragadni pár jellemzőjét, rögzíteni néhány általánosítható törvényszerűségét. Ez minden; mondhatnám, csupán (írói) kötelességemet teljesítettem.”

A túlélés a halállal kezdődik; csak a halált lehet túlélni. És persze csak ezt nem lehet: a „túl” jelenti a tapasztalást, az „élni” a haladékot. Az írás lehet a túlélés módja, lehet dokumentuma. És mint dokumentum, nem lehetőség szerint, hanem szükségképpen maga is túlélő, léte és értelme túléli a tényeket és szándékokat, melyekről tanúskodik. A tanúságtétel hozzájárulást jelent a tényállás értelmezéséhez, egyúttal maga is értelmezést kíván. Olyan fogalom, mely szavakra, tettekre, cselekedetekre és életekre vonatkozik, amelyek arról a szándékról, ihletésről és eszméről tanúskodnak, amely ugyan tapasztalati és történeti, de egyúttal meghaladja ezt a tapasztalatot és történelmet. Ezen a ponton szétválik a túlélő és a tanú szerepköre. Az írás értelemlehetőségei a szerző közvetlen személyességéről leválva szabadulnak fel, a jelentések elevensége és játéka szempontjából a szerző halott. „Minden graféma lényegileg örökhagyó jellegű. És az írás szubjektumának eredeti távolléte a dolog vagy referens távolléte is.” A tanúbizonyosság hitele ezzel szemben elválaszthatatlan a tanú hitelétől. A tanú szavahihetőségét nem pótolhatja a tanúság logikája. A tanú nemcsak valamiről, hanem valami mellett tesz tanúbizonyosságot. Elkötelezte magát valami mellett, amit meggyőződése nyilvános megvallásával képvisel, amiért hajlandó kockázatot és felelősséget vállalni. A tanúság megpróbáltatás, határhelyzet: „részese az igazság tragikus sorsának.”

Az írásról szólva Derridát, a tanúságról szólva Ricoeurt idéztem; hogy íróként, vagy tanúként, az egyelőre maradjon függőben: a két név két irányt jelöl, szembeállításuk pedig azt a filozófiai háttérrel hivatott jelezni, mely előtt a túlélő, tanúságtevő író, Kertész Imre írásaival kapcsolatos kérdéseimet a legpontosabban megfogalmazhatónak vélem.

Kertész Imre legáltalánosabb értelemben vett írói témája a túlélés. Életrajzi értelemben, a művek nyomvonalán haladva túlélője Auschwitznak (*Sorstalanság*, 1975, 1983), az Auschwitz-cal való szembesülésnek (*A nyomkereső*, 1977), az ötvenhat előtti hétköznapi történelem „egyedül az öntagadás erényét jutalmazó” katasztrófavilágának, majd pedig, immár a „Hazugság Szurdokában” az írói kudarcnak, és a kudarc vesztes dicsőségének (*A kudarc*, 1989), újabb és újabb szembesüléseknek és tanulságoknak, melyek vállalásában a zsidóság inkább alkalom, mint öntudat (*Kaddis...* 1990) – és talán túlélője lesz annak az ígéretesebb jövőnek is, mellyel – mint *Az angol lobogóban* írja – „mostanában mindenfelől fenyegetnek”.

A túlélés mint élettény minden esetben a véletlen műve. Elkerülése egy olyan katasztrófa fenyegetésének, mellyel szemben az egyén eleve esélytelen, tehát nem is egyén. A túlélés a reflexió által kap értelmet, azáltal, hogy „valaki” történetében felismerhetővé válik a „bárki”, vagy a „mindenki” története, a véletlenben a sorsszerű. A túlélés tehát az életrajziségon túlmutató értelemben mindenekelőtt szellemi létforma, intencionális szemléletű világtérképezés: tényeket pusztító tényekként felismerni, személytelen sors-

szerűségüket személyes tartalommal telíteni, *belátni* és elfogadni, értelmüket nyílttá és közössé tenni, és a hétköznapiiságon túlra, az élet teljességére irányítani. A túlélés ezen önelvűsége magyarázza, hogy nincs szüksége reményre vagy hitre. A túlélő: tanú az igazolhatatlan tények és az igazságigény perében, ahol érvek híján a tanúságtétel, a „katasztrofikus igazságállapot megfogalmazása” az értelem utolsó aduja.

A túlélés és a tanúságtétel, Kertész Imre írásainak önértelmező kulcsszavai, az írás helyét egyértelműen a válság, a katasztrófa világában jelölik ki. „K., aki Amerikából jött, azt mondja, hogy tényleg tűnőben az olvasási kultúra. Egyenesen megkönnyebbülést éreztem: regényt írok, merőben korszerűtlen tevékenységet folytatok tehát. És közben mégiscsak a tiszta artikuláció, az elbeszélés szellemének hiányát érzem korszerűtlennek – amennyiben persze a fennmaradás kérdése korszerű kérdés még.” (1984-em) Az öntudatosan vállalt korszerűtlenség az írásmód tekintetében elsősorban nem az elbeszélői technikák alkalmazásában és a nyelvhasználati szabadságban érvényesülő önkorlátozásként értendő, bár ilyen következményei is vannak, hanem mindenekelőtt az irodalom funkciójának, vitális jelentőségének a rehabilitációjaként. Ez a korszerűtlenség szembe fordulást jelent azzal az írói és olvasói beállítottsággal, amely a szövetszerűség és a szabad jelentések formakoncepciójával, az irodalmi nyelv igazságigényének átértelmezésével, a mű valóságvonatkozásainak hangsúlytalanításával reagált a logocentrikus, metafizikai világkép szétesésére. A Kertész Imre által képviselt irodalomeshemény valójában ugyanehhez az előfeltevéshöz kapcsolódik, néhány fontos megszorítással. Először is, itt a válságtudat nem civilizációs, pontosabban nem történeti szemléletű. Ami lehetséges, az megtörténik, egyszer s mindenkorra; a történelem a változatlan lényeg története. Másodszor: az ontológiai centrumok hiánya itt nem adottság, lehetőség, nem hiány, és tulajdonképpen nem is válság, hanem permanens katasztrófa. Harmadszor: a fent filozófiai műszavakkal körülírt lényegvesztés, vagy lényegtelenesség nem totális. Az Én, a művészet (pontosabban az úgynevezett magas kultúra) és az ennek befogadására és hagyományozására képessé tevő emberi szubsztancialitás – túlélő és egyben túléléshez segítő erő.

A vitális irodalom koncepciója belső alkotói igény; közvetíthetősége éppúgy nem függetleníthető az alapjául szolgáló helyzetértékelés hitelétől, mint igazságától. Világos és személyes hangú beszédet kíván, mely provokatív egyértelműséggel és egyoldalúsággal képviseli álláspontját, és ezzel, mint minden kritikai állásfoglalás, pontosabban határozza meg magát, mintha általánosan elfogadható igazságok megfogalmazására törekedne. A művek önigazolásában ilyenformán a szerző személyes meghatározottságaira vonatkozó reflexió kulcsszerepet kap, és ez a művek irodalmiságát is erősen befolyásolja. A különböző modalitású, ténymegállapító, illetve intencionális reflexiók összefüggéseinek tisztázása tehát elválaszthatatlan attól a kérdéstől, hogy mennyiben tekinthető megbízhatónak az önértelmezés, mennyire fordítható vissza a műre, és mennyire befolyásolja a befogadást.

Írásom gondolatmenete elsősorban *Az angol lobogó* című kötethez kapcsolódik. A reflexivitás mint formaelv, és az életrajziság (mint formaelv?) kérdésének együttes felfelvezését – amit egyébként Kertész Imre többi művénél is alkalmas kiindulópontnak tartok – itt bizonyos műfaji evidenciák is támogatják. A kötetben két, a vallomás-műfajjal rokonítható elbeszélés, két naplóformájú szöveg, egy bibliai tárgyú elbeszélés és egy történetfilozófiai esszé olvasható egymás mellett. Hogy regényként vagy önéletrásként olvasok-e egy könyvet – pragmatikai kérdés: rajtam múlik, hogy a szöveg alapján felépítke-e magamban egy személyiséget az elbeszélőre vagy szereplőre gondolva, és megfeleltetem-e egy szövegen kívüli létezőnek, akit mondjuk a szerzővel azonosítok. A „rajtam múlik” természetesen magában foglalja ízlésemet, műveltségemet, előítéleteimet, szándékaimat, a tárgyi világról alkotott felfogásomat és ismereteimet stb. Az életrajziság ilyen értelemben tehát soha nincs „belekomponálva” a műbe, legfeljebb arról beszélhetünk, hogy a szöveg módot ad az említett azonosításra.

Az angol lobogó írásait olvasva – a *Világpolgár és zárándok* című elbeszélés kivételével – az

azonosítás természetesnek tűnik, és tulajdonképpen a korábbi művek legtöbbszörénél is indokolhatóan tartom. Abból ugyanis, hogy az immanens irodalomtudomány posztulátumai szerint a szerző halott, és hogy a hermeneutikai megközelítés szempontjából a szerzői szándék indifferens, még nem következik, hogy egy közönséges műértelmezés során ne lehetne, éppen az értelmezés szabadságával élve, játékba hozni akár a szerzőt, akár az életrajziség kérdését annak műfaji, referenciális vagy életfilozófiai vonatkozásaival együtt. Az életművön belül vont párhuzamok, különböző műfajú szövegek összevetése, a reflexiókenti felismerése stb. egyaránt az olvasás spontán interpretációs műveletei, és valamennyi egy integráns személyiségnek tulajdonít különböző megnyilatkozásokat (ennek nyilvános gyakorlásától egyébként a hazai irodalomkritika sem őrizkedik olyan önmegtartóztatással, mint attól, hogy nevén nevezze, amit csinál). Amiképpen egy bölcséleti életművet egy önmagával, és csak önmagával azonos tudat termékének tekintünk, úgy bizonyos bölcséleti igényű, diszkurzív gondolatmeneteket tartalmazó művek esetében sem takaríthatjuk meg magunknak ezt az előfeltevést, csak azon az áron, ha érvényesítjük az ebből fakadó következtetéseket is. Minthogy ez a tudat úgyis a szöveg konfigurációjaként jelenik meg, a szerző tudatával való azonosítás is az irodalmi fikcionalitás tartományában marad, akárcsak a szerző személyéhez kapcsolódó referencialitás, tehát amennyiben az értelmezést inspirálja, nyugodtan játékba hozható a jelentés autoritásának sérelme nélkül.

Egy irodalmi mű életrajzi jellegének elismerése előfeltételezi azt a gondolatot, hogy a szöveg nemcsak jelentéseket teremt, hanem ideális olvasót is, aki felismeri az idézeteket, megfelelteti az utalásokat stb. Egyrészt felvethető a kérdés, hogy a teremtett olvasó fogalma nem jelent-e visszatérést a mű „eredeti értelmének” ideáljához, és hogy vajon mennyiben tekinthetők irodalminak azok a szempontok, amelyek előírnák a tényleges olvasónak, hogy a teremtett olvasó szerepköréhez próbáljon alkalmazkodni. Ha viszont az olvasó nem tesz erőfeszítéseket az alkalmazkodásra, nem keres játékszabályokat, vagy nem érzéki szűkségét, hogy betartsa őket, kérdés, hogy mit ért meg, amikor megérti a művet. Kertész Imre esetében a – részben Auschwitzhoz kapcsolódó – reflexív és referenciális kezdeményezések domináns formaelvként határozzák meg a művek jellegét, az irodalmi érték felismerése azon is múlik, hogy a befogadó hajlandó-e, illetve képes-e elfogadni ezeket a kezdeményezéseket. (*A nyomkereső* című kisregény például a referencia kizárásával minden bizonynál érthetetlen, pontosabban érdektelen.)

Ideiglenes grammatikai megoldásként akár azt is mondhatnánk, hogy Kertész Imre művei épp azért nem önéletrajziak, mert az életrajziséget tematizálják. „Életrajzomban az a legönletrajzibb, hogy a S.-talanságban semmi önéletrajzi nincs. Ami önéletrajzi benne, az az, hogy hogyan hagytam el belőle minden önéletrajzit a magasabb hűség kedvéért.” (1984-em) „Munkám, a regényírás, voltaképpen másból sem állt, mint élményeim következetes elsovasztásából, egy olyan művi – ha úgy tetszik: művészi – formula érdekében, amelyet a papíron – s kizárólag a papirosra – élményeim megfelelőjének ítélttem. De hát ahhoz, hogy megírhasam, regényemet annak kellett tekintenem, ami minden regény, általában véve: elvont jelekből álló képződménynek, műtárgynak. (...) önmagunk számára soha nem közvetíthetjük önmagunkat. *Engem* nem regénybeli vonatomb vitt Auschwitzba, hanem a valóságos.” (*A kudarc*)

Szegedy-Maszák Mihály szerint legtöbbször az időszemlélet értékvonatkozásaival magyarázható, ha egy műben a „kitalált önéletrajz” ideáltípusának valamely módozatát ismerjük fel. Az elbeszélés jelene és az elbeszélt múlt Kertész Imre minden narratív művében jelentős szerephez jut, hol bűjtatva, mint a *Sorstalanságban*, hol meghatározó formaelvként, mint *A kudarcban* vagy a *Kaddisban*. Ehhez azonban soha nem társul sem a múltnak, sem a múlt emlékének a felértékelődése, a múlt nem a biztonság és zártság világa. A visszatekintő távlatban az idő nem elveszett időként, hanem minden pillanatában jelenlévő, felidézhető és felidézendő folytonossággént jelenik meg. Talán megkockáztatható, hogy Kertész műveiben a tudatállapotok diszkontinuitása játssza ugyanazt a szerepet, amit az önélet-

írásokban az értékvonatkozások szembesítése szokott. Kertész műveiben az elbeszélői tudat egy-egy kritikus jelentőségű, saját életére vonatkozó felismerése áll a középpontban, melyet követően a személyiség már nem lehet ugyanaz, aki volt, és nem élhet ugyanúgy, ahogy addig, feltéve, hogy életen azt értjük, ahogy valaki a saját életét szemléli. A világ változatlanosságát sugalló időszemlélettel összhangban a személyiség alakulása kríziseken keresztül kibontakozó tudatosodási folyamatként, a valóság vagy a lényeg lelepleződéseként írható le, ahol a hitekkkel, illúziókkal, tévképzetekkel való leszámolás egyúttal a legáltalánosabb értelmű emberi tartás megszilárdulásával, bölcsességgel, iróniával jár együtt, és ez az elsődlegesen az igazság ideájához alkalmazkodó tudatállapot az esetleges veszteségek elelenére is értékesebbnek számít, mint a korábbi. A preferált értékek, így a komolyság mint a halállal való számotvetés hangulata, a komolyság mint a bűn hangulata, az állandóság mint az erkölcsi állapot feltétele – a létezés elégtelenségéről tanúskodnak. Minthogy az öntudat kiteljesedésének alap gondolata, hogy nem lehetséges olyan reflexió, melyben a tudat valami hozzá képest külsődlegesként tudna a világra vonatkozni, ezért a valóság vagy a lényeg lelepleződésének folyamata, a leélt élet teljesértékű sorskénti felmutatása elemekre bontó módosulások elvileg lezáratlan sorozataként vezet a végső önazonosság, a halál felé. A szellemi erőfeszítés, ugyanakkor, melyet az alkati, tapasztalati és ideális meghatározottság alóli felszabadulás megkövetel, föl is emésztí az életerőt. Az író szereplők vagy elbeszélők számára az írás a tudat önfeltáró és önmegsemmisítő, *divesztív* tevékenysége, olvasás a jelekből, melynek során „az ember rátalálhat a számára szükséges igazságra, ha egyáltalán szükségét érzi az igazságnak, azaz élete felszámolásának.” (Az angol lobogó)

Döntően erre a tudatfelfogásra vezethető vissza, hogy Kertész műveiben sem a fantasztikus, sem a mélylélektani érdeklődés nem játszik jelentős szerepet. A tudatos-tudatalan oppozíció jelentősége, akárcsak a valósággal szembeállítható fantasztikumé, feloldódik a reflexió önmagától tartott távolságában. A valóság itt nem a fikcióval, hanem a megfogalmazással, a közvetítéssel, a reflexióval áll szemben. Kertész írásainak számos jellemző jegye ennek a passzív valóságelsajátításnak, az önigazoló, sorsszerűséget megszilárdító reflexió-láncolatnak a szolgálatában áll. A többszörös nekifutással és visszakanyarodással bonyolított történetmondás; a történetek hamis vagy bújtatott célelvűsége; az elbeszélői hang és tudat jelenlétének túlsúlya a szereplőkkel, a mozgó nézőponttal, a jelenetszerűséggel, az egyidejű elbeszélésmóddal és a cselekmény epikus jellegével szemben; a visszatérő szekvenciákból építkező „zenei” szerkesztésmód; a terminológiai következetességű fogalomhasználat; a szövegek művi jellegének hangsúlyozása (akár motívumismétlésekkel, akár szövegközöttségével, akár túlpontosító mondatszerkesztéssel); az elbeszélő és az önmagára vonatkozó történet összefonódása; az olvasót az eseményektől távol tartó visszatekintő távlat – egyaránt a lényeg diszkrét tényekben, véletlenekben manifestálódó jelszövevényének nyomkövetését és felgöngyölítését szolgálják, hogy az elbeszélés és az elbeszélő létének bizonytalan értelmű valóságosságához a „csak így történhetett” bizonyosságával kanyarodhasson vissza a reflexió. A tényszerűség nemcsak a létezés öntudatlan mechanizmusának fenyegetését hordozza, akárcsak az indulatok, ösztönök és az általában vett irracionalitás, hanem egyben felfedi „a megfogalmazás és a létezés közt meredő vasfüggönyt, az elbeszélő és a hallgatósága közt meredő vasfüggönyt, az ember és ember közt meredő vasfüggönyt, s végül az ember és önmaga, az ember és saját élete közt meredő, átjárhatatlan vasfüggönyt.” (Az angol lobogó) A reflexió egyrészt megteremti az élmény és megfogalmazás, a megélés és megértés közti átjárhatóság útját, másrészt, mivel maga sem lehet más, mint megfogalmazás, egyúttal el is törli a sorsszerűség elfogadásához vezető útjának nyomait.

A jelentések korlátlan szabadságának korszerű elméletei azért radikalizálták a jel-fogalom dekonstrukcióját az igazságfogalom átértelmezéséig, hogy a nyelv és a valóság gyökeres különmeműségének érvénytelenítésével felszabadítsák az értelmezést az ideológiai, erkölcsi és esztétikai ítéleteknek a nyelv irodalmi dimenziójával szembeni priori-

tása alól. A tudat reflexiók sorozatán át megvalósuló divesztíója mint a jelentés evidenciájáról való lemondás alapvetően morális tartalmú, hiszen a feltétlen igazságigény motiválja. Az a gondolat, hogy az ábrázolás és ábrázolt, jel és tárgy közötti kapcsolat az értelmző jelek végtelen láncolatát teremti meg, a dekonstrukció szemszögéből a jelölt önmagában létének, jelenlevőségének, végső következtetésként az igazságfogalomnak a megkérdőjelezéséhez szolgáltat alapot; más összefüggésben azonban értelmezhető az abszolútum, személyeken és eseményeken keresztül megvalósuló manifesztációjának korlátlan közvetítéseként is. Előbbi esetben a tudat az önmagától való különbözéssel a jelölt sorsában osztozik. „Egy bizonyos másság – Freud a tudattalan metafizikai elnevezéssel illeti – minden megjelenítési procedúra alól véglegesen ki van vonva, mely által elvárhatnánk tőle, hogy személyében megmutatkozzon. (...) ezt a radikális másságot a prezencia minden más módusához viszonyítva a vissza nem fordítható, utólagos hatások jelzik. S ezek leírására, a tudattalan nyomok nyomainak (nincs tudatos nyom) olvasására a jelenlét vagy a távollét nyelvezete, a fenomenológia metafizikai diskurzusa nem tűnik igazán adekvátnak.” (Derrida) Másfelől azonban a tagadhatatlan önazonosság révén a tudat divesztív munkáját kísérő reflexió egyben az abszolút manifesztációját közvetítő jelsorozat is. „...a nevezetes Én tehát alig bogozható ki a reflexiók aktív hálózatából, ami maga az ember; és mire a felszínre tör, nem önmagában álló tünet, mint egy vulkán, vagy mint egy vízesés, hanem, szintén reflexióvá válik, kérdéssé és feleletté, amelyek mindig a konkrétumra vonatkozó kérdések és feleletek (...) s mindezek mélyén a kibogozhatatlan jel: az akarat, az őserő, a szublimált teremtető-, illetve pusztító erő.” (1984-em) A tudat divesztíója meghatározottságaival együtt a jel naturalizmusát is felfüggesztené.

Kertész művei – alapvetően morális indíttatású, metafizikai kérdéseket feszegető tematikájuk ellenére – részben ezért kerülnek el a példázatszerűséget, amire egyébként a tanulságkereső hajlam és a mitologikus érdeklődés együttese kitűnő diszpozíciót jelent, és ami több írásában megvalósulatlan célelvként fel is fedezhető. A másik ok koncepcionális: a reflexió-láncolat abszolút értelem felé irányul, tehát mindenekelőtt rendszereket akar megérteni, azokat a totális történelmi, kulturális és antropológiai mechanizmusokat, amelyek a gondolkodás szabadságát öntagadásra próbálják kényszeríteni. Az általában vett igazolhatatlan Rossz az azonosuló megértésen át tehát szert olyan individuális tartalomra, mely által a létezés egészének integráns részeként ha igazolhatóvá nem is, de értelmezhetővé válik. Ez a megértő attitűd érhető tetten abban, ahogy Kertész a bűnelkövetőkhöz, a történelem hőhéraihoz, vagy a mítoszok világának bűnőseihez viszonyul. A bűn nem a társadalmi konvenciók, vagy az emberi természet tiltásain túlrá merészkedő egzisztencia tette, nem egyéni szabadság, nagyformátumú személyiség, démoni istenkísértés kérdése. A létezés törvénye erkölcsi szerződés korrekciójára szorul: a bűn tehát szerződésszegés, egyben a törvény beteljesítése; tragikumának lényege éppen a felcserélhető helyzetek és helyettesíthető személyek eredendő lényegteleniségében áll. A reflexió ezt a lényegteleniséget ruházza fel az erkölcsi szerepvállalás tartalmával, amikor egy egésznek tekintett rendszer részeként érti meg. Az igazolhatatlan tényekkel, pontosabban a pusztító mechanizmussal szemben ezen igazolhatatlanság kimondása, a művészet vagy a szellemi értelemben vett kultúra jelenthetné az „apollóni ellensúlyt”, melynek segítségével a botrány átélését az ember túlélő kultúrává fordíthatná. A szellemi igény fenntartása tehát a művészetben sem csupán esztétikai, hanem etikai kérdés, amiképpen a nihilizmus sem tények vagy tünetek, hanem a megismerés módjának, fokának, etikájának kérdése; hogy a tényeket, vagy a tények értelmét akarja-e megérteni az ember. A divesztív tevékenység olyan vallomáshoz hasonlítható, ahol a kimondás ténye semlegesíti a kimondás tartalmát. A személytelen sorson túlra tekintő reflexió révén a sors igénylése egyben az ember sorsát meghatározó korlátok tagadásának megfogalmazásává válik, miközben soha nem léphet túl a létet külsőleg kifejezni képtelen, eredendő bensőséges-

ségén. A meghatározottságait önmagáról leválasztó tudat számára már nem jelenthetnek támaszt a metafizika transzcendens tárgyai, ha egyszer lemondott már minden, a megértés által követelt tárgyasításról. Az igazság igénye ebben a helyzetben késnek mutatkozik arra, hogy az igazságot valamely, a valóságra közvetlenül ható tetteben, a tanúságtételen keresztül tapasztalja meg, illetve tanúságtétel formájában nyilvánítsa ki.

Ricoeur szerint az irodalmi műben kétfajta referencialitás működik, egy leíró és egy metaforikus. A leíró referencia háttérbe szorulása negatív feltétele annak, hogy a metaforikus működésbe léphessen. Elképzelhető ugyanakkor olyan metaforikus referencia, amelynek érvényesüléséhez éppen a közvetlen valóságvonatkozás meglete szükséges; amely éppen az életrajzi értelemben vett hitelesség számonkérése által tudja szóhoz juttatni metaforikus értelmét. Ilyen referencialitása lehet a regényként olvasott történetírásnak, a legendának, a misztikus irodalomnak, az elevenen élő mítosznak, vagy éppen magának a tanúságtétel mítoszának. Az *angol lobogó* című elbeszélésben Kertész Imre hosszan ír arról, hogy Szép Ernő ötvenes évekbeli, „azóta legendává, nem, mítosszá emelkedett” bemutatkozó formuláját – *Szép Ernő voltam* – miért tartja a radikális megfogalmazás hőstettének. Ezzel kapcsolatban írja a következőket: „az irodalom gyanúba keveredett. Félni kell tőle, hogy az irodalom oldószerébe áztatott megfogalmazások soha többé nem nyerik vissza sűrűségüket és életszerűségüket. Olyan megfogalmazásokra kellene törekedni, amelyek totálisan magukba foglalják az élettapasztalatot (vagyis a katasztrófát); olyan megfogalmazásokra, amelyek meghalni segítenek, és mégis hagyományoznak valamit a túlélőkre is. Semmi kifogásom ellene, ha ilyen megfogalmazásokra az irodalom is képes: de mindinkább úgy látom, hogy csupán a *tanúságtétel* képes rá, esetleg egy némán, a megfogalmazása nélkül leélt élet *mint megfogalmazás*.”

Ugyanazt az életet élni és írni – a romantikus esztéticizmus gondolata, Kertész Imre esetében a vállalt korszerűtlenség színönímája. Kérdés azonban, hogy az olvasó mennyire vonható be ennek az ideának a hatókörébe; mit jelent a befogadás számára, ha a művet ennek a feladatnak a megvalósulásaként tekinti? Első megközelítésben nem többet, mint a művel való dialogikus viszony kiterjesztését a szerző személyéhez kapcsolódó fikciók világába. Ha elfogadjuk, hogy minden irodalmi műben egy tapasztalat válik nyelvivé, nem kárhoztatható, ha az olvasó nem bármit, hanem valamiről szóló valamit akar megérteni. A megértés folyamatának dialektikájában az egyetértő és az értetlen, az önfeladó és az önérvényesítő viszonyulás különféle módozatai elvi egyenjogúságot élveznek. Az *angol lobogó* írásában az írói mítosz metaforikus értelme csak az életrajzi értelemben vett szerzőre, tehát Kertész Imrre vonatkoztatva kaphat jelentőséget. Az életrajzi értelem ebben az esetben bizonyos befogadói intencionáltságot feltételez, azt a készséget, amely a szerző létéről nem a műtől függetleníthető valóságként vesz tudomást, hanem ezt a valóságot a mű fikcionalitására és a saját valóságára utaló kölcsönös metaforikus viszonyban fogja fel. Ebben a szellemben példázódik Kertész Imre Paul de Kockkal, Krúdy megálmodott írójával a bécsi útijegyzetekben: „Csorbítatlan inkognitóban léptek ki a Ringre, amely semmivel sem valószínűtlenebb, mint a múltam, mint a jelenem, mint Paul de Kock, mint minden.” (*Budapest, Bécs, Budapest*) Természetesen Paul de Kock valóban létezett, de mit jelent a valóban?

Az írói mítosz megalkotása befogadói művelet, akárcsak az interpretáció. A mítoszban az író élete, személyisége és személyes sorsa kvázi műalkotásként jelenik meg, önmagán túlmutató jelentőségre tesz szert, hitelesíti az életművet, tehát annak meghosszszabbításává válik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a mítosz a művek létmódjának az a tartománya, ahol az irodalmi fikcionalitás ténye a valóságos élettények fikcionalitásával szembesül. Arra gondolok, hogy a mítosz sajátos, köztes helyet foglal el az irodalmi művekben megjelenő lehetséges világok és az úgynevezett tényleges világ között. Mondani szokás, hogy amit ténylegesen létező világnak gondolunk, az gyakran nem egyéb, mint annak egy bizonyos leírása. Az írói mítoszba épülő élettények természetesen a ténylege-

sen létező világ tényei, ezért tekinthetők a hitelesség mértékének (megbízom a valóságban), másrészt azonban leírások, ha úgy tetszik, „megfogalmazások”, melyek éppúgy a ténylegesen létező világ határain belül állnak, mint a lehetséges világok leírásai. Az átélt életnek a megfogalmazás minden esetben ellenlábas, akár lépéshátrányba kerül vele szemben mint ábrázolás, akár túllép rajta, mint ideál, jel vagy metafora. A művész nem megkeresi, hanem megteremti a maga elődeit, az emlékező nem felidézi, hanem megalakítja az életét, az olvasó nem megismeri, hanem elképzei magában azt a személyiséget, amelyet egy regényalaknak vagy egy szerzőnek tulajdonít. A kérdésre tehát, hogy mit hitelesít a mítosz és mivel, azt válaszolhatjuk, hogy a mítosz az egzisztencia súlyára, és nem kevésbé súlyos megfogalmazására épülő értékrenddel hitelesíti nem a megszólalás tartalmát, hanem a megszólalás komolyságát. A *Táborok maradványai* című esszében Kertész Imre értékorientáló mítoszként beszél Auschwitzról. Az áldozatok és a túlélők hősei ennek a mítosznak, az író képviselője. Az életrajz háttérbe szorul a sors igenlése mögött, a sors értelmének felszabadítása a megfogalmazás tétében, a divesztív élettapasztalat és a túlélő frás által válhat másoknak szóló áldozattá, tanúságtétellé.

A mítosz nem más, mint egy határozott igazságigény megfogalmazódása, mely a korszerűen értelmezett irodalmiságon a hétköznapi világába átvihető, és innen tovább (túl) lendítő felforgató erőt kéri számon. Nem okvetlenül azt, hogy a tárgyi valóságról szóljon, inkább azt, hogy valóságos, érzékelhető, érzéki következményekkel járjon. Ez az igény részben a vitális irodalom eszményéhez kapcsolódik, amennyiben az esztétikai értéket a közös emberi szubsztancia kifejeződésének tekinti, részben a tanúságtétel fogalmához, amennyiben ennek hitelességét tartja a szubsztancialitást alapjaiban kikezdő, és számára igazolhatatlan tényekkel szembefordíthatónak. Ismét Ricoeur, *A tanúság hermeneutikáját* idézem: „a tanúsítás tétében felismerhetjük, hogy a tanúság azt a szabadságot fejezi ki, amik lenni szeretnénk. Létezőként ismerem rá arra, ami számomra pusztán eszmény. Amit magamon kívül ismerem fel, az a maga hatásában a megszabadítás folyamata, amit pusztán eszményként tételezek fel. Ez a felismerés már nem történeti, hanem filozófiai. Ez teszi lehetővé azt, hogy abszolút cselekvésekről beszéljünk, ami csak úgy érthető meg, mint a szabad tudat kiszakítása a maga történeti feltételei közül. Alapjában véve egy másfajta tudatot értünk meg, amely abszolúttá teszi magát, és ugyanakkor szabaddá és valóságossá is. De ez a felismerés csak egy ugyanolyan természetű aktusban lehetséges, mint önmagunk felszabadításának benső aktusa.”

Kertész Imre műveit olvasva úgy tűnik, hogy az irodalmi nyelv referenciális kezdeményezéseinek elfogadása összefügg azzal, hogy az olvasó mennyire tart igényt arra, hogy kognitív erkölcsi szempontokat érvényesítsen a befogadás során. Bár ezeket a szempontokat az immanens irodalomtudomány nagyrészt kiiktathatónak, vagy legalábbis dekonstruálандónak tartja, a hatásközpontú, dialogikus szemléletmód számára eminensen irodalmi szempontnak számítanak. A tragikum például elválaszthatatlan a részvét fogalmától, a cselekményértelmezés a jellemek etikai minőségére vonatkozó rokon- vagy ellenszenvtől stb. A mű és a befogadó világa közti horizont-összeolvadás gondolata kizárja, hogy a nyelv önmaga számára alkotna világot. A nyelv önmaga számára az Ugyanaz, a világ a Másik. A nyelvnek a létben kell tudnia magát ahhoz, hogy a létről szólhasson. Az olvasó számára a világ magában foglalja azoknak a referenciáknak az együttesét is, amelyeket az általa olvasott, értelmezett és szeretett irodalmi szövegek tártak fel. Ebben a világban van helye a szerzőnek. A referenciális és erkölcsi szempontok kizárása, a szövetszerű megalkotottság preferenciája Kertész művei esetében aligha nyit jelentőségteljes távlatot az értelmezés előtt. Az olvasónak mindazonáltal szabadságában áll eldönteni, hogy dialógus-aktusnak tekinti-e a műveit; szabadságában áll eldönteni, hogy figyelembe veszi-e a referenciális kezdeményezéseket; szabadságában áll eldönteni, hogy milyen valósághoz kapcsolja őket, és milyen következtetéseket von le belőlük. „Ez a világszituáció, a hiteken túl és a pusztulás előtt, a szabadság röpke, de nagy pillanata.”

Borzadály

Mentek, mentek a csillagosok, férfiak, nők vegyesen a bécsi országúton, hét-nyolc hosszú csapat egymás után. Csupa érett és idősebb férfi s nők, nagyobbacska leánytól görbe kis anyókáig; fiatalkorú hím egy se vonult a sorokban; 15-50 év közt elvitték már a nyáron a zsidó férfit mindet; a 15 éven aluli fiú- meg leánygyerekeket pedig indulás előtt elválasztották a felnőttektől, az külön transzport.

Ezeket a menetelő zsidókat hajnalban szedték össze a Csáky utca meg a Visegrádi utca csillagos házaiból, ahol összeköltöztetve szorultak, 4-5 család egy lakásban. Esőben indultak, elázott már minden rajtuk; mint a tű, úgy szűrődik ez a finom, sűrű őszi eső a szövetbe, vászonba.

Az asszony, a legtöbb, amellet csupa sárcafát volt, harisnyájuk is, köpenyük is és kalapjuk vagy fejkendőjük is bemázolódott. Mert ezek, mamák és nagymamák, nem akartak a gyerekeiktől elszakadni. Azok a nyilas karszalagos katonák, akik most két oldalt a csapatok mellett haladnak, azok tépték le a gyerekeket az asszonyokról és ökölrel meg a karabély agyával verték és rugdalták a vadmadár módjára vijjogó nőket, a végin a lábuknál vagy a hajuknál fogva húzták őket a mocskos kövön a kapu alá, mert a földre vetették magukat, semmi ordításra sem akarták azt az udvart elhagyni.

Evvel a vékony asszonnyal, evvel a Tesszával, aki itt megy a második csapatban, ötödik sorban, egy pápaszemes bácsi meg egy másik asszony közt (ez fogja a Tessza karját), evvel még csúnyábban elbántak, nézzék. Egyik bokája felett a harisnya fel van szakítva; köpenyéről is leszakadt két gomb; hátracsúszott fejkendője alól egy lomb haj előre ugrik a levegőbe, még ahogy a katona markolta. Egy szeme kék-vörös daganat, fel van a szája is dagadva s egyik orrlyukából szivárog a vér cikk-cakkban. Ez a nő két gyermekéért harcolt eszeveszetten. Egy hétéves leánykáért, meg egy négyévesért. Ura is van Tesszának, ha még fel nem robbant: kivitték az urát még 42-ben az orosz frontra, aknát szedni.

– Na, mi lesz, megint lemaradunk? Puskatust kell?

Ez Tesszának szólt: el akart alélni, fél lépésnyire hátramaradt a sorból; az a másik asszony, aki a karját fogta s húzta előbbre, kétségbeesve susogott néki:

– Az istenért, vigyázzon, ne hagyja el magát.

Egypárszor már kóستolta Tessza a puskatust, mióta menetelnek; az a vitéz, aki ott haladt balfelől, az szemmel tartotta Tesszát, úgy mint egynéhány mindig elmaradó bácsit meg nénit is; csúnyán rájuk ripakodott és ugrott fürgén egyszer-egyszer a sorok közé, ezt-amazt folyton hátba döfni.

Elül, hátul, mindenütt kiabáltak folyton a menetet kísérő katonák:

– Felzárkózni!

– Egyenes sor!

– Kilépni, kilépni! Másznak, mint a tetvek!

Persze a buzdítást megfűszereztek a legcífrább zsidózással és a női szemérmét és becsületet mélyen sértő igékkel.

Akik az országút két szélén jöttek-mentek, gyalog emberek, asszonyok, bi-

ciklisták, szekeresek, meg kamionon zötyögő németek, éppen csak odapillantottak a zarándoklókra, eleget nézhették már, hogy viszik a zsidókat, megszokták. Ha egy-egy menyecske, egy-egy siheder elmosolyodott, meg ha a mezőn a libapásztorlányka egy kicsit vihogott, az se valami kaján érzéssel tette, nem, mulattak a zsidók tehetetlenségén; a tehetetlenség komikum.

A csapatban a legtöbb nőnek újra meg újra megindultak a könnyek a két szeméből, mindig így könnyeznek, mióta jönnek; beszélgetni se szabad. Sok nő, mikor kiterelték a kapun őket, az utcán is folytatta a jajgatást, visítózást, ezeket aztán egypár izmos pofon észretérítette. Volt, akinek szeme már nem adott több könnyet, és volt, akinek olyan természete volt, a szerencsétlennek, hogy nem tudott sírni. De ezek is olybá tűntek, mintha könnyeznének, mert orcáikon folyt az eső s csúszott le a nyakukba s a köpenyükre csöppengetett.

Tíz óra tájban azután elállott az eső.

A bomló fellegek közt egy szörnyeteg szakállas fej hanyatt-homlok rohant keletről nyugatra, akárcsak a menekülő Isten volna. És a napsugarak egy légitámadás hevével vetették magukat a mezőre.

És öt perc múlva meleg lett; olyan szép meleg október, mint tegnap volt.

Félóra múlva már a melegtől kezdtek szenvedni, akik idáig a hús eső alatt borzongtak.

Kezdett már hosszú lenni a hajnal óta való gyaloglás, megterhelve, pihenő nélkül; volt a csapatokban sok sánta meg egypár féllábú; a régi háború rokkantjai; voltak szívbjajos, cukorbjajos öregek, meg voltak sérvesek, meg olyanok, akik vérző aranyerük miatt jártak nehezen, meg olyan nagyon öregemberek meg anyókák, akiknek maga az öregség a betegségük: a gyöngeség.

Szaporábban kezdtek mindezek sóhajtozni, sziszegni, nyöszörögni s ingadozni. Volt, akinek a hólyagjával volt baja, s hiába fordult a legközelebbi katonához, félrekérezkedni: az elhallgattatta, igen udvariatlanul. És akinek a cipőszeg szúrta a talpát, az is most kezdte ezt a legkínosabban érezni; még az a vastagon átkötött arcú, fogfájós emberke is szenvedélyesebben nyögött jobbra-balra a két szomszédja felé: jaj, megőrülök! És akinek semmi különös baja nem volt, annak a hátizsák szíja kezdte túrhetetlenül vágni a jobb vállát, vagy a bal vállát; rántották és rántották feljebb azt a gyötrött vállat, és előre dülőgetve, hátradugott kézzel iparkodtak a nehéz batyut feljebb erőltetni. S akik csak utazótáskát vittek, azok is gyakrabban tették át balkézből a jobbra, jobból megint a balba azt a bőr- vagy vászontáskát. Nemcsak a melegség volt az, ami a vándorokat gyöngítette s fokozta az érzékenységüket, nem, hanem égneek és földneek a mosolygó szépsége is ingerelte a lelküket és tette sértőbbé, mint amilyen sértő volt eddig, ezt a zsidósorsot.

Pikk-pakk, hátulról jó messziről. Senki se mert megfordulni. Tudták, mi ez. Hallották már Pesten, hogy így tesznek az elhurcoltakkal, a beteggel meg a gyöngével, mikor felbuktak, mikor minden erejük elhagyta őket.

Hallotta, nem hallotta Tessza a két pisztolylövést, úgy meredt előre, mint aki nek ezer mérföldre járnak a gondolatai. Egyszer-egyszer felhúzta a fejét és meg akart állani; akkor mindig megszorította az a másik asszony a karját és húzta magával. Ment aztán Tessza, mint a többi. Ment. Negyedóra telt el és eltelt félóra, míg így lépett, lépett engedelmesen a sorban, akkor megint mintha megállani vagy hátraesni akarna; szája felnyílt, hallható heves lélekzettel; a hideg elhúzott a fejbőrén: föleszmélt, észébe jutott, hogy a leánykának jó meleg, bélelt kicsi kesztyűi itt vannak a ruhaneművel megtömött piaci hálóban, a bal csuklójára akasztva. S a hátán, plédbe kötve, ott szorul a két gyerek párnácskája, meg a paplanjuk; ez is észébe jutott rögtön a kesztyű után. Jobbra hajtotta a fejét és balra hajtotta s megint jobbfelé s azután újra balfelé, s a szája rángatózott, és csak egynéhány halk és még

halkabb nyögés jött belőle, mint amikor a legégetőbb fejfájásban nem tud már jajgatni valaki, csak úgy gyöngén nyöszörögni, szinte megbékülve, félálétan.

És megint, megint:

– Egyenes sort!

– Felzárkózni!

– Már megint lemaradsz, mindjárt odajövök, azt a ...

A káromkodás következett és jöttek megint azok a förtelmes szidalmak.

Tizenegy óra lett, azután tizenkét óra. Suttymomban megnézték az időt a vándorok, várták a déli pihenőt, az rögtön itt lesz már, leheveredhetnek végre. Az éhség is gyötörte őket, nemcsak a fáradtság és nemcsak a lelki fájdalom.

Elmúlt a tizenkét óra, nincs pihenő, nincs evés.

A katonák már egy-két órája be-beszaladnak egyenként vagy kettesével, harmasával egy ital vízre az útbaeső tanyákra. Dél óta meg egyik a másik után rántja előre a kenyeres tarisznyát, eszegetnek.

A menetelő csapatban a legoptimistábbak is elbúcsúztak az ebédidő reménységétől. Fél kettő tájban újra pikk-pakk. A katona kivonszolta az országút szélére az anyókát, aki elájult, itt lőtt aztán kettőt belé.

Tessza nem volt éhes és fáradt se volt. Akit nehéz kalapáccsal ütöttek fejbe, nem érzi az a fájdalmat, semmit se érez. Fejébőre, orcája, keze forró volt, mint a lázas betegé. Az ujjai egy Chopin-fantáziából kezdtek valami futamot zongorázni a köpenyén. És amint lépett és lépett, nézván makacsul az előtte járó férfi nyakán a sápadt keresztmetszést, elkezdtek a könnyei gurulni két orcáján lefelé, gondolat és érzés nélkül; akárcsak azért szöktek volna ki a szeméből, hogy bukfencezenek egy kicsit, mert unatkoznak.

Az emberek sűrűn emelték egy kezüket, a verejtéket ököllel a homlokukról letapogatni. S a hőségben legfeljebb magasabbra tolták a kalapot; levenni egy se merte, nem lehet tudni, ezért is nem kapnának-é ki.

Vonaglott a menet előre, mint hosszú-hosszú kígyó; az, hogy minden félórában, azután minden negyedórában lelőttek egy felbukott nénit vagy öreg bácsit, az a lassú vonulást pillanatra meg nem állította seholse.

A tizedik-tizenkettedik duplalövés után kezdtek már meg nem döbbsenni, meg se lepődni, nem is sajnálni a megölteket, kíváncsinak se lenni, ki lehetett az. Ilyen hamar megy a megszokás.

A mi Tesszánk alvó eszméletének a homályában néha-néha lobot vetett az öntudat. Egyszer az ura jutott eszébe; s a másik pillanatban nem tudta az ura arcát elmeredt szeme elé idézni. S mintha csak mesélte volna valaki néki, hogy ő férjhez ment valaha. S aztán a gyerekeire csapott át a Tessza gondolata. S mintha régen, nagyon régen nem látta volna azt a két kicsi lányt. És elkezdett csodálkozni, hogy is került ő össze evvel a két gyerekkel. És azok a vonaglások, amelyeket most a szívében érez, azok is mintha a más szívét járnák, nem az övét. És egyszer, mikor így megint ocsúdva, gondolkozni próbált, azon mód kezdett esni, szédülni benne minden, ami élet és világ: történelem, iskola, zene, város, gyermekkor és tengerek és az állattan örült állatai; olyanok voltak ezek a pillanatai, amilyenek lehetnek a pilótáéi, aki az eltalált repülőgéppel inogva, jobbra-balra borulva kezd zuhanni.

Egy kíváncsi csikó idelépegetett az országút szélére, nézte vagy harmadpercig a némán vándorló népet; azután friss nyerítéssel utánavágtatott a szekérnek, az anyjának.

Ó, te kiscsikó ste két pillangó, kik mint a bokszolók kerülgetitek egymást, tetücsök, aki itt valahol a gyep füve közt citerázol, de jó nektek, nem kell zsidónak lennetek.

Fél négy, négy óra, öt óra? Nem nézte már senki. Elveszett az Idő; mentek, mentek, mentek, az örökkévalóságot taposták. Elfáradt a fáradtság, a testeket vitték a lábak előre, mintha szívhez, veséhez, sérvhez, aranyérhez semmi közük se volna. Valami láz fogja el az ilyen hosszú-hosszú járásban az emberek izma-
it, úzi tovább őket, tovább, most már rossz lenne nekik megállni, megnyugodni.

Egy vitéz, ott jobbfelől, rá-rásandított egy jóképű fiatalasszonyra; s aztán kö-
hintett kicsit megzavarodva. S aztán rájuk förmedt a zarándokokra, azokkal a
serkentő igékkel, amelyeket reggel óta kajabál.

A többi is, jobbról-balról, elül, meg még hátrább, meg még hátrább, azok is
ordítózni kezdtek, erősebben, mint eddig, dühösebben. Fáradtak már ők is, kire
haragudjanak másra, mint ezekre, akiket kísérniök kell.

És sűrűbb lett a pisztolypukkanás is; hol nővel végeztek, hol férfival, amikor azok
összeestek, elájulván. Hányat lőttek le már? nem számolta senki se. Harmadpercre
megállott egynéhány sor, míg a lelőttest az úttestre rángatták, ment azután a csapat,
mind a csapat vonult, úgy, mint Egyiptom országából vonultak kifelé hajdanában.

Hervadozott már a délután. Az arcokat rózsaszínű fény futotta el. Itt is, ott is
felhúzta valaki a fejét, hogy mélyebb lélekzetet vehessen, azt a kis erejét, kitartá-
sát el ne veszítse. A hajcsárok, ha egyenes is volt a sor, ha az a sor fél lépéssel se
járt hátrább, mint a többi, akkor is óbégattak már, hogy a maguk energiáját éb-
rentartsák. Ugrottak, belépüföltek ököllel az emberek, asszonyok hátába, tarkón
csapták őket a tenyerükkel, meg a puskatust döfték az oldalukba, vagy a cső vé-
gével böködték erősen őket; minden percben vadabbak lettek, butábbak.

Az égő kerek Nap is mintha hatalmas pofont kapott volna, megbillent, le-
esett az aranyzománcos bíbor és barna fellegekben.

Most merték csak ledörzsölni a képükről a könnyeket azok a nők, akik reggel
óta mindig sírnak. Talán már nem veszik a katonák észre.

Valami fakó kis község közeledett, közeledett; az első kapukból elővágtattak
a kutyák, elkezdtek zsidózni. Menni kellett, még mindig menni.

Azon a községen túl két hosszú jegenyesor sötétlett; akárcsak fekete SS kato-
na lenne mind a jegenye.

Feljött már a Hold is, vagyis mintha fejest ugrott volna az égnél magasabb
égből, ez a fehér pofájú bohóc; ragyognak a csillagok, mint a cirkuszi publikum
szemei, mikor a bohóc ott a hülyeségeivel röhögteni.

Na végre, végre.

– Állj! Állj! Áállj!

Itt maradnak éjszakára. A gyepen meghálalni.

Elbomlottak a csapatok egymás után. És ledültek a szerencsétlen fáradtak, leestek.
Nemsoknak volt enni kedve. Csak motoszkáltak ezután; nem is igen szólt egyik a má-
sikhoz, csak nyögtek, nyöszörögtek. Fejük alá húzták a batyukat, elnyúltak. Elfeküdt
Tessza is, miután egy darabig ülve bámult a vaksi estébe, a két sorbeli szomszédja
közt. Előre-hátra kezdett inogni sazután hátra pottyant, nem bírta már a dereka.

Feküdt, feküdt zsibbadtan, nyitott szemmel. Horkoltak már egynéhányan ott
közel, hortyogtak. A Hold belébújt egy fellebbe. Fekete lett a tájék ideleenn.

Egyszer csak bevágódik egy kéz a Tessza hasa alá, belémarkol gorombán ott
a szoknyájába.

A hideg cikázott a fejbőrén, összerándult az idegzete; ocsúdott a kábaságából,
odakapott, ahol a brutális markolást szenvedte, azt az öklöt onnan elütni; jaj, kín
volt megállni, hogy ne sikoltson, ne visítson. Négy-szer-ötször is meg kellett azt a
kezet rántani, míg el tudta lökni. S felülvén, rohamosan lüktető szívvel, elakadó lé-
lekzettel sziszegett le arra a mellette hanyattfekvő pápaszemes kis emberre:

– Disznó, szemtelen vén disznó, hogy merészel ilyen.

Az nem reagál, hallgat cinikusan.

Az öklét a földre szorította Tessza, hogy a képébe ne sújtsa. Sógva kezdte megint, rettentő önuralommal:

– Megőrült? Ronda disznó, pimasz galád.

Kukukk, az égi bohóc felbújt a sötétkék fellegből, boldogan vigyorogva, éppen ide világított.

Te borzasztó Isten, ez az ember itt halott.

Az én apám ilyen ember volt

Ó, de régen volt, de régesrégen, mikor először mentem Debrecenbe az apámmal.

Azaz hogy csak a szoboszlai állomásig mentünk.

De ne a végén kezdjük, inkább az elején.

Azon a boldog nyári napon, mikor apám ünnepélyesen kijelentette: no fiam, megyünk holnapután, beviszlek Debrecen városába!

És emlékszem, nevetve kapott fel a levegőbe, mert örömben a nyakába akartam ugrani. Mintha a mennyországba repültem volna.

A tél óta ígérte már apám az utazást. Most, vizsga után, teljesedésbe megy a legszebb álma az én gyerekelemnek.

Nem az én vizsgámról van szó, én még akkor nem jártam iskolába, nem töltöttem még be a hat esztendőt. Apám járt iskolába, igen, mert ő tanító volt.

Az egész utca rögtön megtudta, hogy engem Debrecenbe visznek. Magam nyargaltam a nagy újsággal az utcáknak mind a két végéig; a Cukri kutyám velem szaladt, úgy örült, mintha ő is vonatra ülne holnapután. Nagylelkűen megígértem az összes gyerekeknek, hogy hozok nekik perecet Debrecenből.

Anyám még aznap kivasalta az új matróruhámat, melyet a tulajdon varrógépe remekelt. Másnap reggel pedig, mikor a piacról megjött, titokban megmutatta a fekete cérnakesztyűt, amit az útra vett nekem Ezrynél, a drága rőfösnél.

Utazás előtt való este jókor ágyba kergetett az apám; reggel hét órakor megy a vonat, öt órára talpon kell lenni. Bizonyosan mosolyogva aludtam akkor éjszaka, mint a csecsemő, mikor angyallal álmodik.

Mikor apám felköltött, már meg volt terítve früstökre az asztal. Isten tudja, milyen jókor kelt fel ezen a nevezetes reggelen az anyám. Megmosdatott, felöltöztetett szépen. Míg mi apámmal früstököltünk (a fülemig ért az a karéj vajaskenyér, amit akkor kaptam), anyám már az útravalót pakolta. Csirkehúst, keménytojást, pogácsát, kalácsot. Meg sót, zöldpaprikát. De micsoda kövér pakkot kötött, volt egy kiló, ha nem több. Tudják, mennyire van Debrecen Szoboszlótól? Egy órára. Amellett ebédelni rokonoknál fogunk. Estére meg már jövünk haza.

Apám aznap reggel az ünneplő fekete öltözetét vette fel, s azt az úrias Kosuth-kalapot tette a fejébe. Azon ünnepien hajolt a tornácon a zsámoly fölé, a cipőjét kisubickolni. Én is föltettem a lábam a zsámolyra, versenyt subickoltam az apámmal.

(Jelzem, volt szolgálólány a házunknál, de apám nem engedte, hogy a lány mi kettőnkre is subickoljon.)

Apámnak, mikor így subickolt, kipirult a képe s erősen lélegzett, szótlanul, elfogódva. Elnéztem asztalosokat is, ha gyalultak, életemben, megfigyeltem a borbélyt is, mikor haboz és beretvál; valami lázba esnek, igen, s mámor fogja el őket, mint aki táncol, vagy dalol, vagy iszik. Élvezet és álom lesz a munkából, a testben, a lélekben. Milyen szép dolog ez, milyen szerencse a szegény embernek, milyen boldogság.

Akkor kelt a nap, mikor ott a tornácon subickoltunk. Piros lett az udvar földje; a hamuszín palánk, a tavalyi szalmakazal, a kút, meg a tyúköl, minden aranyos piros lett. És messziről megszólalt a csordás dudája, s a kapukon kilépő tehének ismerős meleg mmuhgatása is hallatszott amarról, emerről. Máskor is láttam a napot felkelni, hallottam máskor is azt a dudát, meg a bánatos, álmos, melegséges tehénbögést; de azon a reggelen olyan ámító volt a hangja, szinte mindennek ... mintha csak énértem ragyogna és énhozzám szólna minden, amit látok és amit hallok.

Hát felkészültünk; elkezdtünk búcsúzkodni. Vigyázattal megcsókolgattam az alvó kisebb testvéreimet. Az utolsó percre hagyta az anyám a kesztyűt.

Apámnak villámlott a szeme, mikor meglátta a kesztyűt a kezemen:

– Hát ez meg miféle majomság?

Az anyám mosolyogva védte magát:

– Vettem a gyerekeknek ezt a pár olcsó kesztyűt az útra. Tegnap vettem a heti piacon.

– Nem tudom, minek egy szegény tanító fiának a kesztyű? Húzzuk csak le, fiam, nem kell hozzászokni.

Anyám odahúzott magához:

– Minek azt Debrecenben is tudni, hogy szegények vagyunk. Nem akarom, hogy az én gyerekemet piszkos pracnikkal lássák Debrecenben.

Addig dugdosott és addig beszélt az anyám, míg apám engedett. A kapuban anyám annyit szorongatott, mintha legalábbis katonának menne a fia Debrecenbe. S mikor a hetedik háznál jártunk, még akkor is utánunk fohászkodott:

– Vigyázzatok a kocsikra, lelkem. A kisvonatra is nagyon vigyázzatok.

(A kisvonat Debrecennek a főutcáján közlekedett. Meséltek nekem már arról a nagyobb gyerekek Szoboszlón.)

Zóna bácsi, a bádogos, aki ott lakott a mi utcánkban, már kinn ült a műhelyajtóban, az első kannát kalapálta.

– Jó reggelt, tanító úr, Debrecenbe?

– Debrecenbe, széjjelnézni. Jó reggelt, Zóna mester.

– A fiatalúr is utazik?

– Az is, hát.

Boldogan mosolyogtam hátrafelé; Zóna bácsi odakacsintott rám a pápaszeme mögül, azután hallottam, hogy veri a fakalapáccsal a kannát, gyöngébben, mind gyöngébben.

Míg haladtunk a mi hosszú Kossuth utcánkban, meg azután a még hosszabb Kerekes utcán végig, én már szinte nem is Szoboszlón voltam: Debrecent álmodtam, Debrecent sejtettem, úgy, mint az a gyerek, aki levonós matricát kapott és afölé hajolva látja lelki szemeivel azt a sohase látott lakkos, piros váracs-kát, míg a megnyálazott ujjá lassan dörzsöli a tündérmépről fel-felhasadozó nedves papirost.... akkor vettem észre magamat, mikor kiértünk Szoboszló szélére. Soha, de soha azt a gyerekszívemet nem kaphatom vissza, amelyikkel megsajnálтам azokat az utolsó fehér házakat, azokat az ákácokat a házak előtt, azokat a kútágásokat az udvarokban, amelyek állomás felé néznek és soha nem mehetnek Debrecenbe.

A szoboszlai állomás egy kilométerre volt a város végétől. Nem tudom, azóta közelebb mentek-e egymáshoz.

Micsoda boldogság volt azon a reggel az érdekes emeletes állomást meglátni.

Egymás után mentek el mellettünk a köves úton emberek, némelyik ember mellett asszony is ment, nagy-nagy batyukat cepeltek, tömött kaskákat, nehéz zsákokat, mintha költözködtek volna mindenestől. Mind odaköszöntek apámnak:

– Jó reggelt, adjon Isten.

– Adjon Isten magának is.

És mind elhagytak bennünket, igyekeztek az állomásra.

Elkocogott az út közepén az Alexy gyógyszerész úr szép sárga féderes kocsija is. A gyógyszerész úr megállította a kocsit:

– Üljenek fel, tanító úr.

– Köszönjük alássan, egészségesebb lesz sétálni.

Mondhatom, fájt, hogy apám nem fogadta el az invitálást.

Szép nyugodtan haladt az apám; a meggyfabotjának az árnyéka, mint a vilámlás úgy futott cikk-cakkban a napsütötte köveken. A balkezében a pipát lógáztatta. Az útra a fényes, kupakos selmeci pipát hozta magával, annak politúros barna szára volt, és zöld bojt is hullott a pipa nyakára. A selmeci pipát csak akkor vette elő az apám, ha látogatóba ment; odahaza a krajcáros füstös mészpipát használta, s abba csak az a kopasz, görbe meggyfaszár szolgált. Hogy el ne felejtsem: a debreceni útra apám két darab ötös szivart is tett a szivarzsebébe.

Mentünk, mentünk; a hátunk megett volt Szoboszló, előttünk messzire az állomás, meg a sínek, azon túl az ismeretlenség. Két oldalt pedig a mező, a szabadság országa, a tilalmas örömök, a csodák földje volt az nekem, ahol most elfogódott lélekkel apróztam a lépést az apám oldalán. Ide szoktunk kiszökni, Kossuth utcai gyerekek, ürgét önteni, vakondot lesni, fürödni a nagy gödörben esők után, városvégi kutyákkal hadakozni, bújkálni a vályograkások közt, kereskedni a legelő növényei közt óraszámra, elbitangolni az állomás mellé, a kis erdő alatt abba az elhagyott tégláégetőbe, álmvárba, török-magyarat játszani, a kis erdőben csigát, makkot szedni; a Kösély-patakba belégázolni az erdő közepén, halászni, bogarászni, bugát törni, meg szép kemény nádakat, pálcának; megvárni a tehervonatot, mikor az erdön keresztül dörög, kavicsot, rézgombot rakni a sínre; azután a járgányra felkapaszkodni, ha a bakter nem mutatkozik a láthatáron és belopódzni a színbe, amelyik ott áll a bakterház mellett; ott a kerek, tengelyek, szerszámok, zászlók, jelzőlámpák közt kotorászni, ó, micsoda izgató dolgok vannak abban a színben.

Apám az úton odamutatott a bottal a mezőre, ahol szegény öregasszonyok szedgették lehajolva a szikfüvet. És magyarázta, hogy a szikfüvet azért gyűjtik a zsákokba, meg foltos nagykendőkbe, hogy bevigyék Aléxy úrhoz a patikába. Azt akarta az apám, hogy lássam, hogy kell hajolni a szegénységnek a falás kenyérért.

Azután elmagyarázta az apám a szélmalom belső részét, mikor közel jártunk a szélmalomhoz. (Azt persze nem kottyantottam ki az apám előtt, hogy már a szélmalomba is felmáztam a többi betyár gyerekkel együtt.) Azután a vályogvető munkáról mesélt az apám; és emlékszem, akkor is szigorúan intett, hogy kerüljem a cigányfiúkat, azoktól csak rosszat tanul a gyerek. Nem való, hogy a tanító fia azokkal a rongyos cigányfiúkkal barátkozzon.

Védeni próbáltam a cigányfiúkat: hogy talán csak azért rongyosak, mert szegények.

– Mink is szegények vagyunk, fiam.

- Igen, de mink mégis zsidóházban lakunk.
- Az nem a mi házunk, az iskolaszéké.
- És nekem nyáron is van cipőm, a cigányfiúknak miért nincsen?

Apám azzal felelt, hogy azért van az ő gyerekeinek cipője, mert ő soha egy pohár sört nem enged meg magának, és hogy nincs olyan szegény cigányfiú, akinek ne volna édesanyja; azok a cigány édesanyák éppen úgy virraszthatnának és foldozhatnak a gyerekek ruháját, mint az én anyám az enyémet. És hogy a mosdatás se kerül egy krajcárba se, ő bizony végigtáncoltatná a nád-pálcát az egész cigányságon, majd meglátnám azután, hogy ragyognának Szoboszlón azok a poros cigányfülek.

Ezalatt már mind a két szoboszlai fiakker is elnyekergett mellettünk; az egyik egy sárga keménykalapos vigéc feszített két nagy cifra kufferral.

Apám azután hallgatag lépkedett; lehajtotta a fejét, a bottal félrebökdöste maga előtt a nagyobb kavicsokat, göröngyöket, amelyeket a kocsik oda ugrattak a gyalogútra. Nem szerette a rendetlenséget.

Egyszer csak elfogott valami nyugtalanság... mintha olyat hallanék, amit már százszor hallottam a mezőn: azt a titkos gyenge mormolást, mikor az erdőn túl jön már Kaba felől a vonat Szoboszlóra.

- Siessünk, apám. – Belékapaszkodtam a karjába.
- Nem kell sietni, fiam, csak gyere szép rendesen.

Mentem szép rendesen. Füleltem. Egy darabig nem hallottam semmit. De azután megint megütötte a fülemet az az egyforma, sűrű hang.

- Jön a vonat ... nem tetszik hallani?
- Az apám a kis erdő felé nézett, leszólt hozzám:
- Hadd jöjjön, fiam, nem ijedünk meg tőle.

Még vagy ötödrész út volt hátra a kilométerből az állomásig.

Már odaragyogott a sín a szemembe; a járgányt is láttam ott állani, meg a farakásban látszottak azok a cölöpök, amelyek be vannak kátrányozva. A két fiakker lovainak is láttam már az orrán az abrakos tarisznyát.

Hirtelen füstöt is láttam az erdő felett. Mintha az erdőből valami sötét szénát hajigáltak volna felfelé a villával.

- Apám, apám, itt a vonat!
- Előre akartam szaladni. Az apám visszahúzott:
- Nem kell sietni, fiam, ki van az számítva.

Fogta a kezemet. Nem lépett egy cseppet se szaporábban. Olyan nyugodtan ment, mint mikor a pallón megy délután az Olvasóköre.

A vonat kibújt az erdőből. Szaladt az állomás felé, szaladt, mint a kutya, akit kergetnek.

El se tudom most képzelni, hogy kétségbe lehettem esve. A vonat egy percre áll Szoboszlón, nyargal tovább Debrecenbe. Mindig közelebb, közelebb húzódik a fekete vonat az állomáshoz ... ha most elkezdene sietni apám, még biztosan elérné.

Fütttyent egy hosszút a mozdony, amelyet szokott.

Apám köhintett.

Én már szinte pityeregtem. Szólani nem mertem. Szorítottam az apám kezét, meresztettem a szemem, lassítottam volna, tartottam volna vissza azt a vonatot, csak tudtam volna. Egyszer csak ott a vonat az állomás előtt. A zakatolás elhallgat. A vonatnak csak a vége látszik, az elejét eltakarja a sárga állomás.

Még mindig nem vagyunk az állomáson.

- Sss... sss...

Értik, ugyebár, kérem szeretettel. A vonat elindult.....

Elkezdtem keservesen sírni. Apám fogta a kezemet, ment tovább előre szó nélkül, rendületlenül.

Egy perc múlva, két perc múlva, hogy elment a vonat, szerencsésen beérkeztünk a III. oszt. váróterembe. Apám mintha nem is hallotta volna a zokogásoimat. Kilépett velem a váróteremből, a sínek elé. Akkor megállott, szép szelíden ütögette a vállamat:

– Ne bőgélj már, ne bőgélj, kisfiam. Ilyen katona leszel?

Elővette az órát a mellényzsebéből. Megcsóválta a fejét. És elnézett arra, Debrecen felé, a vonat után. A hüvelykujjával simogatta annak az ócska ezüst órának az üvegét, mint a hűséges vén cseléd képét, akit leginkább megcirógat a gazdája, semmint büntesse, ha hibázott is egyszer vénségére.

Az állomásfőnök úr éppen befelé fordult az irodába, észrevette apámat:

– Mi az, tanító uram, elkéstünk? elkéstünk?

– Már úgy látszik, főnök uram. Sebj, kérem alássan, holnap is van nap. Gyönyörű szép reggelünk van, egy szikra meleg se lesz hála Istennek.

Akkor már kezelték is, apám meg az állomásfőnök úr. A könnyecsepp megállott a pilláimon, azon keresztül gyönyörködtem a főnök úrnak az aranyos sapkájában.

JEGYZET

A Századvég Kiadó felkérésére összeállítottunk egy kötetet Szép Ernő publicisztikai írásából, amely, ha igaz, a közeljövőben jelenik meg *Kispanasz* címmel. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában örömkre és meglepetésünkre kazalnyi Szép Ernő írást találtunk. Nyomatott szövegeket (újságcikkeket, tárcákat), géppel és kézzel írt autográf szöveget, ezernél is több fóliót, ládákban időrendbe rakott noteszeket – a noteszekben ceruzával írt jegyzetek, tündések, villanások és a Szép-írárok (regények, novellák, drámák) legelső változatai... Mindezeket sok évvel ezelőtt a költő nővére adta át a Kézirattárnak.

Az anyag gazdag és izgalmas; terjedelmi és tematikai korlátok miatt azonban csak elenyésző töredékét tudtuk kötetbe foglalni.

Itt, a kéziratári gyűjteményben bukkantunk erre a két írásra is. Egyik sem jelent meg kötetben, tudomásunk szerint újságban sem.

Hangütésük, témájuk eltér egymástól. A tucatnyi jegyzetlapon ceruzával írt *Borzadály* (OSZK KT 81/52) 1944 után született, az *Emberszag* gondolatkörébe tartozik. De csak gondolatkörébe: az *Emberszag* én-regény, dokumentum, napló, a *Borzadály* novella. Szuggesztív, iszonyú, megrázó történet; anyagát az író a holocaust, az elálatiasodott ember történetének idejéből merítette. Lehet, nem is akarta közölni, hiszen tudjuk, azt gondolta, hogy a legszörnyűbbet leírni, de elolvasni, különösen pedig elhinni nem is szabad. Szuggesztivitása viszont olyan hófokú, hogy egy pillanatra sem engedi el az olvasót, akár (nem esztétikai összehasonlítást akarunk tenni) Móricz elbeszélése, a *Szegény emberek*.

A másik gyönyörű novella – *Az én apám ilyen ember volt* (OSZK KT 81/114) gyerekkori emléket idéz fel, hangja Thuryra, Tömörkényre vagy akár Mikszáthra emlékeztet, Szép Ernő iróniájával, édességével fűszerezve. A szoboszlai tanító legidősebb fia – hatéves se lehetett akkor – megszeppenve a boldogságtól, eddigi élete leghosszabb útjára készül: Hajdúszoboszlóról egyenesen Debrecenbe ígéri az utazást, vasúton. Apjával megy, akit kisgyerekként rajongásig imádott és félt, mivel az apa szigorúan nevelte gyerekeit, különösen pedig őt, a fiút.

Ennyi az emlék. S most, amikor átnyújtjuk az olvasónak, egy Szép Ernő-vers utolsó négy sora jut róla eszünkbe: „Apám után szeretnék futni, / Ki a városba vezetett, / S míg a boltok közt bámészkodtam, / Elengedte egyszer a kezemet.”

Szabadiskola

(5.) Szép Ernő-kettős

„Téged tudósítlak, hogy...” – „Szép Ernő voltam” *

Kettős...?

... csak magammal megyek szembe...?

Ez arra rímel nála, hogy „idegenbe”, igen, ahová ő „vasúton és hajóval eljárt”, de mi volt, mit látott? „Csak mulattak s kínlódtak mindenütt körülöttem...” S hiába váltott „más-más nyelven szót”. Abból, hogy „az élet, az élnivaló nem szép itt mégsem”, annak ellenére, *trotz*, dac, trucc, hogy így kiáltunk olykor: „Te nem lehet leírni milyen szép volt az ég fenn”, abból – ebből – nem lehet holmi idegenekkel kimenekülni. Most ezek a dolgok vannak: szütyőm, ahonnét gépradírt kotortam; a szütyőben egy szemkenőcs, cellux, olló – ha kalapom vasúti hídon a szélben vonat elé repülne, ragaszhassam össze még majd netán, enghieni ötlet; ezt Duisburg – ejtsd Dúszburg – mellett, Mülheimben írom, egy manzárdszobában, bár odahaza lenne egy ilyenem, kockák a szütyőben – nyolc darab, színes, akár egy futamra való zsokédzseki, metrójegyek, gesztenye, két kötött teknősbéka – barátaim, s tegnap kabalám is voltak a dortmundi pályán, ahol mulattam s kínlódtam, s visszajöttem, gyufa és mécses a szütyőben, morzsalék, kapocs, bor- és sörnyitó, papírsebkező, Szpéró-és-Samu-és-a-feleségem fényképe stb., ez a szütyő, meg még sok más, múzeum- és ló pályabelépő-maradványok etc.; van ablakom, melyen Ruhr-a-környéke erdőkre látok, éjszaka egy tévétoronyra, ahogy Londonban is van ilyen, Kölnben is van, sokfelé látom, az ablakban magammal is nézhetek szembe, de inkább nézzük ezt így: ez a mülheimi manzárd az, ahol a mosdó kanalizációját így oldották meg: cső vezet ki a falon a tetőre, a cserepeken kétarasznyi bádogolás, azon csorog az ereszcsatornába a mosdóvíz, látom még egyszer fogvizemet, magammal nézek szembe, sőt a héraikleitoszi tétel is megdől egy kicsit, az a folyó-dolog, hogy kétszer nincs ugyanaz, itt épp a víz van, kétszer van, sőt, a második változatot is választhatom, futó kézöblítésre, bár az a víz már átment a mosdó lefolyóján, nem éppen a legtisztaságosabb; van egy kis üveg metaxám, nem ízlik valami nagyon, ám Dortmundon tegnap, a karácsonyos Dortmundon átgyalogolva kétszer, doppelkornt ittam, az se ízlett, mégis kellett, jó volt, kihalt utcák, magányos ügető – én –, hirtelen a templomok körül kitágul és otthonosan ól-szűkké lesz rengeteg emberrel a világ, árusok, egész alkalmi piacok, mindez lámpák, lampionok és fenyőágak alatt, és gót templomtornyokról, derengő-fényködös égnek szökkenő három-háromszöges homlokzatokról leng le mozdulatlanul a fény és a fenyőszőtét, itt a görög bisztróستól kapom a metaxát, mutatom neki Szép Ernő fényképét, hasonlítanak kicsit, a sarkon van egy magyar asszony, újságosbódé és italcsarnok, deresek az autók, a fák, még hidegebb lesz a hideg sör a J. Marikánál, aki 56 után jött ki, természetgyógyászatot is csinál – fákkal, talajviesszaggyógyítást, és rávette a lakókat, hogy kártevőkként ne irtsák az ilyen-olyan madarakat Mül-

heimben; és itt lesz az, hogy leülök egy padra, mennyire Szép Ernőhöz illik a dolog, leülök és emlékszem, emlékszem, ahogy ő mondta, nem tudom, mire. Ahogy hirtelen nekem ő „bejött”, azt éreztem, nem, hát nem... megvan a világ, valami helyen egy ilyen költéssel megvan a teljes világ, a teljes költészet, a teljes az-hogy-ember, megvan Szép Ernőnél, mint... Shakespeare-nél, Homérosznál... ilyen nagyoknál. Leülök a padra, és visszaemlékszem: pokk-pokk... mi ez? A kora őszi itteni verseny napján volt ez – ma az egyik utolsó, téli versenydelután jön, itt nincs reflektorfény, mint Dortmundban volt tegnap, már eleve: ott: homokpálya! Mr. Sandbahn, bring me a dream... ilyen volt, halálos csendben jöttek a mezőnyök, boka felett történt minden, galoppon ez döbrentő ritkaság, mert galoppon dobog a föld mindig, mint Nemes Nagy Ágnesnél az a szív, távolodva – közeledve? –, szembe... magammal szembe, nem, itt Mülheimben nincs reflektorfény, ez klasszikus galoppnap, s fél egykor kezdenek, hamar sötétedik. Átsétálok csak, nem jön senki szembe, hajnalán... mi akart lenni ez a szó? hajlanak az utcák, igen, valami szóvicc – Szép Ernőtől oly távoli az ilyen! ő, figyeljük meg, sose viccelt, hiába írt nagy mókákat, talán ő a legszomorúbb író, milyen is lehetne? –, hajlanak az utcák, mint ahogy gyermekkoromban, meg aztán később, egyedül sétáltam, azt hazudtam, valakivel vagyok, senkivel se voltam, csak másoknak mondtam ezt... mintegy „T. D. – voltam”, mondhatom már, mert, talán, én *voltam* Szép Ernő, és egy kicsit vagyok is. Ezt csak így mondhatom; leülök arra a padra, hány és hány padról tudunk nála, ült, majd még idézem, a legszívesebben csak összeidézném ezt az előadást, tőle, mindent újraillesztenék, a szegény árva egymástól elszakadt részeket, melyek más-más versbe kerültek épp, más könyvbe, nincsenek szorosan egymás mellett, de hát ha vágnának, hát ebben a dolgozatban itt – előadás is, dolgozat is; ahogy egyszer olyan színes csuklya-szemellenzót szeretnék felhúzni a fejemre, mint amilyet a kitörésekre hajlamos lovakra húznak, fölibe előadói bukósísakot – bukás esetére –, rá zsokésapkát, van szép zsokékabátom, és így mesélnék egy asztal mögül, vagy elibe is sétálnék ennek az asztalnak, én lennék – gyengébbek kedvéért – a lovas és a ló etc. – a legszívesebben valahogy így lennék, vagy ez a novella-mesélés, hogy a padon egykor ezt a pok-kok-pokokk hangot hallottam az erdőből, a torony felől, mi ez, aztán jöttem rá, ő, hát teniszeznek, én nem látom őket, ez a hang hallatszik el hozzám. Emlékszem, emlékszem, nem tudom, mire. Iszom a metaxából. Lemegyek, hogy a magyar asszonnyal beszélgessek. Olyan, mintha azért mennék le, hogy ő közben takaríthasson a szobámban. Holott nem ez itt a szereposztás, én mehetnék el sufnit rámolni hozzájuk, egy kis márka pénzért, nem ők dolgoznának nekem; ma délután viszont ügyesen össze kellene szednem a pályán a hét nap szállásomra a pénz nagyját (?) Tegnap egy része meglett (?) De elmondanám, milyen csoda szépség lónevek vannak, Szép Ernőnek elmondanám, de nem merek olyat ígérni neki, hogy az ő jegyében játszom ma délután, nem, csak hogy majd megyek a sétaúton, és én is tudósítok, hogy itt voltam a világon, és leszek úgy, hogy lelkem holt múltban érzi igaz hívét, s avval beszélni vágyva vágyik. Szeretnék kezét fogni ezzel a valakivel, nem is a szemébe nézni, az nekem túlság vakító, a szemem ahhoz sokszor gyöngye, Szép Ernőt is úgy kezdtem látni, hogy fokozatlag, te nagy Isten, van ilyen e világon? Nekem kezdett szólni, bár nem telt el még száz év, és nem szokásom botol menni stb. De halk H-val lélegzek, játszom és „küzdöm”, unatkozom, szenvedek, s meg kell itt halni, látom. Láttam lovat meghalni, akadályról lejöve. Láttam, ahogy elvezetik bicén, agyonlövésre. Láttam lótetemetek kidőlni egy vágó-

hídi kamionból, kétezer kilométer étlen-szomjan utazás után lovakat... de inkább ez van: „szerettem vón egyetlent, határtalant csinálni”, igen, kedves Ernő úr, ma valami határosat, több aprót szeretnék csinálni, nem bánám, ha mondanád, mik legyenek itt, az első futamban itt ez a lengyel ló, *Gordon*, erős, úgy mulatok, te, hát nem lehet elmondani, ezeken a „horoszkópszövegeken” minden futam lólistája alatt: *Be Beautiful* Dortmundban peches volt. Ebben a társaságban szóba jöhet igen elől. *Gordon* újabban nagyot javult, jól fut. A szünet után nyilvánvalóan megtalálta a fonalat újra. A lengyel mén májusban *Flushterm* és *Aca-mai* mögött úgy jött, hogy itt azzal bármeddig elérhetne. *Aarstern*, *Arizona Man* és *Dornkard* alig ajánlható. *Altesse* a tavaszi csúcsformájában minden lehetne. Emelkedő tendenciát mutat *Ariane* – ah! jó lenne –, legutóbb *Avarina* előtt végzett. Jó vicc. Legutóbb. *Epresta* – szép nevek, mi?! – és *Golvás* – hm?! –, szóval ők... még jelentősen kéne, hogy javuljanak. Előbbre helyezhetjük *Immerfortot*. De megélnék ebből a tkp. bölcs halandzsából, ilyenből! Most viszont Szép Ernő cikkírásba menekülök, hogy mégse egy az egyben egyem magam – szenvedve és ugyanakkor mulatva –, vajon itt *Olympic Love*, aki „ebben a társaságban” minden esélyt kéne, hogy bírjon – birtokoljon –, meg az autszájdernek látszó szép *Karin I Love You*, akit összefoglalólag mégis kihoz a *Sport-Welt* védnevű újság szuperszempontnak, meg hogy *Irish Glory*, aki debütál, s nyilván hátrány ez neki, meg *Maika*... de hagyom is. Boldogan érek egy lap aljára. Ó, itt van akkor még hét futam, a másodikban mindjárt *One Eye Jack*, a Fél szemű, aki Franciaországból – így a horoszkóp – nyilván nem a semmiért kelt e hosszú útra; az ám, de látom Newmarketben, a ködös Abbizonyban járt, a 15-ből 12-ik lett, hát mégis hiába kelt át a vizen stb. S mit nézzek? *Lashley*, *Soco*: régi kedvenceim. Sűgj egy világos szépet nekem, kedves Szép Ernő, kedves erdő itten, a fák, ahogy te kérted őket, ezek olyan imádott, magas fák, ámúltak, égre figyelő hűek, kik sétára sose mennek, sűgjanak ilyen világos szépet, szóljanak már, az istenért, ő nem tudja magát az élethez igazítani. Nem tudja, hogyan éljen. Az ember ezt nem tudja. És akkor a végsőig megy: nagy, uramisten, ketten... ahol nem is kéne igazodgatnia, hogy mi lesz, Tylicki vagy Ochocki, Georg Bocskai vagy André Best, Alan Freeman vagy D. McCann... ez is szempont, igen, tegnap az egyik futam ismertetője alatt volt az írás a falon, hogy ti. egy trénernek két nap múlva születésnapja van, gratulálnak neki kollégái, felette a futamban ott volt a tréner eléggé gyenge esélyű lóva. Meg kellett volna nyesnem, én hülye! Egy lépést kellett volna még tennie agyamnak. Persze, hogy *D...omito*, a ló is átérezte a szülinapot, nyert. Ma nem kéne játszanom a szobabérért – jó, hát játék a játszás is, mégis! Vagy ott volt, nem tudom, kedves Ernő úr, van-e már hallomásod ama túli világon az én Samu verebemről, aki nemrég, tizenhárom évnyi földi élet után oda átköltözött. Nekem is egy kis szálláscsinálásra. Mennyi vicc jön a dolgaikból, nem? Ahogy te írod, hogy nem érz a halott veréb, ha a ló a begyére lép, csak a szívem/d érzi. Miket írtál te, úgy nem is merem kevesebb anyagba morzsolni és gyúrni, mint itt ennyi sokba azt a rádiumsugárzást, ami tőled jön, hát szóval, a Samu, hogy ő dakli, nem lakli. És tavasszal volt egy *Lackel* ló, őt játszottam, ezért, de megéreztem, mikor nem megy majd neki már, mert – horoszkóp-duma – „azóta viszont a követelmények is jócskán megnőttek”, magasabb kategóriájú futamban fut ti. a ló. Na, hát akkor hogy egy *Dax* nevű ló. Nagyot nyert, egy olyan mezőnyben, amely mintha nélküle nem is tudta volna eldönteni, mi legyen a befutó, hát a *Dax* szépen megcsinálta. Daxli etc. Nem játszottam meg.

Legalább tizzel, miért nem? Mi és ki súg nekünk egyetlen napunkhoz is? Miért olvasom a „tudjam”-ot tudjannak? Miért írok nepunkot a napunk helyett? Mi az, hogy „Dortmund”? Karácsonyi hideg, fények, fenyők, idegenben? Miféle teljesen kivilágítatlan fasorban megyek, munkagödrök és munkagépek mellett? A magasban gyorsvasút, fényes kocsikkal, mégis olyan kopottság, bár – „ebben a társaságban” – csúcsminőség, mik ezek a metaxa és doppelkorn társaságok, miféle magányból nézek különben hova, és kinek beszélek? Magammal se tudok magányosan szembe jönni már? Mi egyáltalán micsoda, bármi? Ezeket senki nem kérdezte – fel – úgy nekem, míg Szép Ernőt olvastam... azt hittem csak, hogy ezek a dolgok másoknál maximálisan meg vannak kérdezve, nem voltak, a legleszorítottabb – és a legtágasabb –, a legkényszerítőbb – és a leginkább semmire nem kötelező – érvénnyel nekem ezek mind Szép Ernőnél jöttek el. S olyan furáskodó köntösben néha, eleinte, míg rá nem eszméltem, hogy a legtermészetesebb beszéd ez is, e nem választékos különbség, a legrövidebb út két pont közt mégis, csak munkagödröket, kivilágítatlanságokat stb. kell kerülni, és a meglétnek megvan az a nem metaxás, nem doppelkornos, hanem – lásd Ottlik, erről – csak meglehetősen bódulata, hogy ilyen kifejezésmiként könnyen és evidensen adódik is belőle; ha evidencia-hitű lettem, már igencsak kimondottan is, tehát nem javítgató stb. „bal”, hanem eredendőség-loyalista, meg ne részletezzem, sár és vér közben, persze, és koszvastagságok, ha ez így kialakult, a Szpéróék, Samuék stb. mellett a leginkább Szép Ernőnek kezdtem hirtelen köszöng/hetni. Ez így meglelt, egyszerre; ahogy a dér hirtelen idegen utcákon van, mert ebbe az idegenbe – ahol ugyanúgy otthon vagy, határtalanul csinálódva, mint bárhol, egy határig, a világon, na persze, hírhedett önmegkötéseink! –, egyszerre oldalba kapott, mint – Ottlik! – a hóesés; és azóta mindenből egyenesen következik akár az is, hogy míg a vizet csorgatom egy tetőbádogra a Duisburg melletti Mülheimben egy manzárdszobában, közben – e világos, szép sugás közepette – Szép Ernőről írok, meg hogy így írok róla, hogy – én: vagyok. Vagyok, vagyok, ez szép, volnék, alig vagyok. Szép Ernőnek szeretném elmondani ezt, amit Auteuil tava mellett ötlöttem, s pedig látván a suhanó, le-leállítgatott, megint meglóduló, magas-karcsú-fehér vitorlázatú modellhajócskákat, s mint a Szpéró madaram holtában oly lenyugvó fehér szárnypárosa, voltak e vitorlások, s voltak, mint a startautó két fehér szárnya, fehérek, a startautó két fehér szárnyát holnap egy Dinslaken nevű helyen fogom megint látni, Szpéróra gondolni ismét fogok így, ő adott át szárnytól szárnynak, vagy hogyan is mondjam... rajt-e? cél-e? ez volt a kérdés... a meghalás melyik akkor? és az, hogy élni, az ez a visszafogottan robogó mezőny, az ügetőn, ahogy várják, jöjjön a rajtszó, már „rendelkezés alatt” vannak, gyönyörűen hangzik ez, Ernő úr, főleg franciául, olyan az én evidenciás szívemnek, mintha valami Isten csakugyan gondoskodna így rólam, és még azzal is „rajthoz állnék”, hogy rólad írni kezdek, kint tiszta fagyos délelőttben majd mindjárt egyet azért járva, a padra leülve, ez a „rendelkezés alatt”-ság van a te dolgaiddban olyan evidensen, az evidencia van így, s hogy nekünk túl sok lépcső ne legyen ez a négyzetes emelés, mondd oly szeretetteljes-egyszerű módon és kicsit tekervényt-játszva, amit mondasz, és hirtelen az is van, mint mikor a *Prellstein* vagy *Unouragan* nevű, nem túl szép és sugallatos név nekem egyik se, szóval egy ilyen ló, akire nyilvánvalóan pénz-szerzés okán, ily vággyal s muszájjal tettél, hirtelen elválík a mezőnytől, a célegyenes közepén hat-tíz hosszal vezetni kezd, és megvan a szemmel is látható csuda, a jövő az lett, amit te kijelöltél. Ez nekem a hihetetlen és határtalan két túl-határos

ebben az egészben, és nálam alkalmatlanabb embert keresve se találni, alkalmatlanabbat arra, hogy nyilatkozzon: mi lesz a jövő, egyáltalán azt, hogy ő mit is képzel és akar, hisz és remél, valami fix formába, *Dax* vagy *Rax* vagy *Max* formába sűrítse. Csak ülök a padon, mondjuk a hotel előtt, mint te, a Margitszigeten, én a Ruhr mellett épp – ki és mi elől megyek idegenbe? –, sőt, „járok el” –, és „mellemlre bukott fejfel” ülök én is, és olvasok és olvasok, olvasom azt, hogy *Sherlock Holmes* jelentős előrenyomulásban van, és hogy *Funkexpress* legutolsó teljesítménye nem stimmelhet – utolsó „előadása”, produkciója –, és hogy *Lotse* azért még javulni lenne kénytelen, viszont *Oruro* „pénzt kereshet”, igaz, „ebben a társaságban” *Argentine Legend* – miféle argentin legendák vannak? mert vannak, az is biztos – minden esélyt birtokolhatna. Olvasok, mellre bukó fejfel, a metaxa-íz miatt is fogkrémet falok, aztán a könyvben kezdem sorra nem látni a betűket, hanem a világot kezdem látni, oly élességgel, erről szól ez a *Margitsziget* c. versed, erről is szól, egy rigót, kaszálókat, távoli fekete kocsit, úrral-hölgygel, hajót a Dunán, de már oly túl-élességgel látod, hogy ez következik az elfutó sötét hintó és a fehér hajó után: „S kék volt, nem tudom, kék...”, ezek is nagy dolgaidd, ahogy a „nem tudom”-okat bebiccented valahogy, szóban-alig már valami aligszóbelit, s akkor „Ültem”, írod, „hallgattam, néztem...” Ezek is: „néztem”! Meg hogy *elkezdte menni* a csavargás-versben... ültél, hallgattál, néztél, és „az jutott eszembe, / Hogy egyszer meghalok majd / S többé sohasem élek”. Ezekről a dolgokról próbáltam azt bebiccenteni, hogy evidencia-dolgok, ember szinte nem is gondolja, hogy beszélni kellene róluk, annyira nem ott vannak, ahol a – sic! – *beszédtémák*, és nem is fogyaték az sehol, hogy nem „érdemessege szerint” érdemesítik figyelembevételre aztán az emberek ezeket a te helyeidet, meg az egésznek a víz-, felhő-, rigó-, feketehintó-jegyét, jelét, nincs itt méregetési tér, ezek a históriák nálad ugyanolyan világossággal vannak, ahogy van a tiszta hideg kint, vagy olyan méltányos sokaság-keveredéssel van előtűk, egy-egy ilyen vég-szó előtt, mindenféle, mint ahogy Maisons-Laffitte-ben, a versenyről a parkon át hazaballagtam, s egy úrlovas, Boris Becker-féle megtermett, ez nagy lovas hely, a M.-L., itt a hosszú koporsónak el is nevezett 2,2 km-es egyenes, én neveztem a 2,2 km-t így, hosszú koporsó, hosszú mindenféle, amit átél az ember, míg egyetlen gombolyagként jön csak az 1800 méteres futam mezőnye, a közvetítés hangjának hideg őrjöngésében, mentem haza a Hosszú Koporsó – mert nagy! – pályájáról, s ez az úrlovas kedvesen utolér, kérdez valamit az esős fák alatt. Mit? Ah, az időt, de órát kezemen nem hordok, zsebemben inkább, de zsebemben hordott karórát a feleségem véletlenül kimosta, új olcsó órámmal leest a karomról, ahová mégis föltettem, még Budapesten, meglett, de Párizsban – ő, Ernő úr, *Háztető a Montmartre-on* című versed olvastam épp az imént! ha már manzárd tetőről mesélek! meg vagyok, erre jöhet rá az olvasó itten, határozódva Sz. E. által, illetve: ez, emberlétiileg, az, ami ő, ez úgy igen-csak *van*, még én is beleférek – ettől nem volt meg nekem az idő, futamokra kiérés, Auteuil tavánál mennyi időzés stb., fontos, hát egy eléggé széthullt „orosz” – szovjet? – vekker mellé egy harsány hangú – piros! – kínait vettem a St. Denis utcában – jeles hely! –, s ennek a kínainak az én odaverő közreműködésem nélkül is azonnal lejárt a hátoldala, tehát nagyon is „járt” az óra, igaz? cellux ragasztmány került rá... mutatom az úrlovasnak, mindjárt, megállítja lovát, türelmesen, nem akar benne hagyni engem, ha már ő kérte, milyen szép „néked szól”-téma, ugye?, és akkor elő a szütyőt. S a szütyő kiborul, az árokba, nedves levelek közé – Yves Montand halt meg nemrég épp arra felé, szeretted

volna őt, ha ismered pl. őt-hat dalát, ilyesmi –, s az úrlovas máris ott volt mellett, segített összeszedetetni mindent, ld. fentebb, meg még sok más, és Szpéro és Samu képéről gyors magyarázatot adtam, a kockák egy bizonyos kombinációban álltak, a vekker pedig közülük mutatta az időt, én rámutattam, mint aki halk H-val lélegzik, és valami határtalan volt minden, pedig oly sokra el volt aprózódva, aztán elkészöntünk, s én ittam egy 1664-es sört, melynek számai sugallatosan „mutattak” – lásd *Dax*; de ma mi mutat mire? –, csak én nem értettem meg. Ami szól a te költészetedben, Ernő úr, már ha szabad így magyarázgatnom, az, például, eziránt érdeklődőknek hadd áruljam el: hogy milyen nyomorult – dicsőséges? – magányban tud lenni az ember a manzárdjában, de közben arra gondol, átugorhatna egy sörre, meg a múzeumot megnézni, Wuppertalba, meg ott egy *Wupperboy* nevű ló, meg egy *Boyfriend*, meg egy *Lady Du*, egy Kinski nevű erotomániásnál „gyönyörködve” olvasod a „mintegy korbácsütésekre ütemre rángó örökkislánytestet”, ahogy Kinski írja, ahogy „örjögve szerették” egymást, írja egy szerelméről (hah!) a Klaus Kinski, aki szintén meghalt; Hasfel-metsző Jacket kell fordítanom – s bár tehetném –, ha hazaértem, de ezt a Kinskit mindenképp lefordítanám; majd elúszik, majd úgyse lesz belőle semmi. Ez a teljes magány, amelyben a metaxa és a magyar asszonytól vásárlandó, téli-hideg sör, esetleg az új *Bild*, ha benne a Kinski folytatódik –? egy napja vagyok itt kb. –, ez a „nem tudom mi”, amelyből kimenekülés, hogy a szobámban rólad írok, tehát örök-otthon vagyok, de innen is tovább kell, fel az Akazienallee-n, el az italsarnokhoz – kedves bódé pavilon –, beszélgetni, miről, emlékszem-emlékszem... ez az, ami nálad mindennek a tere, hogy szólni lehet – benne –, hogy szólni muszáj – miatta –, és amiben és ami miatt: ekképp el se választható, nyomban evidenciája van annak, ahogy van valami, és erről csak ilyen badarságokat lehet beszélni, de a fehér répát is remekül ki tudják rántani Dortmundban, nagy hagymásakat fingik utána a fél utca, tényleg érződik ez a szag jóval arrébb is, és egy sípládát, egy kintornát tekergetett egy vörös-fekete cilinderes férfi, és két majom mászkált a kintornán, és viharlámpa lengett oldalt, és a verklis megajándékozgatta a gyerekeket én-nem-tudom-mivel, és késő este volt, egy idegen város, valami bódulat, a kilenc futam izgalmi, kimerültség, doppelkorn, munkagépek, és egyszerre volt, hogy „de messzi van az élet, de messzi van az élet” és hogy „arany kocsik forognak, tükrös ládák zenélnek”, lásd Montmartre-vers. Most tényleg lemegyek, járok egyet, s hozzád beszélgetek, és Szpéro emlékére teszek ide egy csillagot: nem választ el.

*

Most akkor a sör után... a kissé meghatározhatatlan pavilon után... ahogy hirtelen, mikor egy vevő okán arrébb húzódtam az üveggel, újra beszélni kezdek a pavilon tulajdonosnőjéhez, németül szólalok meg... nevetünk, nevetek: már itt jártam, a manzárdszobában, már ezt akartam volna írni tovább: hogy vissza-jöttem, és hogy azt *hajtom*, álom, álom... ott is a vissza-jönni van, abban a *Néked szól* versben... hogy: „képzelem még mindig, sejtem, gyanítom, várom...” – figyeljük meg látszólagos halmozásait! a kevésben e sok-ságot, sok-ságot, igen, írom egybe, így, mert nem lehet azt megmondani, milyen volt az ég fenn, s ő a felhők pártján volt, és azt is mondhatja magáról, hogy ő minden ember volt: „Hol van az én ifjúságom, hát hol van? nem hagytam el valahol a szegénység közt? / Megjártam én az örülteket, és a hályogos szeműeket, a púpos hátúakat, a golyvás nyakúakat...” Hogy ezeket ő mind *megjárta!* Mint országokat... mint ahogy Mülheimbe a Ruhr és Duisburg mellé *visszajár* már az ember... itt hara-

pott meg, elmesélhetem, egy farkaskutya, a szerencsétlen jámbor, hát persze, hülyén hagyták nyitva, még a nyáron, a kertajtót, mit tudta, ki vagyok!, és itt hallok, most, hogy vissza-jöttem, a bádagon csorogni megint a vizet... és ahogy jöttem, erre gondoltam: Szép Ernőt így kell venni valahogy, a költészetét – prózában is –, így, ahogy az ember „csak úgy él” –, megy, elkezd, vissza van, Kinski megint, most horoszkóppal, na ja, Kinski, vagy Michelle Pfeiffer, vagy Becker, vagy Am. Frl. Veronika Furler az én-nem-tudom-lovon, majd meglátjuk. Itt a kutya gazdájának, aki a vendéglőt viszi, a Mike-nak átadtam ajándékainkat, neki és a Vilmának; este bejössz (Mike), oké, rendben stb., közben a mülheimi pályán – irodáján – Wilfried barátom... neki is hoztam valamit... ez akkor így... mellette, és nem melleleg, eldöntendő: *Bohemia? Lashley? Soco? O. Love?* Most a kocsí eldől, kedves Ernő úr, szólítanak, zsebemben ketyeg az óra, nem addig van az csak, hogy T. Dezaray ücsörög melankolikusan Enghien parkjában a féltestvérével, az öröklány Ch.-vel; nem, színt kell vallani, fogadni kell, megjatszás szükséges... nem lehet azt írni egy könyvre „reklámmul” dadogva, hogy „A VILÁG LEGJOBB (lóversenytipelőjének) ÉS LEGROSSZABB (lóversenyfogadójának) KÖNYVE”, ez szép vicc, de ami komolyba megy, az... De nem. A te költészetedet, evidenciádat, egyetemességedet – leírtam ezt a szót! de a „leírni” is milyen szó? *Garda di Lunát* és *Bocorreschót* nem lehet egészen leírni; *Pullima* és *El Coco* nincs még minden vizek túlján, *Saarima* és *Hello Girl* közelebb van hozzánk, mint *Wohinboy* és *Fuscu*, akik a nehézségekkel ismerkedhetnek. Egy földön, egy világon, ahol ekképp érintkezünk egymással: – hogy a pénzpiac napi ezreléknyi-milliomodnyi szöszöket kimutogató számoszlopairól ne szóljak! hogy annyi mindenről ne! hogy a „te légy az isten, hogyha nincs”-ról ne; ó, bocsnat, fejből, nyilván pontatlanul mertelek idézni; hogy legalább „küzködjek” azzal: van-e tényleg az a sok minden, ami az újságok etc. szerint állítólag... vagy csak azt higgyem, ami a „jónapot, a köszönöm” stb.? Én nem tudom magam az élethez igazítani, Ernő úr, de nem tudom – te se tudad – elhagyni se az életet, már úgy értem, sok kétességével, becsével mégis, nem tudok nem örülni stb. lenni, már legyen az hajó-áttolás az Andokon, veszekedés Afrikában tutajon, vagy Afrikai Tutajossal megtenni egy esélyt... vagy habozni... vagy felébredni minden hajnalban arra, hogy add föl, add föl!, mennyire tudhattad ezt te, Kafkával egyidőben tudad, káfkai ranggal kell állnod – már ha téged érdekel az ilyesmi – a világ irodalmában?, szerencsédre félreütök; kicsit neheztelnél. Most Wilfried „barátomnak” és titkárnőjének ajándékokat nyújtok át, elit leszek egy komoly német galopp-pálya levegős klubhelyiségében, külön kasszánál fogadhatok, de hamar meglógok onnét, le a parkba, a téliesbe – december első napja van!, istenem!, nyitva a kivezető cső felett az ablak!, ez nem holmi otromba tréfa, nem ruhadarabra és villámzárra vonatkozik, hanem tényleg a mosdóból kivezető vas cső felett, és az idő, bár nem Maisons-Laffitte árján, végzetesen telik, mennem kell; végzetre? Kézirat-javítgató tollam fogadótollá változik; agyam lólatoló aggyá. Fogadni kell, tenni... Kell? De hát ez: „Ha én azt tudnám ki a legszebb, / Ha én azt tudnám mi a legjobb, / Ha én azt tudnám merre tart-sak, / Ha én azt tudnám mitévő legyek.” A világ legnagyobb versei közé tartozik, lehetne Japánban, lehetne görög kőbe vésve stb. Mennem kell: s Tylicki? Ochocki? *Lashley? Bohemia?* „Ha én azt tudnám min örüljek...” Én kb. 230 német márkán örülnék! Lakásom bére. „... Ha én azt tudnám mér sóhajtsak...” Mert ennek közel a fele le is úszhat, és az jaj... főleg „már” *Dax* után, a születésnapos után! S még én hittem, mily rosszul, hogy jól cselekszem, mikor a szüle-

tésnapomra, dec. 8-dikára hazamegyek, nem maradok itt még egy „Krefeldi Kületésnap” c. megírandó novella kedvéért – itt kellett volna? kellene? kinek mi szólna azzal? stb. – azt hittem, jól cselekszem, de a születésnap-elem benne volt a pakliban, csak épp a *D...mito* nevű lóval és a D. trénerrel, és tegnap és Dortmundban. Ekképp viccelek: „De jó volt Dortmundban” – és tovább: „De dó dolt Dortmundban...” – s még, végül: „De dó dod Doduddad”. Ez az élethez-igazozás, kedves Ernő úr? Erre mondod, hogy „ha én azt tudnám minek élek, / Ha én azt tudnám hogy mi lesz velem”. Elmegyek, érintem a padot, a klubhelyiséget, és fogalmam sincs, mi lesz velem, holott valamim van arról – avval –, csak nem fogalom, de nekünk, boldogtalan földlakóknak, te tudtad ezt a legjobban, mert a leginkább-ellentettje-felőlről, muszáj fogalmakban lennünk, és akkor most, holnap reggelig, isten veled, este Mike sörözőjében gondolkodok rád, később meg nem akarok zajongani, gondolkodom Ch.-en, enghieni park, a megfejtés oly egyszerű, igen, mint a füzetes regényekben a keresztretjtvény a végén, megfejtve a 67. oldalról, és a befutók is oly egyszerűek, evidenciák szinte, persze, hogy *Prellstein* elhúzott, persze, hogy *D...mito* a születésnapra, persze, hogy Tylickivel a *Dax*, ez-a-*Dax*-itten, ahogy emlegették... mármint a mi evidenciáinkban az a rázós, kedves Ernő úr, hogy soha semmi nem mutatja, miért azok, amik, miért csak így lehetett, lehetek; azaz dehogy semmi: minden...! Te arra mondtad: sok minden = sok semmi. Most ide fog kerülni megint a távozás-jel.

*

Hogy így megfeledkezhettem épp erről a piciny csillagocskáról! A te kifejezésed használok, tudod, ahol azt mondod: nem kell minden lehetőséggel élnünk, meg kell hagyni embereket, lényeket, dolgokat valami piciny csillagocskának, mikor kit-mit, és arra az ember fölnezz akkor este stb. – és, látod, a Szpéró madarammal vagyok így, a Szpéróval, vagy az emlékével, vagy én nem tudom, csillag képeben fön van, Hajnalcsillag, ilyesmi a csillag neve, szóval, ez az, az Esthajnal, mint már sokszor szoltam erről – kinek is? Tollam lópályai fogadótolllból visszaváltozik kéziratjavító tollá; s hogy hogyan fogadtam? Mi volt, kérde. Feljegyzéseket is készítettem, efféléket: „Hannoverben fut *Simsam*. Itt Mülheimben is lehet fogadni a hannoveri etc. versenyekre. Én nem teszem. De ha akarnám, kapcsolatban lehetnék így – *Simsam* – Samuval.” S igen vékonyan öltöztem, nem vettem a dzsekim alá különösebb védőréteget, pulóver volt csak e farmer alatt így s ing... azt hittem, W. barátom – na, ja, ismerősöm, a főnök itten – megint meghív a klubba, nekem nem hiányzik, sőt, úgyis lent ógyelgek a köznép közt mindig, de hát féltem, meleg lenne a szerelés úgy, viszont nem hívott meg, „nincs most időm az ön számára”, átadtam ajándékaimat a titkárságon, gyors kézszorítás, mikor másodjára egymásba botlottunk, csak nyugalom, jól megvagyok, bátorítottam emberemet, s távoztam a magam útjaira. Ezek az utak? Hamarosán elvezettek oda, hogy – fogadok. Fogadtam. Ha én azt tudnám... Nekem mindig a *Szegények*, *szegények* jut az eszembe tőled, ha attól félek, rossz lóra teszek. „Szegény emberek, szegény emberek, / Eltévedt, romlott küldemények / Szegények, szegények.” Most lehet, hogy fáj, miért nem voltam merészebb, nem is túl merész, csak ennél, ahogy voltam, azért sokkal merészebb. Hamar megtettem – az első futam 15-ös mezőnyéből – helyezésre *Olympic Love*-ot (Viva Kinski, meg egyáltalán, várományos ló volt), nyert is, jó placcpénzt dobott. Utána leálltam. A második futamban *Swift Boy* biztos lett volna nekem, de – ő helyezett lett – a későbbi győzteshez, *Carlton*hoz is „közel jártam” Hát... Még óvatosabb lettem. Bűnös könnyelműséggel hagytam ki így az ideha-

za – manzárdombban – jól kidolgozott, indokolt *Bohemiát*, mellé felhoztam *Bizou*-t, ő is posszibilis volt, nagyon, nagyon... bejöttek másodiknak-harmadiknak. A negyedik futamban *Ice and Fire* és – csillag! – *Star Park* lett volna a két lovam. Első-második, így futottak be, de hát én nem tettem meg őket. Ha én azt... És nem a csillagocska járt előttem. Vagy épp így? Ennyi juthatott nekem ma? Tudod, ilyen gondolataimmal mindig feléd kalandozok kicsit, Ernő úr... te hasonlókat gondolhattál. Az ötödik futamban *Sherlock Holmes*, placra, igazán az én lovam lehetett volna, be is jött – nem tettem meg. A hatodik futam, tizenöt lóval megint, a nap egyik csúcsa volt. S itt volt – jó pénzzel, 5,7-szeressel favorit *Topstern*. Ó, Csúcs-csillagocska! Ó, hogy a Lóhere istállóban nevelkedtél! S a többi. Mennyit tétováztam... míg végre még helyezésnyit se játszottalak; most, ugye, milyen összevissza szénaboglya az ember, nem téged tegezlek, Ernő úr, hanem Szpérót, a csillagocskát, a ló formájút, aki nyert!, és még helyezésre is úgy fizetett volna, hogy az nekem most a tétemet tekintve nagyon jó lenne. De a tét – gondolat maradt. Végre a hetedik futamban, mikor már nem lehetett csillagot játszani, ezek a dolgok lefutnak – s volt egy Tristar nevű istálló is egy meg nem fogadott lovamnál! –, *Oriental Start* mellőztem, de a hosszabb szünet után visszatért *Wehrvogelt* nem! Wehr... hangzik, mint „vér”, Vogel = madár... de a „véd” értelme is jó a Wehr-dolognak, mert Poszi jutott az eszembe, poszátánk, aki *Positano* – Poszi tán óv – nevű ló képében szokott francia földön felém pillantgatni, és itt az volt, hogy valami „Mönch” van a háttérben, az istállónál, ilyesmi, szóval, „szerzetes barát”, és a Poszi barátposzáta volt, ilyen fekete-sapkácskás fejű. Megjátszottam hát helyezésre a tőlem telhető maximummal *Wehrvogelt*, és – bejött. Második lett, nagyon szép hajrával, és *Oriental Star* nem hozott pénzt. Már csak a nagyon, de nagyon tervezett *Lashleyt* kellett volna megtennem, nem sokat ígért, pénzt, de nagy favorit volt, s hittem is benne. De hát ez a hit-ügy is micsodás? Ha tényleg hittem volna – s mert Lessie nevét is épp idéztem, bár az írásbeli csillagocskám jutott volna eszembe így! –, hát akkor meg is teszem. A csillagocska alapján *Topstern*t már tán megjátszottam volna. Mindegy, *Lashley* nyert. Jöttem haza, nyertem – két épp megtett lóval – én is, de még háromennyit nyerhettem volna. Most ezek a dolgok akkor mik? Kellott volna tennem? Jó lenne, úgy lenne most nekem jó? Az alkonyat oly szépen leszáll, annyira úgy vagyok, ahogy lennem kell, mikor írok rólad, kedves Ernő úr, és nemsokára lemegyek Mike-hoz egy-két pohár sörre, meghívott. A szegény W. ismerősöm a bedöglött totó-elektronberendezés miatt volt olyan sietős; hát itt is bedöglenek néha dolgok. Különben, Kinski a helyemben: ő, ő is ennyit habozott volna, ha remekül kidolgoz magának öt-hat lóesélyt? Egy ló... dehogy habozott volna ő. Hát ez az. Ő nem. Én igen. Nekem ez a te felfogásod, Ernő úr, felel meg a legeslegjobban a világon, hiába viccelődöm, hogy másképp gondolkodnék. Mint az *Esti kérdés*, olyan ezek a te nagy lét-kérdéseid. Már talán túl sokat is írtam róluk; nem baj hát, hogy most inkább lényedet élem, csillag-távol együttesünket. Kinski mellett, mondom, más olyan kedves badarságok is vannak az újságokban, mint hogy a német Kohl kancellár – így hívják – Brazíliában napi 100 papírzsebkendőt használt el koponyája törölgetésére, de az őserdő nagyon tetstett neki, viszont itthon fölfelé akarja buktatni talán a pártja, államelnökké; meg hogy Gorbacsov felszólította Ukrajnát, ne lépjen ki talán mégse a „Szovjetunióból”; Gorbacsov hatalma fogyatkozik, Jelciné nő, a „Szovjetunió”, ha van olyan, nem tud fizetni itt, ott, amott... Jugoszlávia van? Kik ölnek épp kiket? Majd este megnézem az újságot. Efféle dolgok vannak, meg helyi hírek. Aztán most már jó tömör a hely, ami ebből a cikkből még hátra lehet, oda végig téged kéne, hogy idézzelek. De hová kapkodjak? Szóval, itt van az a tribün-dolog, ha

jól mondom, de ha nem itt, mindegy, ez is egy olyan alapos összefoglalása annak, Ernő úr, aki-ami te voltál s vagy. „... eszembe jutnak”, írod, „akik...” Mindenféle ember. Akivel csak dolgoz volt életedben. Trafikosnék és kiszolgáló boltossegédek, zsoké és hotelportások és kalauzok stb. S mind akinek „bele-néztem a szemébe”, írod, „és éreztem, hogy ezek mind emberek, mint én, beleheltem életüket, és képzeletem öntudatlanul foglalkozott velük” – ah, ez az igazi mániásságunk! nem kell ezt specializálni; de hát az ember, mondom, úgy néha viccel, az ezeket az embereket jobban érdekli körötte, igaz, „és lelkem a felebarátság részvétét érezte. Soha egyiktől se kérdeztem meg, hogy híjják, hány éves, hogy érzi magát ezen a világon...” Mint mikor egy ló jön, jön...! Kívül, mondjuk. Jössz! Folytatom: „Ebben a pillanatban nyugtalan önvád ereszkedik a lelkemre, életükre gondolkodok, és úgy érzem, mintha felelős volnék mindenkinek az életéért, akivel beszéltem, akit megnéztem...” Istenem, ugye. Kafka, Kosztolányi – más mód, ők is mondják ezt, talán te mondtad „a leghamarabb”; de ilyen sincs! Nekem miattad „tőled,” kedves Ernő, igen, így mondom, kedves jó Ernő, senki sem kevésbé kedves. Nem lenne szép az! És a csillagocska-dolgok, még ha *Topstern*t kihagyjuk is félve, az ilyen dolgok nem vethetnek árnyékot senkire, semmire. Csak fényük van ám!... „és akinek csak a fényképét láttam, vagy akinek csak a leírt nevét elolvastam, vagy akit csak említeni hallottam”. Most szemem előreszaladt a szövegen, s látom, ez az a tribünös dolog. Most ennek semmi köze akkor a külsődleges részlethez, hogy pár lépcsőnyit én is tribünön voltam ma, nem is nagyon, W. nem hívott meg az elit helyre, a másik terepen meg inkább a fű volt a mászkáló-helyem, a pálya mentén, meg a parkszerű térség bódéjai közt ógyelegttem, ha fáztam, behúzódtam az ilyen emberek közé, sűrűjükbé, fedett és gőzös helyre, rengeteg asztal, sörözések, újságlapozgatások, moraj, zsvaj, emberek közt voltam, de egyetlen pillanatig sem gondoltam ilyeneket, mint te, én csak a *Bohemián* és a *Topsternen* emésztettem magam, a *Lashleyn* etc., nem én óvatosságomban is nagyon magamba voltam zárva, a világ még a leginkább egy-két azért tényleg megnézett ember képében egzisztált, különben csak egy szisztéma. Milyen messze távolodtam a délelőttiektől... még a terveim is jobbakk voltak, mint aztán kapcsukon ez a nagy magamba-zártság. Igaz, hazatérőben ellátogattam a magyar boltoshoz, beszélgettünk, a versenynapot is elmondtam neki, a görög bisztrós felesége pedig már tudhatja Nikosztól – nem, nem Nikosz! mindegy most –, hogy hova járok én, mert mosolyogva faggatott, két kedves apró ember, meséltem neki, nekik... talán ebben azért volt valami abból, amit te mondasz, újra meg újra evidensnek tartasz említeni, talán benne van... Ég az arcom a hidegtől, az izgalmak fárad/tságától. Nem szeretnék a gépkopogással senkit zavarni. Hamar vége is ennek. „Minden ember bennem él és szenved”, írod, „mind az öt földrészt érzem a lelkemben panaszkodni.”. Nagyon jön a ló a célegyenes bejáratától. „... hogy széjjel vannak szakadva, és vágyakoznak egymás felé, és a lelkem úgy remeg, mint a tenger a tengerrengéskor, és sajnálatom úgy borul a világ fölé, mint a beborult ég, amelyből mindjárt elered az eső.” Ma búcsúztam a galopptól, ez évre, ma. Tévémonitoron még látom majd St. Cloud-t szerdán, vagy hogyan is... de az már nem élő ottlét. „Az egész világ előtt kéne fölállanom egyszer, mint egy végtelen piac közepén, egy magas tribünre, s ott lenne minden élő ember, és én lekiáltanék hozzájuk: Minek éltek? Mit akartok? Mirevaló minden, amit csináltok?” Nehéz így jól fogadni, megjátszani, tenni. Az elgondolások kidolgozódnak... akkor jön a habozás, mely nem véletlenszerű. S folytatod: „Mirevaló bántani egymást? Mirevaló pénzt gyűjte-

ni?” – De elveszteni? Hm? Mirevaló egyedül-lenni, mirevaló, kérdezem, hogy akkor az ember mégse akarna egyedül lenni, akkor ír képzelt lényekről, szerelmeket és enghieni padot talál ki nekik; bár a pad valódi; s hogy egy Topo D’Aza-ray nevű alak anyja magyar, apja dán – !! –, hogy egy Maurý és egy Morný így, de egy St. Mondain és Guibert úgy, a Julien Renal meg, aki író, amúgy. El lehetne mondani Maurýval is a mai versenynapot. Miért csinál ilyeneket az ember, kis rendszereket, mindenféléből? Kártyabajnokságot, ahol a játéka a klubok, meg a meghalt szerettei közül is sokan ott vannak, madárnevek ésatöbbi, és így emlegetjük őket, nemcsak a fényképét hordozom Samunak, Szpérónak etc., de a nevük is folyton előjön, akár a futamokban a lónevek madárra utalnak, más mindenekre, csillagra, s így. Minden együtt van, egy nagy összefüggésben, és akkor miért az, hogy az ember mégis úgy boldogtalan, ahogy te vagy, ahogy írod, kedves Ernő? „Boldogtalan” – ez a szó is boldogtalan. Olyan egy kifejezés. De te: „Mirevaló nagy házakat építeni? Mirevaló, hogy nevetek van? Mirevaló, hogy mindig beszéltek?” Feleségem most az mondaná: hát ez utóbbit neked írták... na igen, de az, hogy „beszélni”... mi az? Az ember beszél, mert... csak úgy, ha egyszer már... no, de folytatlak inkább: „Mirevaló iskolákat emelni, tanítani és tanulni?” Hm. „Mirevaló könyveket írni és zenéket szerezni? Mirevaló a szerelem után epedni, és mirevaló előle menekülni?” Ó. Mirevaló. „A világ egy pillanatra megállna munkájában, veszekedésében, töprengésében, játékában és élvezetében, és az emberek mind fölnéznének, és egy hangon fölkiáltanának: Hát mit csináljunk? Nem tudnám, mit mondjak, hirtelen csak bocsánatot kérnék mindenkitől, amiért él, és meg kell halnia, és megmondanám, hogy nagyon sajnálok mindenkit, és nem tehetek semmiről, azután búcsút intenék a zsebkendőmmel, és sírva leszállnék a tribünről...” Lassan vége, ennek itt, ó, bár lennél benne valami ilyen képpel, legalább mint amilyet a víz mutathat rólunk, kik képünk akaratlan nézzük benne; te írod: „Megfordulok, lekönyöklök a híd korlátjára, és a Dunába lenézek. Milyen ezüst színe van az alkonyatban a víznek. Vagy sárszíne?” *Topstern*, néztem, aki Szpéró, akkor hát, *Topstern* egy futamban futott nemrég *Simsammal*, ó, igen. Együtt voltak így. Jó azért, hogy vannak nevek. Kell csinálni valamit. Én főleg – másképp hogyan? mániásan – csinálom mindig ezt, azt, amazt. Lázasan. Eltűlözva. Túl keveset foglalkozom ember társaimmal úgy, ahogyan te, Ernő, kedves jó úr... de hát te még így is örökké emésztethetted magad, hogy nem eleget foglalkozol. Remélem, egy-egy pillanatra azért belefeledkeztél más dolgokba is, tudom, hogy igen, tudom, és ezért egy kicsit nyugodt is vagyok. Kijutottál hippodromba, de ott sem lehetett – lásd az én működésem ilyképp – más vigaszod, reményed stb., más téted, mint a felhők az égen. A fáktól vártad, hogy etc. A ló, a veréb meg mi minden. Meg a szegény emberek, a szegények, szegények. Meg pár pohár sör azért... közben egyszer el is lehet beszélgetni a sátrasokkal ott... arról, hogy a kilőttentett söröd szerencsét hoz talán, már csak a nadrágodat kéne elszakítanod, meséled, akkor jön az igazi jó sors. Egyszer Enghienben egy *Sam Grandchamp* nevű ló futott, és a te nadrágod... S a többi. Szóval, azért mindenféle úgy együtt megvan, az emberek beszélgetnek is egymással, nemcsak békéltető bizottságok kényszerű létrehozásáról tárgyalnak, másképp haboznak, önzőn, kisszerűen a nagyra-jutottságukban, meg így tovább. Míg emberek halnak, ezer, millió ember, el se képzelhető, meg mi minden készül. Jó neked, kedves Ernő, hogy nem kell itt létezned ezen a világon, mondjuk így, ilyen egyszerűen, mit kerteljük sokat. Jó; mindent elmondtál, ami szót csak kellett, többször rámentél ugyanarra a témára, megvan most itt nekünk ez, és igazán nem tudok okosabbat mondani, mint hogy légy te is nyugodt felőlem: itthon maradok az Akác-allé szájában, a manzárdban,

meg lemegyek a Mike-hoz, iszom pár sört, aztán nézegetem kicsit az újságokat, aztán alváshoz öltözöm, felhúszom holnap hét órára a kínai vekkert, mert a feleségem telefonál, ne várássam, ez fog történni ma velem, talán kinyitom a bort, most már csak a sör után, és lehet, hogy akkor se... *Topsternen* nem fogok sokat gondolkozni, valamit nyertem is azért... Szpéróékon ugyanúgy tűnődöm majd... a napok telnek, hazamehetek végre... otthon leszek egész télen, miért megyek tavasszal megint idegenbe, jövők ide is, később, minék, minék, én szegény ember, mivégre gyűrközöm és gyötrelmeskedem és aggályoskodom, igyekszem látszólag, tesztek vallomásokat felemás mód, sikerületlenül és túl nyíltan is, miért ez az egész, csak ezt kérdezhetem én is, de már úgy kérdezem, hogy a te kérdésed, kérdésesed is benne van abban, és ennyi történik végül a világon, hogy az egyik dolog azért ott van lassan a másikkal, és holtan se magányos, aki így van és volt s nem volt ő maga valóban. Aztán alig félóra múltán most megint csak csüggedten legyintek, én nem tudom, mire gondolok, írásra, mászkálásra, *Topsternre* és *Bohemiára*, és azt mondom: Nem való nekem ez az egész. Hát így megy valami akkor.

*

Sűg nekem, nekem sűg a csillagocska, nekem monddod minden dolgod te, akiről itt írok, annyi minden tenne értem, néha szinte az egész világ is – és mégse viszem semmire, ez az egész világ maradok, és ráadásul – mondjam, mi több?! – még az is olyan nagyon-nagyon töredékben. Nem tudom hát, mi rosszabb, ha valaki azt mondja: voltam? vagyok? Melyik melyik? Látod, ezzel kicsit vissza is kapcsolódtunk Kosztolányihoz, más utalások, sok minden ebből a helyzetemből itt, a következő „elő-adáshoz”, a Jékelyről szólóhoz visz valamegyest előbbre. Ennyi a haladás, megint ennyi csupán: amit mintegy helyből, amit tehát dolgozással érhetek el. Mondom, nem tart velem semmi igazán sehol. Itt – erre utaltam az imént – tartunk. És negyedszerre nem merek már a csillagocskával se előhozakodni. Korán van, hát legalább korán fogok lefeküdni, és alszom, alszom. „Téged tudósítlak” – s azt *hajtom*: álom, álom. (S jó tudósítód sem vagyok: látom pl. hogy Kohl maga is akarja az államelnökséget...! Stb.)

1991 december el(s)ején

* Aztán, hogy ma felébredtem megint itt a mülheimi manzárdban, jött pár trükkös gondolatom: például a dolgozat címe alatt rögvést a kis-csillag-ürüggye mottó-betoldás! Aztán, hogy tényleg *aludtam* egyet *Topsternre* és társaira – magamra –, és holnap még halványabb lesz az egész emlék, ez át is vezet Jékelyhez. Hiszen ez egy ilyen *folytatásos*. Aztán, hogy tegnap este Mike-nál, nagyon csöndes kora-vasárnap-esti sörözőpultnál, egy mélyre behúzódott idősebb, behemótt-lottyadt ember – már ismertem látásból – szólította meg a fehér táskámat, mely lónevekkel van tele – *Sam Grandchamp*, *Lady Du*, *Gianetta*, *Djais*, *Positano*, etc. –, talán majd az új táskán effélék lesznek: *Lashley*, *Olympic Love*, *Topstern*, *Bohemia* stb. –, és „nagy beszélgetés” kezdődött. Hát beszéltem embertárrsal, kedves Ernő, és így: ő néha dödörészni kezdett ilyeneket: járt ám Cseszkol... Cseksolvákiában, Jugoszláv, Russze, Polen – polyák –, járt Franciahonott, járt; úttesten átmegy, vigyáz, előbb balra néz, aztán jobbra. Nagy csend, jaja. Csak lassan, mondta kis idő múlva, lassan, mindent csak laaassan. Csend, jaja. Ó: nyugdíjas, de kedvére meg tud venni magának mindent, ami kell. Cigaretát, újságot. Úttesten átmenve: laaassan, vigyázva. És így tovább. Vigyázva mindenkivel is,

mutatott körül – furcsa pillantások szegeződtek vissza ránk, én nem tudom, ez itt nyilván egy ismert figura, az öreg –, itt mindenki azt kérdi: Hát ugyan ki vagy te, hallod? Ki vagy te, hé? Ő nem kérdi. Utazik, kell a kapcsolat. Iránban olajcsöveket szerelt, ott nagyon sok pénzt keresett. Cseszkolszok... na, ott, evett cseh knédlit. Lovakhoz nem ért. Elköszönök. Hajnal: add föl, add föl. Kínomban az újságot nézegetem. Erzsébet II., angol királynő képgyűjteménye Londonban kiállítva. Szép képek, az aláírásoknál az újság felcserélte a velencei óratoronykilátást az Apollo és Dianával, sebj. Tudósít. De a lényeg: Erzsébet II. megállt a bemutatással Viktóriánál. S miért? Ő a művészeteknél, az egész Windsor-ház úgy általában, többre tartja a lovait. Nézem az egyik képet, Bruegel, a németek itt így, téli világ, mint itt is, mit sűrögnek ezek az emberek? Rájöttem, de ott is a szöveg, téged tudósítlak, kedves jó Ernő, a bethlehemi gyermekgyilkosság gyönyörű képe ez, épp ütik-vágják, aki ellenáll, zúzzák be házak ajtaját-ablakát, az egész: gyönyörű nyomdai napilap-kivitelben, a gyűjtemény a maga nemében páratlan, ma nem tudom, mit is tegyek, nincs kedvem se képekhez, se lovakhoz, talán átviszem a két kötött teknősbékámat, őreimet, hadd lássák Kölnben megint a kedvenc kő teknősbékánkat az egyik templom mellett a kútnál. A templom abból lett, amit Bethlehemben, a jelek szerint, nem lehetett szétöldösni. Nem tudnám megmondani, ez egy hányas hármashatfutó – s mi az „ez” itt épp. (*)

(Nehéz évad ez, írom már később, Budapesten itt, a lírának, és mi is az, hogy „líra”.) (Átmentem csillagom mellé zárójelbe.) (Mint a mezőny elvillanása, elzúdulása, elrobogása előtted Maisons-Laffitte „Hosszú koporsó” egyenesének tribünszakaszán, ha 2 kilométert futnak kanyar nélkül. Vagy akár 1,2 kilométert, mindegy. Jönnek – ez a líra –, egyetlen gomolyagban, előrebukdosva, csak a közvetítőhang tudatja, hol tartanak, mi van épp, de ez semmit sem mond a végkimenetelről; alig; nem okvetlenül etc. Aztán már látod az egyenesé szétbontakozó, hátsó támadásokkal megszaggatott tömeget, színek kezdenek kivehetővé válni – ez a líra –, s előtted vannak, itt már hossznyi különbségek válnak észlelhetővé, mások viszont nagyon is egymás nyakán... a külső sávban valaki vészesen jön, jön fel, mi lesz – átölelem a ló nyakát, ez a líra, hirtelen valami régi hang, hozzá-szól a jelenhez, a tanárod hangja, az ő verssora –, aztán, mert a cél nem előttetek van, ez a futam „így van kitalálva”, már csak a lovak valagát látod, a zsokék hátát, kiemelkedéseket, hajlongásokat, a dübörgés hangja elhalóban száll visszafelé – és átmentek, tudod, a célon, de ezt sem látod, erről is csak egy hang révén értesülsz, hát ilyesmi a líra, efféle: mint mikor a Hosszú Koporsóban a pályát se elejével, se végével nem a te szemed látásának tűzik ki; s mert nem minden pálya, nem minden „versengés” – lásd: Saint-Exupéry: „Elfogadtuk a játék szabályait, és a játék a maga képére formál minket. A Szahara bennünk mutatkozik meg” etc. – „Ha nem mondasz le érte az egész világról, ha nem fogadod el hagyományait, szokásait, versengéseit, soha nem fogod megismerni mint hazát, otthont, amelyet mások szeretnek” –, igen, mert nem minden versengés ily pályákon zajlik, s mert a líra oly haza is, oly otthon, melyet nem sokan szeretnek, mindenestül el kell fogadnod mindent, és mindenestül kell nem tudnod mit kezdeni semmivel. „Ha én azt tudnám...” Efféle szövegeket megafonok is zengenek, slágerré lesznek végül, de te a magad gyarló lábalásával szóltanul is az eredetihez vagy közelebb – ez, mondja Szép Ernő most a sötét hajnalon nekem, is a líra.)

A LÁTHATATLAN EKSZTÁZIS SZOBRÁSA EGY ÚJ KŐKORSZAK HAJNALÁN

Jovánovics György műveiről

I.

A hagyományos szobrász kiválasztott kőből farag, Jovánovics György, a továbbiakban Jován, a követ is csinálja. Vízrel olyan porból, amit vízelvonással, ugyanis égetéssel kövekből gyártottak emberek. Abból készül víz hozzáadásával, egyetlen folyamatban a megmunkálható anyag és megmunkálása.

Jován áttetsző, bár zsírpapírszerűen kellemetlen műanyagfóliát rak a padlóra, a fóliára pedig szögletesre vágott, olykor rácsosra karcolt, olykor kézzel meggyúrt fóliadarabokat dob. Ezek vastagsága többnyire 2-3 milliméter. A dobás helyező művelete, Jován szerint, terv nélkül, gyakran már-már önkívület szerű állapotban történik, bár hosszas inkubáció után. Az így előkészített fólia-dobatra önti a frissen kevert gipszet, az pillanatokon belül megköt; ahol sima fólián, ott tükörsima felszínnel.

Az öntvény nem másolat, hanem az egyetlen eredeti. Ezért nem hasonlíthatók Jován fehér gipszreliefjei – ezek a valóban paradigmaticus művek, alkotói törekvésének meghatározói – a hagyományos gipszöntetekhez. Az egyetlen eredeti öntvény mégsem elég. A műhöz tartozik a Jován megkövetelte súrolófény és a fény-rajzolta árnyék-mintázat a vágások mentén. Jován művei nemcsak feltételezik a fényt, mint élőlény a levegőt, de tematizálják is, mint az alkotás folyamatának minden alkalommal most-és-itt adódó és redukálhatatlan tényezőjét.

A néző nem árnyékokat lát, hanem sötét vonalakat és foltokat egy fehér domborművön. Ha közelepp, látja, árnyék és szintkülönbség. Ha ezután visszalép, már másként néz és másként lát; a látott lebegni kezd, holott a felszín alá, vagy elé, nem hatolhat semmi. Optimális kíváncsalak szerint a reliefeket természetes fényben kell nézni, akkor pedig ennek tudásától is módosul a látás, hiszen az alkalmas idő múlik, a fény minőségének változása pedig a föld forgásának következménye. Ez a tudás nem külsődlegesen társul az érzékelhetőhöz: át-meg-átszellemíti azt.

A gipszreliefek Berlinben, a Bethania egyik stúdiójában jöttek létre, ott oldalról súrolhatta őket a fény. Nemcsak kiállításkor, Jován rózsadombi tetőablakos stúdiójában is lámpák segítségére van szükség.

Műfény nincs, minden fény fény. Ahogy azonban nem minden fény súrolófény, forrásszerinti fajtaságában is sokféle fény van. A relativitáselmélet számára olyan fontos fénysebesség a fény mifajtaságától független, állandó. Ez az állandó – absztrakció; csak egyik összetevője egy eredője szerint nem általánosítható esemény-pluralizmusnak. A reliefeken viszont csak partikuláris fény történhet.

A fény a mai tudás szerint optimális sebességű történés. Még azt sem tudjuk, hogyan lehetséges. Bohr komplementaritás-elmélete szerint részecskeként is, hullámként is viselkedik. A fizikusok nem tudnak túllépni a behaviorizmuson; Bohr elmélete ugrani segít: gondolatszakra-híddal köti át a szakadékokat.

Ennek a XX. századi fénynek más az árnyéka, mint a posztneolitikum Hádészba és Seol-ba botlott fényének. Ma az árnyék nemcsak fényhiány – az alvilág árnyai élethiányok –, hanem a meglévő dolgok (Peirce jelelméletének terminológiájával) indexikus jele is. Árnyékot fény és tárgy együttese ad. Jován reliefjei, a jóvánográfia olyan művek, melyek az árnyék adódása és hozzáadása révén lesznek meglévők; csak tárgyatlanodva valósulnak meg.

A teljes folyamatban Jován – és minden szemlélő – szinte csak médium, a mű létrejövésének egyik tényezője, ahogy a víz is az. Szinte, hiszen Jován az egészet kigondolta; az intellektuális tényezőt eltagadni vagy kisebbiteni is csak a meglévő rovására lehet. A ki-vagy elgondolás azonban a jóvánográfiaénál olyan keret, melybe a néző maga-magát is helyezi, mozog, dobja a kivágott sima, karcolt vagy összegyúrt fóliadarabokat, önti a ki-kevert gipszet – ez utóbbit már vigyázva, nehogy a fólia-dobal alakzatát elmossa a fehér ár –, beállítja a megfelelő fényforrást, néz, lát, meglát. Így lesz a nézőből látó, a látóból eksztatikus marionett a Föld kozmikus nézőtér-színpadán. Duchamp-mal és zen segítségével Kleisten áthatolva mondható: amikor a marionett extatikus, metamorfózisa mikrokozmosz emberré ébreszti, egy-egy ember pedig csak ebben a kettősségben láthat át magán, lehet nézve látó és meglátó.

Jován megvilágított-megárnyékosított reliefjei meditációs műszerek. A kiöntött és keretbe fogott gipszalakzat nem klisé, hanem egy metamorfózis rituális helye. Helyezendő hely. Helyező nélkül csak virtuális alakzat. Ami a gipsz ömlésével kezdődött, azt fejezi be a kinti és benti fény; és viszont. A folyamat kozmogin, s ezért hordozza magában az androginitást is.

II.

A lito-gráfia, a foto-gráfia és a kinemato-gráfia után következő „jóváo-gráfia” az előzőkkel ellentétben háromdimenziósan funkcionálnak. A fotográfia őseivel, a litográfia-ára következő dagerrotippel közös benne a negatív és a pozitív különválásának hiánya; de a dagerrotip is két dimenziósan funkcionál, és, ami nem kevésbé fontos, a beírt tárgy nem a beírás folyamatában jön létre. Mindezeket a gráfiaikat persze a fametszetek és a rézkarcok könyvnyomtatáskori felfedezése előzte meg, az írás mechanikus sokszorosításának korszakába tartoznak, csak éppen a XIX. századi demokratizálódó és tömegtermelésre áttálló szakaszában. Jován viszont a jóvánográfiaikkal a tömeges reprodukció ellen lázadó, a kézművességet hangsúlyozó romantikát és újromantikát (art nouveau) is radikálisan túllépi. Egyrészt csak egyetlen példányt hoz létre, másrészt nem nyúl hozzá kézzel; egyszerre lázad a tömegcikk és a kézimunka ellen. A jóvánográfia egyébként nem a fotográfia, hanem a kinematográfia ellentéte; az *adott* fény mozog – nemcsak a fény a fénysebesség állandójával –, az ábrás felszín áll, és ami íródik, az nem az íródástól független tárgyról, illetve dolgokról verődik vissza, hanem az előkészítetről.

A jóvánográfiaikat mindenekelőtt három dolog jellemzi: az elő- és elkészülés folyamata, a műbe váltó tárgy dimenzionalitásos jellege, és a mű helyezésének módszere.

A *folyamat* jellege Jovánnál Hans Arp egyik paradigmatis tevékenységére emlékeztet. Arp összetépett papírszeletkéket dobott stúdiója padlójára és az így létrejött alakzatból csinált kollázst. Szobrászként nem ezt a technikát követte; követőjének mondható viszont például akciófestészetével Pollock. Ha azt mondjuk, Arp „a véletlenre bízta” az alakzat létrejöttét, csak a tépés és a dobás-éjtés tervezetlenségére gondolhatunk. Arp jól tudta – vagy a dobáskor vagy a megpillantáskor –, hogy a papírszeletké a newtoni gravitációnak engedelmessé a padlóra fognak hullani, és azt is, hogy a padló fel fogja őket fogni. A stúdió padlója ezért episztémikus padlóként is szolgált. Az einsteini relativitáselméletre gondolva pedig azt is mondhatjuk, hogy a papírszeletké a stúdió padlójára hullottak, a kollázson át viszont a kiállítóterem falára. Arp legyőzte a gravitációt; az Odüsszeusz-Polifémosz szembenállás egy modern változatában agyafúrt-esztelenül túljárt annak együgyű eszén. A papírszeletké kollázsként persze abban a keretben hullottak-szálltak a falra, melyet Arp látott meg, alkalmazott.

A jóváni alkotásfolyamat jellemzésénél, másodiknak, Duchamp *ready-made*-jeire kell

gondolni, közülük is – a kőtárgy miatt – a kiállításra beküldött vizelőedényre. A „készre csinált” – a „készruha” kifejezésből – már a szürrealista „talált tárgyakra” (*objets trouvés*) is előre mutat. A duchamp-i kettős aktus – a készített megtalálása és a megtalált beküldése – a kiállított mű (nem a tárgy) része. Duchamp ugyanakkor a készített készítettésén is csavar egyet. Megélhetővé teszi a funkció és az emberi igény (hiszen az angyalok nem vizelnek) egymáshoz való viszonyának problematikusságát. Amikor a zen mester botjával megüti tanítványát, valami hasonló ébresztés történik, ha történik. Háta mögött az *art nouveau*, az „új művészet” lakókörnyezetet teremtő kísérletével, a vizelőedény a majd alakuló Bauhausra és a schwittersi *Merzhaus*-ra mutat, a szép- és az iparművészet egyesítésének vágyára, hiszen a tömegcikként gyártott porcelánedénnyel az emberek még az ürfékezés befogadásának a helyét is megformálják. Egy még későbbi érzékenységre és értelmezésre gondolva, a vizelőedény már Buckminster Fuller „Spaceship Earth”-jének, a Föld-Úrhajónak berendezéséhez tartozik.

A totalizáló, mindent a Föld-Úrhajó berendezésévé funkcionáló civilizatórikus indulat mindenből, a fiatal Duchamp idejében kitalált-létesített Nemzeti Parkokból is csinált dolgokat varázsol. A beküldött és kiállított edény ugyanakkor az esztétizáló öncélú művészet irányzatán is ütött egyet, hiszen a már funkcióra formáltat tette egy meggondolt gesztussal diszfunkcionálissá, öncélúvá: a kiállítóteremben a vizelőedény nem vizelőedény. Arra figyelmeztet, hogy meglét, forma és funkció összetartoznak, ezért egy formás, különösen egy formált dolog a rátekintő embert funkció-keresésre ösztökéli. Az episztémikus padló működni kezd, mert „ott van” illetve „ott/itt van”.

A „természetes” ürfékezést a kiállítóteremben nem szolgáló, holott annak szolgálatára csinált porcelán-tárgy egyféle kő; a kőkorszaktól a modernnek mondott korszakig méri az utat az előtte tehetetlenségre kárhoztatott vagy üdvöztített hím- és nőnemű emberek számára. Feidiász faragott isten-szobrai előtt sem támadhatott kevesebb és kevésbé bonyolult gondolat és érzés egy-egy szemlélőben, csak éppen másféle támadt, hiszen ember és világ, a meglévő és kiszámíthatatlan környezete feltehetően más volt.

A nyelv Duchamp-nál is belebeszél a csinált, talált, beküldött, és kiállított kőtárgyba. Az ő *ready-made*-jének készített és formált kövéről azonban lepattogzik a fény; az a tárgy nem maga-magába vet árnyékot, nem igyekszik maga-magát a ráhulló fény révén árnyékokkal is megvilágítani. Tűz Duchamp-nál a megformálás után égette a fehéragyagot, míg Jovánnál előtte; nála víz „éget”, és a külső meg a belső fény együtt készíti el a művet. A jóvónográfia éppen hogy nem *ready-made*-ek; bennük és rajtuk át minden titok a *making*, a csinálás folyamatában rejlik.

Duchamp nem használt stúdiót, nála maga a tárgy előregyártott, míg Jován reliefjeinél csak a gipsz, a nyers – holott, ugye, nem is olyan nyers – anyag. Duchamp ellentéte volt Schwitters: *Merzhaus*ánál a mű maga életkörnyezet is, stúdió is, bemutató terem is (ha beengedtek oda valakit). Jován műveinél (még inkább, mint Arp kollázsánál) az elő- és elkészítés megkettőződött műhelyben folyik, stúdióban és bemutatóteremben.

Az alkotás folyamatával kapcsolatban érdemes harmadiknak egy szövművészre is gondolni, hiszen tudni kell, miként beszél bele a nyelv az említett képző-művészeknél egy-egy két- vagy háromdimenziósan funkcionáló tárgyba és dologba; miként viszonyul egymáshoz egy-egy műben az, ami nyelvi, és az, ami nem nyelvi.

Ha Jován szobrász, alig akadt eddig olyan, akinek a művei annyira a rilkei „*Weltinnenraum*”-ban, világbelterben lebegnének, mint az ő művei. Nem bensőségesek, nem meghittek. Annyira kint vannak bent, és annyira bent vannak kint, hogy a szembesülőnek valóban át kell látnia, át kell hullania magán, ha velük-lenni akar. Emlékszünk: a kései Rilke már nem azt mondja: „Meg kell változtatnod az életed”; számára már nem a kövek oltalmazó házzá építésének vagy már-nem építhetőségének a problematikája érdekes és fontos, hanem a dolgok mondhatósága: „Sage die Dinge”, „Mondd a dolgokat”. A megállapítást felváltja a felszólítás. A dolgok világzó megléte a nyelvviségrealapozódik. Jován azonban a dolgokat nem

mondja, és, hiszen furcsa szobrász, nem is dolgokat érzékeltet. A nyelv azonban nála is belebeszél a mű létrejövésének folyamatába, egy háromdimenziósan funkcionáló tárgyba, melyet a ráeső fény kétdimenziósként láttat, és csak a nyelvi tudással vegyített érzékelés képes a látva meglátót három- illetve négydimenziós meglévőre döbbszórni. Az árnyék tükrén kell átlépnie a transzreflektív meglét valóságába.

Jován nem *mond*, és nem is játszik rá realisztikus-naturalisztikus illúzióval a *dolgokra*. Már Arp sem azt tette, mint ahogy Nagy üvegével Duchamp sem, aki egy négydimenziós világ háromdimenziós világban készíthető, kétdimenziósan funkcionáló öntőformáját akarta elkészíteni. Az üvegen úgy lehet átnézni, mintha kétdimenziós lenne, transzparenciájával a képdalról láthatatlan festővászon illúzióján segít átpillantani. A műhöz pedig egy felettébb ezoterikus szöveg is tartozik, s ez címében visszhangzik: *Agglegényei vetkőztetik a menyasszonyt, de még...* Míg Rilke a Föld dolgait akarja mondani, Duchamp a Nagy üveggel olyasvalamit akar érzékeltetni, amit a háromdimenziós Föld és bennszülöttei nem képesek (még) érzékelni.

Jován reliefjei háromdimenziósan funkcionáló tárgyak bevonásával működnek; és a fény verődéséből sugárló-árnyékosodó idő kül- és belidőt egyesítő kontinuumától lebegnek a negyedikbe. A *tárgyakhoz* nem tartozik szöveg, s így különösen kérdés, hogy ezek a művek ornamentikák-e vagy absztraktok. A válasz azonban felesleges, amíg az elő- és elkészítés módjának ismerete a *művek* funkcionálásának egyik összetevője.

A kettős műhelybe helyezéssel a látó helyezi a nézőt, s ennek a helyező látónak, mint meglátónak, fontos lesz minden (nemcsak egy tárgy-esemény érdekes). A meglátásban elkészülő mű rituálisan helyezi a gipsztárgy és a néző közt megnyíló helyen mindazt, amire szükség van. A súrolófénnyel egyidejűleg dörzsölődik a belső fény (s ez érzékelés is, nemcsak gondolkodás) a relief szintkülönbségein. „Sima jégre jutottunk, ahol hiányzik a súrlódás, ahol tehát a feltételek egy bizonyos értelemben eszményiek, de éppen ezért nem tudunk menni. Menni akarunk; akkor pedig súrlódásra van szükségünk.” Így Wittgenstein (*Philosophische Untersuchungen* §107), talán Kierkegaard-ra is emlékezve, aki szerint a menés-járás a végesség tulajdona.

Jován műve és mű-helye Stonehenge-hez, nem Heidegger görög templomához hasonlítható, ám egy harmadik fajta hely. Heidegger a görög templomról, mint az isten szent körzetéről mondja (*A műalkotás eredete*): „Ott-állva nyugszik az építmény a sziklailapon. Ez a rajta-nyugvás hozza ki a sziklából nem-illeszkedő és mégis semmire sem ösztökélt teherbírásának sötétjét. Ott-állva állja meg az építmény a helyét a fölöttébb tovaúzó viharban, mutatja a vihart, erőszakát. Egyedül a kő ragyogása és fénylése, látszólag csak a Nap kegyéből, láttatja meg a nap fényét, az ég távlatát, az éjszakai elsötétülést. A levegő láthatatlan terét a biztos oromlás teszi láthatóvá.” A sötét a jóvánográfia megvilágított reliefjeiben ezzel szemben érzékelhetően jelentkezik, nemcsak tudhatóan a templom terhet hordozó földben; a kőre eső fény árnyék is. Nála a műhelyben létrejövő mű nem templom, hanem műszer; a monumentalitás csakis minimalizmuson át közelíthető meg, Dada-játékszerű: a játszódást érzékelteti.

A belső és a külső fény a műhely-mű része, egy kozmikus happening összetevője. A reliefekre hulló fény abszolút sebességű és adott tartamú történet; nem asszociálhatunk hozzá se várost, se falut, ahogy a Stonehenge-hez sem. Van a tárgyban valami, ami a ráeső fényben árnyékot hoz létre. Az árnyék fényhiány, de ami ott van, nem hiány, hanem szintkülönbség; innen hiány, onnan többlet; olyan különbség, mely nem ítéleten alapul.

III.

A megkezdődött mikrolitikumban megváltozik az ember viszonya a kőhöz és a fényhez. Ennek a megváltozó viszonyoknak a megélését teszik lehetővé Jován művei. Közelebb állnak a paleolitikum érzékenységehez, mint azóta bármihez, bár megrezdítik mindazt, ami azóta alakult, amittől elütnek.

A megkezdődött mikrolitikumra a félvezetők szilikontestének parányisága, a kövek pattintásának szinte mikroszkopikus módszere jellemző, valamint a köveknek mind egy kívülük, mind az őket használó emberen kívüli áramkörbe kapcsolt használata. Ez az elektromosság kövekkel közvetített használatának is mondható. A paleolitikumban a követ elme-bejárta test pattintotta, majd lendítette; a mikrolitikumban viszont az erőt is előregyártja az ember és aztán testesült elméjével használja.

Elme-bejárta test és testesült elme – ez az angol „mindful body” és „embodied mind” – nem hozható egy nevezőre; viszonyuk azonban nem paradox, hanem ellenkezve összeillő. Nem egymás ellen, hanem egymásért vannak másként, akár az, amit részecskeként és hullámként analizálunk a fényben, tömegként és sugárként, fényként és anyagként különböztetünk meg a láthatóban.

A kő a mikrolitikumban nem kozmikus környezet, mint a paleolitikumban volt, nem is építőanyag, mint a neolitikumból eredő agyagégetés, fémöntés és földművelés korában, amikor a kozmikus környezetet már művelni lehetett. A szürke anyag a követ nem maga körül tudja, koponya-barlangként, nem is magába építi, hanem magánkívülisége érdekében az érzékelés és a cselekvés kontinuumában egy külső áramkörbe kapcsolja és úgy állítja be, illeszti a belső áramkörrel való – érintéssel közvetett – érintkezéshez. A komputer, a kvarcóra, a rádió és mind a többi félvezetővel működő műszer nemcsak műszerv, nemcsak az érzékek meghosszabbításaként működik (funkcionál), de azok átrendeződéséhez is félvezet. A diszkontinuálisan kontinuális együtt-mű-kódés pluralizálja s egyben természetes pluralizmusára figyelmezteti a testesültségében működő elmét.

A be- és kikapcsolható áram- és funkciókörök annak tudatával működnek, hogy a magát mindenhatóan érző kapcsoló nem az. A kapcsolás hatalma nem a funkcionálása: attól még nem lettem rádió, hogy be-kikapcsolni és állítani tudom. Éppen az élettelen kő kapcsolásra – nem automatizmusra – való képessége ébresztheti rá az embereket a csontjaikban és csontjaikként működő kövek-ásványok csillagpor-, nem téglajellegére, s ez az érezhető tudás a kőhöz való emberi viszonyt transzformálja. A mikrolitikum kezdődő ökológikus érzékenysége közelebb áll a paleolitikum együttélő, mint a közbeeső korok kizsákmányoló vagy úrként domesztikáló-ökonómizáló érzékenységehez. A paleolitikus halász-vadász, már amennyire ez sejthető, nem a vadat igyekezett megszelídíteni, hanem arra törekedett, hogy a maga körül lévőbe gondolja-érezze bele magát.

A földet elsősorban nem művelni, hanem élni hagyni kell; a megműveletlen földön is élhetnek, hiszen olyan sokáig éltek, emberek. Helyesebb ezért a paleolitikum embereihez talán hasonlatos halász-vadász-gyűjtögető nomád indiánok érzékenységeire emlékezni. Ők nemcsak megköszönik a víznek, hogy adott nekik halat, de jelzésszerűen vissza is adnak belőle neki. Abból adnak vissza, amit kaptak – így igyekeznek a meglévők egyensúlyának megtartásába bekapcsolódni. Tudatosan is oda, ahol már az én különállásának tudata nélkül amúgy is élnek.

A paleolitikum embere még nomád sem volt, legfeljebb prenomád; a prenomád pedig preurbánus is persze. Nemcsak az *urbs*ig, és mégcsak nem is a *polis*zig visszavezethető város és falu, hanem a városfalu és a szabad mezők, a letelepedettek és a települetlenek – ezért a telepesek-gyarmatosítók és gyarmatosítottak – ellentéte előtti ember. A nomád, mint a letelepültekkel való szembenállástól egyoldalúvá vált ember, már csak őriz belőle valamit. Nemcsak a letelepülő dór idegenekről, de a le-nem-települő szittyá és egyéb nomádokat is megelőző – hiszen a kínai városfalak előtti – emberekről is lenne itt szó. Arról, amiről alig lehet.

A paleolitikum vallásáról írja Leroi-Gourhan (*Les religions de la préhistoire*), hogy csak azt tudhatjuk róla: volt. Nyelvemlékek híján találgatni sem érdemes, mi volt. Nincsen idegen égitestről érkezett úrutas, véli Leroi-Gourhan, akinek a keresztről függő Krisztus képéről az átlényegülés jutna eszébe. A feltételezett paleolitikus medve-kultusz nem azonosítható egyes halász-vadász törzseknek, a XIX. században még tapasztalt és leírt

gyakorlatával, azaz nem abból értelmezendő. Ez az álláspont azonban, gondoljuk meg, nemcsak a tudományos szempontból ezidáig szükségszerű agnoszticizmusé – ki tudja, talán ötezer év múlva jönnek úrutazók, akik másfélmillióéves dokumentumfilmeket őriznek a fülük mögötti kispolcon elhelyezett archívumokban –, hanem a beláthatatlan elfogadásának tudásáé is. Emberek fajtájuk mibenlétét, sőt még mikéntvalóságát is, belátni képesek nem lehetnek. Se vissza-, se előretekintve. Az emberi fajta beláthatatlan és ez radikálisan tudható. Épp úgy beláthatatlan, mint hívői számára az isten. A meglét bizonyosságától nem választható külön a bizonyíthatatlan.

Paleolitikum volt, ha nem is tudjuk, milyen; mikrolitikum lesz, ha lesz, és ha nem is tudjuk, milyen. Azt nem lehet utánaírni, ezt nem lehet előírni, olvasni pedig csakis az frottat lehet. Érezni viszont sok minden érezhető, amit nem tud az ember. Az is érzi, hogy elveszíti az egyensúlyát, aki nem tudja, mi a gravitáció, sőt az is, aki sohasem hallott róla.

A nem-euklideszi geometria elfogadása vezette Helmholtzt ahhoz a megállapításhoz, hogy a tér (és az idő) axiómái nem azonosak a térrel (és az idővel) mint az emberi elme látásmódjának formáival. A tapasztalást meghatározza ugyan a szavakkal kifejezett gondolkodás, de nem előzi meg. Helmholtz meglátása azt jelenti, hogy nemcsak a dolgok, de maga a tér és az idő is magánvaló. A kanti gondolkodásnak ez a továbbvitele azonban egybekapcsolja – illetve: egyből különbözteti – a beláthatót és a beláthatatlant. A nyelvileg kifejezhető mindig egy vele azonos és nem azonos nem nyelvre vonatkozik.

Leroi-Gourhan nézete a paleolitikus vallásról azt is jelenti, hogy a paleolitikum műtárgyainak és műveinek nincs és nem is lehet – Panofsky értelmében vett – ikonográfiája, hiszen nincsen semmi őket értelmező nyelvmélt. Marad a laikus, a preikonográfikus szembesülés, és egy olyan ikonológiai gondolkodás, mely Leroi-Gourhan szerint nem visz sokra.

A kezdődő mikrolitikum művészeti tárgyainak sincs többnyire ikonográfiájuk, ha egészen más okból is; nem nyelvméltékek híján, hanem a nyelviség mimetikus szerepének elvetése miatt. Ikonográfia helyett van azonban technográfiájuk. Értendő ez alatt a létrehozás leírása, mely nem egy másikat segít létrehozni, hanem ugyanazt; nem másol, hanem jelenít. A leírást nemcsak érteni, de gondolni-érezni is kell. Jovánnál még határozottabban, mint Arpnál és Pollocknál, egybevetül koncepció és akció, az akcióban pedig gondolatosság és érzékelés. A technográfia egyfajta használati utasítás: az előkészítésé. A mikrolitikum rituális tárgyai abban különböznek a használati tárgyaktól, hogy nem velük érünk el valamit, hanem őket érjük el. A kétféle tárgy, illetve tárgy és dolog között található a barkácsoló, *do-it-yourself* tevékenység, melynek Thomas Jeffersontól Thoreau-ig alakult a paradigmája. A természetben csakis előregyártott elemekből lehet építkezni. „Az vagy, ami vagy”, akarta Goethe Mefisztophelesze letromfolni Faustot, megfélemezve egyebek közt a létige temporalitásáról, így a lesz múlt idejéről is.

A megindult változás része egy új, csak a neolitikus forradalomhoz hasonlítható antropológiai fordulathoz, melyben egyelőre többnyire csak szédelgünk. Ebből a szédelgésből segíthetnek tájolódni Jován reliefjei, ezek a meditativ műszerszámok. A szilikonos elvezetők korszakának kezdetén jöttek-jönnek létre, maguk is félvezetők. A kőszerszámok és megalitok is azok voltak a maguk faragatlan vagy monumentális módján. Az előbbieknél szükségük volt a lendítés energiájára, az utóbbiaknak – Stonehenge – a rájuk eső fényre vagy a csillagok konstellációjának rájukfordulására. „Minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár”, írja József Attila. Írjuk hozzá: egy szervezet önidejében. A csillagok igazítottsága és az önidő között ellentmondást keresni hiábavaló foglalatosság lenne; a kettő közti ellenkező mozgás az óra rugója, illetve a mikrolitikum kezdetén az a két pólus, mely között a folyékony kvarcot az óra áttetsző lapjára lükteti az elektromosság.

IV.

A gipszreliefek létrejöttéhez, de az azokra következő művekhez is, Jován 1980-as bemutatója adhat kulcsot. Ez a bemutató ma már csak dokumentumokból rekonstruálható,

mint minden happening: a program szövegéből, fényképekből, a bemutatón felolvasott L. W. EKSZTATIKUS MARIONETT című szövegből és e szöveghez megjelentetésekor fűzött lábjegyzetből: „Jovánovics György 1980. január 2-i bemutatóján, ill. kiállításán a budapesti Francia Intézetben magnetofonról elhangzott szöveg. Saját zenedarab követte. A hallgatóság ezzel az információs ráhangolással ment át a következő teljesen sötét terembe, ahol (szinte) egyenként mehetett végig sorrendben három tárgyon: az életnagyságú-élethű Liza Wiathruck bábun, egy camera obscurán, amelyben – különböző fénykapcsolásra – Altorjai Sándor öngyilkos festőművész keze és, előtte, egy babaszoba volt látható, végül egy a camera obscurából kivetített szinte bélyegnagyságú képen, amelyet a látogató foghatott fel és fókuszolhatott egy a mennyezetről fonálon lógó papírlapra.” Ehhez hozzá kell olvasni az L. W. EKSZTATIKUS MARIONETT szövegben található magyarázatot: „Mikor a doboz belsejében van fény és kint van sötét, a kép belülről kifelé tör. Ilyenkor nevezem negatív camera obscurának.” Vagyis a papírlapra fókuszolt kép a néző aktív hozzájárulásával jön létre és „nem tehető el, nem vihető haza, nem sokszorosítható.” Ez a megjegyzés nemcsak a happeningszerűsége és a kommercializmus elvetésére utal – a kommercializálódással vádolt avantgárdnak, úgy hiszem, ez volt egyik legkiválóbb visszavágó gesztusa –, hanem az élet nevű műre is: azt sem lehet hazavinni.

Az 1980-as bemutató-kiállítás összetettsége káprázatos (volt). Egyik lényeges összetevője egy camera lucida – vagy: camera clara – melyből a fókuszolható kép vetült. Az episztémikus padló ezúttal nem a látogatók lába alatt volt látható, nem is velük szemben, mint fal: nem adott biztonságot, illetve ha adott, csak a fókuszolás mozdulatában. A bemutató terem maga is egy camera obscura volt, melybe a látogató csak gondolataival, elméjében pillanthatott bele, s akkor a maga fókuszoló tevékenységét is láthatta. Ez a megkettőzött camera a stúdiót és a kiállítótermet, akár az íróasztalt és a színpadot egyesítő mű helye – nélküle nincs mű – a második összetevő. Harmadik a Liza-bábu, mely egy korábbi LW névvel jelölt fotóképregényre utal vissza. A képregényt az jellemezte, hogy különféle tükröző felületek, köztük ablakok révén montázsként ható képek sorozatából állt. Amikor például egy ablaküvegen át is lehet látni, látható az is, ami rajta tükröződik. A fénykép kétdimenziós pozitívja olyan síkot hoz létre, amit természetes szemmel látni nem lehetett, amit csakis az állítólag illúzióra képtelen masina hozott létre. A Liza-bábu a bemutatón azonban sakkfigurát is tartott a kezében, s ez egy negyedik összetevőre utalt, Kempelen sakk-automatájának az L. W. EKSZTATIKUS MARIONETT szövegben adott értelmezésére. Ötödik összetevő maga a sakkjáték, s ezt a szövegben egy Tzara és Lenin közti fiktív játszma rekonstruálása részben közvetíti, részben egy hatodik összetevővel gazdagítja. A hatodik összetevő még mindig a Liza-bábuhoz kötődik, az erotika; az L. W. EKSZTATIKUS MARIONETT szövegének több részlete utal rá. Hetedik összetevő a Liza-bábunak a camera obscurához való kapcsolata; hiszen a camerában az öngyilkos festő, Altorjai keze és egy babaszoba látható. A nyolcadik összetevő a nő-dramák előadását szolgáló bábszínház koncepciója, egy a szöveget lezáró idézetből: „Az élő színész, bárminő legyen is a tehetsége, mindig zavar bennünket, mert a személyével megtestesített fiktív drámába belekever egy betolakodó elemet, valami aktuálisat és mindennapit; mindig csak álöltözetet viselő ember marad. A marionettnek ellenben nincs más élete és mozgása, mint az, amit a cselekvő nyer. Az elbeszélés folyamán elevenedik meg; olyan, mint egy árny, amelyet feltámasztana, elmondván neki mindazt, amit cselekedett, s amely emlékből lassanként jelenlévővé válik. Nem színész beszél itt, hanem egy szó cselekszik. A fából faragott személyiség testet ad a prozopoeiának. Bizonytalan határvonalon úszik a tény és az elbeszélés között.”

Az idézett szöveg a színész-bábu viszonyra koncentrál, holott a bábu-néző viszonyról is szól. A néző nem kevésbé bábu, a bábú mozgató színész is az. A megelevenedett szerep a színpadon mozgó, a hallható, valamint a láthatatlan színészben és a nézőben mozgó folyamatok megoszthatatlan együttese.

Jován Kempelen-szövege, a negyedik összetevő maga is kulcs a kulcshoz. Kempelen

csinálta a Török bábút és bújtatta el az azt mozgató játszózt, akit optikai trükkökkel tett láthatatlanná, választott le a bábúról. Ez a játszó köztudomásúlag törpe volt. Jován szövege azonban arra is céloz, hogy Kempelen felesége. (Érdekes, hogy Walter Benjamin a történelemtől szóló allegóriájában a teológiát nevezi Kempelen törpéjének.) Maga a bábu nemcsak anti-marionett – alulról van „felfüggesztve”, egy gravitáció elleni erő mozgatja –, de klisé is, olyan negatív, mely csak a játszás alkalmával válik pozitívvá; partikuláris alkalommal, nemcsak univerzális időben; létesített helyen, nemcsak térben.

Így figyelhetünk fel a jóvánográfia funkcionálására. A gipszrelief a bábu-baba analógiája, a néző pedig egyrészt a törpé (az asszonyé), vagyis a bábszínészé, aki a bábút mozgatja, másrészt az, aki játszik vele. Kempelen masinájánál a játéktárs nem tudott a láthatatlanná tett törpéről, a relieffel játszó viszont tudhat a „trükkéről”, a játék meglétre jövésének mikéntjéről. Kempelen persze automatáját – mely nem volt az – a királynő szórakoztatására, nem a sakkjáték megváltoztatása érdekében készítette. A török bábuval játszó játszótárs maga is bábuként játszott egy álmélkodó közönség előtt, amelyik szintén nem tudott a trükkéről. Ez az udvari-reprezentáló közönség és játék a nyilvánosság demokratizálódásával, a kiválasztottak nem földbirtokból automatikusan adódó, hanem *önkéntes* kiválasztódásával lényegében változott meg, egyénekből kozmikusnak hitt *közönséget* formálva állt össze. A jóvánográfiaiból pedig a szabadelvű önreprezentálás túlján teremt beállított relieffel, fénnel, testtel és elmével bekapcsolható folyamatot egy kozmikus *közösségben*. Egy-egy néző a nézés, látás és meglátás folyamatában Jovánnal együtt-játszva személytelenül, az anyagokkal-energiákkal együtt-játszva pedig mint meglátó személyesül.

Az eddig szóba hozott, 1980-1982 között készült reliefek után, Berlinből Budára visszatérve, olyan sorozatot készített Jován, amely darabjainak előkészítésénél a műanyagfólia mellett fadarabok is kerültek a padlóra, és azok a reliefeknek nagy bemélyedéseket is okoztak. Ezeket a műveket antimaketteknek lehet mondani; makettjei valaminek, ami nem épült, nem is fog; valaminek, ami „eredeti méretben” nem volt és nem lesz; valaminek, ami nemcsak nincs, de aminek külön létrejövése nem is szándék, ami csak egy még meglévőre vonatkoztatható, bár az a meglévő éppúgy csak a súrolófény érintésekor és a meglátó meglátásakor készül valóban el, mint az előbbi reliefek; és csak az érzékek meditációja „mondhatja” meg, hova készülnek el. Ezek az antimakettek egyféle Holdtájat sugallnak; de geometrikus szögeikkel és vonalaikkal nem a Föld Holdjának műveletlen, kráteres, szándék-nem-érintette tájára, hanem készített környezetre ébresztik a figyelmet, valami világűrben lebegő szellemi tájra.

Az antimakettekre következett 1984-85-ben egy sor szintén reliefnek nevezett és címként elsősorban a keletkezés dátumát megadó mű, ezeknél azonban a relief túllép magán, átszakad, s így a magában álló tárgy, vagyis a „szobor” felé jelez. Az átszakított helyek különleges sötétséget hoznak be a reliefbe, annak reliefszerűsége, falra akaszthatósága miatt ugyanis nem lyukakként hatnak, ugyanakkor eltérnek az antimakettek keményebb sötétjétől is. Az antimakettek szögletes szakadécai már-már szinte ijesztően fenségesek, az áttört reliefek szabálytalan geometriájú homályablakai viszont nem árnyékképződmények, illetve nem árnyéksötétek illuzionista segítségével jönnek létre, hanem tényleg „ott vannak”. Nem a fény, hanem az anyag hiányai, egy a már első relief-sorozatból ismert kontinuum diszkontinuitásai.

Ezzel újabb „anyag”, antianyag adódik a művekhez: az űr. Míg az antimakettek világűrben holdtájat sugallnak, az áttört reliefek behozzák magát a világűrt. Ha „űr” helyett a más nyelvek megfelelő kifejezéseivel jobban illő „tér” szót használjuk – hiszen a magyar „űr” az „üresség”, a „vákuum” jelentésre is rájátszik –, az anyag megszakadása a teret teszi érzékelhetővé. Más a funkciója, illetve hatása egy ilyen homályablaknak vagy homálykútnak, mint a figurális szobroknál, például a csípőretett kézzel körülírt térnek, mely csak része annak a térnek, melyben a szobor és szemlélője áll vagy mozog. Míg a felismerhető figuralitástól eltekintő szobrász műveinél, például Arp szobrainál is efféle hatása van a „lukaknak”. Szükségképpen, hiszen körüljárható tárgyakról van szó. Jován reliefjeinél azonban a homályfoltok éppen a nem-körüljárhatóság, valamint az ár-

nyak funkcionálása miatt a mű pozitív összetevői egyikeként funkcionálnak, nem egy csak tudható optikai illúzió révén jelentkeznek az érzékletes meglátásban. A foltok áttörnek az illúzión. Nincs, vagy nincs már annyira szükség arra, hogy a szemlélő közel lépjen, megtapogassa, illetve szemügyre vegye a vágásokat, a varratokat.

Túlviláginak lehetne mondani ezeket az áttört reliefeket, ha ezzel a kifejezéssel nem valami világon kívülit, hanem a világ magába nyitódását-csukódását, dinamikájában maga-magán túltörését, túlzását értenénk.

A térnek efféle felhasználása, helyezése viszont architekturális, nem szobrászati; ezt hangsúlyozzák a geometriai formák, formatörések a felszínnek mind szintkülönbségeivel, mind pedig áttöréseivel. A már az antimaketteknel kísértó architekturális hatást radikalizálják az áttörések homályalakzatai: bennük-velük az a tér helyeződik, mely a műre koncentráló és a műtárgy helyétől elvonatkoztató néző látásában jön létre a keretezett tárgy körül.

Jován reliefjeinek lebegését a megfelelő súrolófényben a fenséges és a szép egymásba játsása, *érdekelt* egymásba bukása adja. Ez a lebegés az áttört reliefeknél megváltozik, súlyosabb lesz. Nem elmélyül: a homálykutaknak épp az a jellegzetességük, hogy feneketlenek, az „aljukon” nem víz vagy föld van, hanem az, ami addig: homály. Az áttört reliefek ugyanakkor átvezetnek egy harmadik sorozathoz, s azt az 1986-os bemutató füzetében már szoborsorozatnak nevezte Jován.

Az átmenet, illetve az átugrás jellemző kapcsolatban állhatott azzal az alkotói tevékenységgel, mely Jovánt a *Szöktetés a szerájból* pesti operadíszletének megtervezésében sarkallta. A díszletterv értelmezésénél nem Mozartra és a zenére kell elsődlegesen gondolni – Jován gipszreliefjeinek kapcsolata a kései Beethoven-vonósnégyesekhez külön téma lenne –, hanem az iszlám architektúrájára és a színpad játék-terére. Ezt jelzi, már címével is, a *Szöktetés a szerájból*, 75 – *Hommage à Sinan* 26.4.86, egy inkább architekturális, mint szoborszerű mű, és az azt megelőző *Fénytár II*, 28.2.86 is.

A homályformációk itt már nem a felszínben lebegnek, és mégis magukba vonják a fenomenálisan körülöttük lévő hely terét. Nem Arp szobrainál érzékelhető lyukakat-üregeket érzékel az ember, nem a teret magába illesztő-folytató üreget-űrt, mely révén – mint Henry Moore figurálisabb műveinél – a szobor egy-egy környezetben abba illeszkedik, s így azt is magába illeszti, mintegy fókuszolja.

A *Fénytár* úgy funkcionál már, mint a szóuli hatalmas hófehér mű: a tájban annak kilátóként működő darabja, mellyel magába a tájba lehet bepillantani. Különálló, lezárt egység, ugyanakkor magába ereszti és magában hordja az egész tájat, sőt az egész kozmikus nyílt környezetet. Nem a négyégtájba, hanem az egyetlen világtájba helyeződik. Világstúdiónak, világműhelynek lehet az efféle műveket mondani. A világműhelyben pedig azért van benne az alkotó ember, hogy világot hozzon be oda; hogy megszüntesse a benn és a kinn különállását, mely az elő- és az elkészítő műhely illuzórikus különállása is.

Következetesnek mondható, hogy ez a sorozat és a még készítés alatt lévő 1956-os emlékmű is az 1980-as, az L. W. EKSZTATIKUS MARIONETT című szöveggel is megvilágított kiállítás-bemutató kettős camerájához, kettős mű-helyéhez köt vissza. Az emlékmű (lesz) Jován eddigi tevékenységének mind summázása, mind továbbbvitale.

Összegzés lenne ez a mű, ha nem menne túl az eddigieken. Egy halálra ítélt és ki is végzett ember utolsó kívánsága azonban Jovánt egy faragatlan sziklatömb felhasználására is kényszerítette. Ez a prepaleolitikus, szinte emberelőtti – hiszen a Jován választotta szikla kétmillió éves – dokumentum, úgy hiszem, azt is dokumentálja, hogy a kőkorszaki összefüggést nemcsak Jován művei és a legújabb technológiai felfedezések és találmányok sugallják, de a népnek nevezhető emberek legmélyebb vágyai is. Ugyan mikor vágyott volna a XX. század előtt, a monumentális épületek égetett agyag és fémkorszakában valaki is egy faragatlan sziklatömbre emlékeztetőül?

Ez a kívánság készítette Jovánt arra, hogy vessen, ha nem is faragjon, jelképes ajtót a

sziklarögnek arra az oldalára, mely szemben áll a műnek azzal a részével, melyet ő a Halottak Városának nevez. A Halottak Városa alagútszerű építmény, rajta át közeledik a látogató a meglátásba. A Halottak Városa tetején gipszfehér szarkofág áll, oldalán függönyszerű gipszfodorral. Ez Jován legelső korszakára emlékeztet – ő onnan indult, ahová ezek a kivégzettek érkeztek, s így nem illetlen az előkészítő alkotótól, hogy megidézze magát és a bensőségesnek vélhető fény-árnyék-játékot is. Ezek a halottak nem Hádész árnyékai, nem földalatti árnyak; őket nem a földműveléssel egyeredetű agyagégetés és fémöntés korszakába kell tudni. A hádészi – és seoli – árny élethiány, míg ezek a halottak nem árnyak, nem az alvilágban honosak, nem is egy túlvilágban, hanem a világban: csakis a látott fényben jelentkezhetnek.

Az 1956-os emlékműnek naturalistán igazodnia kellett a már eltemetettek sírhelyeinek (földrajzi) elhelyezéséhez. Ezt az előregyártott anyagot Jován úgy építette bele az emlékezet előkészített művébe, hogy az emlékezők mozgásra legyenek készítve és a művet mozgással éltesse. A rituális tér csak a benne mozgókkal elevenedik világ-műhellyé. Az 1956 milliméteres földbe mélyesztett fekete márványoszlop hatszögű alakjával az euklidészi geometriát idézi meg, s így az emlékhelyet pontos vonalakból szabad tájba nyitja és rejti, olyanmódra, hogy a peremlő kőutak maguk is fákba-bozótokba vezetve szűnnek meg. Az emlékezőknek a kivégzettek kőbe vésett nevein kell menniök, súrlódniauk, bazalt utcakövek között; s ez a kényszer kétszeresen is másként hat, mint arra, aki a templomban padlóba illesztett sírköveken tapos. Itt a talp alatti követ az emberek akarva-akaratlanul is pillantásukkal a fejük felett és a távolban lebegő fehér szarkofághoz és a faragatlan és taposhatatlan sziklatömbhöz és a szürke utcakövekhez is kénytelenek kapcsolni. Különbőféleképpen üzenő, emberelőtti és embercsinálta kövek között mozognak, látják is az árnyékot, nemcsak vetik; meglévők, akár körülöttük, alattuk és bennük is a kövek. A rituális tér nem szakrális, az előkészített nem az elkészülés folyamatában elkészülő mű; maguk a sírok is a nézők mozgásával és önmozgásával gerjedő meglátásban integrálódnak a rituális térbe és helybe.

Az 1980-as környezet-stúdiót az öngyilkos barát, a festő Altorjai életrekeltésének kísérlete is jellemezte. Az *LWEM* szöveg az egyaránt egylyukú camera obscura, a palack és (egyres) piramisok között tételezett azonossággal érthetően, bár többértelműen, szellemidézésre készít elő, illetve a felszólított szellemek erejéből is: emberidézésre, meglátidézésre. Altorjai keze és a babaszoba a camera obscurában, valamint a camera lucidából a látogató fókuszolta bélyegnagyságú kép olyan bábut hozott létre, melyet a bemutató látogatójában a néző mozgatott a látó számára, s ez a meglátottat éppúgy nem vihette haza, mint saját életét (hiszen az mindig itt-otthon van).

Ami azonban az 1980-as kettős műhely környezetében fénynyaláb elé helyezett papírlap külső vegyi-kémiai folyamatokra nem szoruló helyezésével jöhetett létre, az a 301-es parcellára helyezett kettős camerában, világműhelyben létre (majd) csakis a látogató önmozgásából jön. Az emlékezet művének környezetében a látogató az életre kelt mariónett, és ha látóvá, eksztatikussá válik, kivégzetteket – köztük akasztottakat is – kelt életre, legyőzi a gravitációt, túllépve a halál minden gravámenes argumentumán, a római szarkofágokon. Ez a világműhely nem bámeszkodók számára épült; bámeszkodók nem készíthetik el az előkészítettet. A meglátva látók a kivégzettekkel együtt mozognak, ám a történeteket, az eseményt a maguk erejéből végzik be; mozgásukkal olvassák, olvasva alkotják, engedik meglétbe a halhatatlan-míg-halandó rokonságot.

A koncepció és akció egybevetülése, a használati utasítás betartása, a technográfiai leírásnak az elme-bejárta test révén történő írása-olvasása elengedhetetlen összetevője annak az eredőnek, amelyet 1956-os emlékműnek fognak nevezni, és remélhetőleg nemcsak műemlékként fognak kezelni.

V.

A szöuli mű elkészülte után, a Távol-Keletről visszatérve, meglepő ugrással színes reliéfeket kezdett önteni Jován. Színeseket már öntött évekkel előbb Berlinben a fehérek mellett

is, de azok csak szépiaszínt vittek a fehérbe, míg ezeknél több és erős szín látható. Jován a festéket a folyékony gipszbe keveri, a padlóra helyezett műanyagfóliára önti egymás után. A más-más színű anyag a már megkötöthöz és a még megkötés közben lévőhöz érve szilárdul meg, olyan alakzatot formálva, amilyenre módja van, olykor átszínezve a másikat, vagy attól átszíneződve. Az elkészülő mű kliséje így is a kövel együttkészülés közben jön létre. Készítésük könnyebb, mondja Jován. A színkeverés és az öntés akciója nyilván jóval inkább meghatározza, előre vetíti a művet, mint a fehérreknél, bár az elkészülés ezeknél is csak akkor következhet be, amikor a gipszhez már nem lehet hozzányúlni.

Jován a fizikai fájdalommal magyarázza a kikevert színek vadságát: Szöulból visszatérve iszonyú hátfájdalmai voltak. Magyarázható persze a német „új vadakkal” is; a testi fájdalom talán csak lehetővé tette az egyébként cizelláló finomságokra törekvő Jován számára a vad fordulatokat. Az sem lehetetlen – s ezt ugyan ki tudná így vagy úgy bizonyítani? –, hogy a testi fájdalom szellemi-lelki kínból is táplálkozott. A szöuli hatalmas méretű és gypes-dombos területre helyezett mű után felmerülhetett az elme valamelyik szintjén a kérdés, most hogyan tovább.

Több szempontból is jellemző, hogy Jován úgy véli, ezekkel a nagyjerejű színes reliefsel Föld-közelbe ereszkedett a hegeli szellemi magaslatokból. Úrtájáról Föld-tájakhoz. Először is jellemző, hogy Jován a fájdalmat a Földhöz és a színekhez kapcsolja. A színek a fénytörés, a történő ütődés, az elnyelődés-visszaverődés kettős folyamatoként jönnek létre az emberi érzékelés, érzékenység számára. Megfelelnek a monokróm reliefs árnyék-sötétjeinek, azzal a fontos különbséggel, hogy a színek az anyagba vetődött, azt megszeplősítő árnyékok, míg az árnyékok a fehér gipszet nem szeplősítik, a szözi varratokat nem erőszakolják meg és azok nem is nyílnak meg maguktól, hanem csak (?) a néző ember látásában lényegülnek át.

A színes reliefsnél fontos a hagyományos képzőművészethez való viszony is. A címek például Rembrandtot, Turnert, Csontváryt idézik. A föld-közel tehát – avantgárd szempontból – hagyomány-közel is jelent. Ennek a közelen az értelmezését és értékelését – Walter Benjamin az aurát Heideggerrel rokon módon így definiálta: „egy távol, bármilyen közel is” – megkönnyíti, ha Jován *Csontváry Mandulavirágzása* című reliefsjére gondolunk. A tévéfilmben mutatja Jován, hogyan kell 90 fokos szögben elfordítani Csontváry festményét, hogy a két mű közötti analógiát megláthassa az ember. Ez a tény, mondja, csak a relief elkészülte után világosodott meg benne. Az alkotó magyarázata általában funkcionálisan, nem dokumentárisan használandó. A 90 fokos elfordítás gondolata-geisztusa a fontos. Aki Csontváry festményét 90 fokkal elfordítja, új módon lát. Az elfordíthatóság nem torzírtja a festményt (azt csak savakkal és átfestéssel lehetne megtenni); vetületeit szabadítja fel.

A színes reliefs egyébként szintén reliefs; a különféleképpen színezett gipsz sem egyetlen sima műanyagfóliára öntődik. Jován szerint, ha a színes reliefsket lefestik fehér sprével, akkor is az ő művei, akkor is vállalja őket, míg ha Cézanne képeit festik le, azzal azokat örökre tönkreteszik.

A színes reliefs segítségével pontosítható Jován Duchamp-hoz való viszonya is. Jován magyarázata, hogy a színes reliefsekkel Föld-közelbe ereszkedett, nemcsak a visszatérő úrhajósra/térhajósra emlékeztet. Amikor Duchamp-ot megkérdezték, mit jelentett számára a *Nagy üveget* repedezetten viszontlátnia 1926-ban, felelte: „The cracks brought the work back to the world”, azaz: „A repedések hozták a művet vissza a világba.” Ezt az egyébként 1956-ban elhangzott mondatot Jean Clair (Déva Mária pontatlan magyaráztában) így fordítja és értelmezi (*Marcel Duchamp, avagy a nagy fikció! Kísérlet a Nagy üveg mítoszanalízisére*, Corvina, 1988. 104. k.): „A repedésektől leszállt a mű a földre.» Azt akarta-e mondani ezzel, arra akart-e emlékeztetni, hogy műve eredetileg a negyedik dimenzió elérését célzó, pusztán metafizikai kísérlet volt, s hogy a *Nagy üveg* egy másik világból érkező meteor gyanánt zúzódott szét a nehézkedés törvényének alávetett háromdimenziós valósággal érintkezve? Vagy inkább – s ez nem mondana ellent az első ma-

gyarázatnak –, belefáradva kissé a művét ostromló hermetizmus támadásába, arra akarta volna felhívni a figyelmet, hogy a Nagy üveg végtére is csupán egy valóságosan létező, az idők véletlen fordulatainak kiszolgáltatott tárgy?”

Duchamp elsősorban festőként gondolkozott; *ready-made*-jei nemcsak a háromdimenziós világ *művészetét*, de az (emberi) világ tárgy-elképzelését is támadták. Egy negyedik dimenzióból a háromdimenziós *tárgyak* is művi-mesterséges alkotások, az emberek számára érzékelés-mechanizmusának illuzórikus gyártmányai, még akkor is, ha maguktehetetlen, marionetteknek gondolható lényekként tudatlanul alkotják őket, szubjektivitásukra büszkén, de megbízhatatlanul természetes érzékszerveikkel. Vagyis Duchamp-t mint festőt a kétdimenzionálisan funkcionáló valóságábrázolás a háromdimenzionálisan funkcionáló tárgyak hamissága miatt zavarta.

Ha feltételezzük, hogy a technikai reprodukálhatóság korszakában megváltozik az érzékelés érzékenysége, hozzátehetjük, hogy a dimenzionalitás körüli zavar az érzékelés zavar, érzékenységeinek változása korszakában. A fotografikus reprodukálhatóság kétdimenziósra redukálja a háromdimenziós tárgyakat, s így egyben megfosztja őket az idő dinamikus dimenziójától. Éppen a fotografikus hűség tereli el a figyelmet arról, hogy a kétdimenziós kép egy háromdimenziós táblához van kötve, ugyanis az emulzióval bevont papírlaphoz, és *annak* idő-dimenziójában létezik. Éppen a fotografikus mimézis a leghűtlenebb.

Minden egyedi dolog csakis a maga önidejében létezhet; másolni ezért nem lehet semmit (és senkit); a tárgynak kell magában hordoznia azt az idő-dimenziót is, mely a tárgy művé metamorfizálódásához szükséges. A mű valósága csakis a tárgy teljes valósága révén állhat elő, bár nemcsak abból. A fotográfia azért is hűtlen, mert a fény a tárgyat az emulzióba nem a néző nézésének idején írja; az elkészült ezért mindig benne reked az előkészítetben. A valóságnak, a való dolgoknak kell áttörniök az illúzió.

Jean Claire-nek talán igaza van, Breton és az 1924-ben kiáltványozott szürrealista gondolkodás talán félreértette és misztifikálta az 1923-ban bekövetkezett megrepedéssel „befejezett” *Nagy üveg* jelentését és jelentőségét. Hadd tegyem hozzá, Breton talán félreértette Hegelt, amikor rá hivatkozott, és talán Jován is félreértette. Mégis jellemző, hogy Jován a hegeli szellemiség magaslatából értelmezi a maga Föld-közelbe ereszkedését. Lehetővé teszi ezért, hogy a színes reliefeket Duchamp *Nagy üvege* funkcionálisan értelmezett repedezettségéhez hasonlítsuk. Jován, aki végül is szobrász, nem festő, a repedezettséget a színes reliefekbe, a fehérekbe pedig a varratok mentén történő árnyékvetődéssel a repedezés folyamatát tervezte be.

A *Nagy üveg* Földre zuhanása analógiába állítható a XX. század eleji – nemcsak politikai – forradalmak Földre zuhanásával. A szürrealizmus olyan Föld-közelbe ereszkedett, amelyben lebegni lehetett. Breton kommunista és hegeliánus volt, akárcsak Lukács, de ő nem zuhant a sztálini években, hanem tovább lebegett. Ezt a lebegést lehet – költőiművészeti értelemben is – megkérdőjelezni, bagatellizálni, bírálni, csak éppen eltagadni nem lehet. Breton Lévi-Strauss-szal New Yorkban kwakiutl maszkokra talált, nem Moszkvában *A volokalamszki országútra*.

Jovánnál azonban másként lebegő Föld-közelről és Föld-távrolról van szó; ahogy a korai Jován-művek figuralitása is inkább Dada-, mint szürrealista ihletésű volt. Ő azonban nem is akkor kezdett lebegni és lebegtetni, amikor a *Nagy üveg* a földre zuhant, hanem egy másféle zuhanás után. Ezt a zuhanást társadalmi-történelmi összefüggésben joggal lehet 1956-tal jelezni. Az 1956-os forradalom, végül is, nem szétzúzta az 1917-est (és az 1870-est), hanem a Földre zuhantat repedezettségében lebegtetette és lebegteti. Antropológiai-technikai összefüggésében, az érdekes-érdektelen Holdra repülésre lehet gondolni, és azokra a félvezetős műszerekre, melyek ezt az utazást lehetővé tették. Etikai-vallási összefüggésben pedig a kleisti marionett-esszéiben felvetett második bűnbeesésre. Ez a második bűnbeesés már nemcsak transzcendentális, mint (Kant nyomán) Kleistnél, de ontikus-ontologikus is. Olyan időben, amikor az atomerő manipulálhatósága olyan tudást ad, mely nemcsak halálról, ha-

landóságról, de a Földön lehetséges meglét ember-eszközölte kipusztulásáról is tud. Végül, az emberi alkotások összefüggésében, a jóvánográfia akkor kezdtek működni, amikor az illuzionizmus elvetésének illuzórikussága vált élménnyé; amikor a Földhöz kötöttség éppen a röghöz kötöttségből való felszabadulás révén lett megélhető.

A Halottak Városa tetején lebegő, függönyoldalú szarkofág a gipszreliefekre is visszaüt. S ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a gipszet már a régi egyiptomiak is használták, kötőanyagként, a priamisok építésénél. A gipszreliefek tehát a piramisok kötőanyagából állnak, az emlékezés tiszta kötőanyagát képezik. Az 1956-os emlékmű a kötetlen sziklát és a köveket köti össze a Halottak Városa megkötött szarkofágjával, méghozzá úgy, hogy az emlékműben járó, a műhöz hozzájáruló látogatók néző, látó és meglátó tekintete az anyagtalan kötőanyag, a fénytelen fény. Az elme-bejárta test mozogva köt és a képző elme köti meg az élők és a holtak véges-végtelen viszonyát. Megtörténik az elvégeztetett: elvégeztetik.

A Föld-közelve ereszkedő, akár a Föld-távolba emelkedő, úrhajós/térhajós csak azt észleli-érezkeli, hogy a Föld-Úrhajó személyzetéhez tartozik, egy szolgáltatóipar alkalmazottja. Az úrben is padlón áll, a Földön is levítál; és amikor nem, zuhan vagy sodródik, mindenképpen össze-vissza üti, vérzi magát. Ez a lebegés, akár a súrolófényben a gipszreliefeké, nem súlytalan; nem környezettelen. Csillagporcsontjaink, míg élünk, nemcsak húskörnyezetben lebegnek, de az elme, a lélek és a szellem fénykemény-fénygyors környezetében is. Ezért segíthetik a tájékozódást, a betájolást és beidőzítést Jován meditatív mű-szerei a meglét kezdetleges tájain, egy újfajta kőkorszak hajnalán.

BOGDÁN LÁSZLÓ

az erdélyi kertmozi

tango d'amour

képzelt szöveggönyv egy konkrét filmhez

„íme hát megelletem hazámat” (J. A.)

*recsegő verklik az utcasarkon
századelő fonográf tölcserébe zárva
okádék sárga kifakult ingbarna fényképhalmaz
a pillanat kritikája
krinolin harangjátékok hölgyek kutyákkal
szánok szónokok korcsolyapálya
fiú ujj a lány mellén
hosszú puska ravaszán is a fiú ujj
az első repülő amint elszáll a fejek felett
az időből persze kirepülni sem lehet*

vlaicu roncsolt arca
 vlaicu gépe madárszárny-hártya vascsó-torzók
 sirály-lebegés denevér-álom
 biedermeier szalon amint éppen a kispolgár megszületik
 nyúl a gázlámpák alatt
 carmen silva ragasztott mosolya vonul
 kétoldalt káposztahegyek
 a calea victoriei soha el nem múló varázsa
 járdaszigeten fokhagymaárusok
 hintón a királyi család az első automobil
 a tévedések balkáni vígjátéka
 szájzár és vesztegzár
 a kárpátokon túl tiszta pista politizál
 ferencz jóska a király
 a nyomor penész-romantikája
 macedonski az álmodozó caragiale a kegyetlen
 eminescu konkrét költészet arca
 séta a korzón párizsolások
 rókaprémes köpenyben katonatisztek
 öltözetén alig lazító maszturbáló úrilány
 felszállott a páva!
 valahonnan régi keringő recseg
 straussz-közép-európa
 papírtrombita szortyog az éjszakában
 eltorzult arcú párok zárás után
 vendéglő évektől koszos falába zárva
 cselédlánnyal közösülő úrifü halárusok
 a dolgok eleve-romantikája
 a dolgok egyidejűsége egymásutánisága
 zászlók a szélben
 a cizmigiu akkor is cizmigiu volt
 a szerelem szerelem
 vadásztak az urak akkor is kártyáztak akkor is
 cigányprímások szolgálati arca úszik át a levegőn
 vinătoarea regala¹
 kelet-európa kelet-európai történelemszemléletének kertitörpéi
 mosolygó cigánybandák homlokukon százaskorokkal ácsi!
 bácskai disznónagykereskedők durrog a franciapezsgő halt! halt!
 aranykor és vak harmonikások
 semmiből nővő város és boldog békeidők
 fokhagymaszag-izzadságszag-mititéjszag
 a faluval keveredő város savanykás káposztalé szaga
 székely vendégmunkások Vitéz Mihály szobra alatt
 dinnyét esznek a lipovánok a piacon

1 – királyi vadászat

arcukról csorog a vörös lé
 induló hajók és szép remények A DOLGOK TARTANAK
 nyelvek bábele népek hazája AMERIKA
 kövek helyett aranyrögök a talpak alatt
 mivé lesznek eme talpak amíg elérnek oda mivé?
 és elérnek-e oda egyáltalán?
 ó remények reménye tenger
 ezen a sárguló képen még nyugodt mint egy szűz szeme
 hölgyek rezzenéstelen napernyője mutatja
 a szél is nyugodt még
 két év és holtan bukik le szarajevóban a trónörökös
 a cigányprímás vigyorog
 isten veled monarchia ferencz jóska isten veled
 már mária királyné a költő politikus
 kifent bajuszú hadfiak
 díszletek rendeződnek át (a kártya műhelyeiben például)
 a dolgok zajlanak
 rikkancsok az állomásokon ÉLJEN A HÁBORÚ iorga ír
 sűrő keszkenők szállnak felvirágozott bakavonatok után a peronról
 piacok verkli-romantikája
 emlékből carmen silva anyakirályné
 hölgyek fotográfusok előtt a tamburmajör beint
 trombitások vörösre torzuló arca úsznak az égen a trombiták
 svejk a derék katona amint éppen elrepül feje felül a budi
 ez a részlet viccből is a távolatok érzékeltetése miatt is
 PERSPEKTÍVA PÖRGÉS
 szalonokban férfifej hull a női kézre
 a kiskacsó ugyan ápolt de óvatlan pillanatban
 hónalját törli keszkenőjével a hölgy és megint az arcát
 tetvek és valutaárfolyamok volksdienst ²
 kockacsendet feszgető nevetés NÉMAFILM ÉVEK
 a poloska persze poloska a nép az nép móricka itt is zsidó
 KINEK NINCS HIÁNYÉRTZETE
 pájesz eksztázis bébi-szocializmus tózsde-anarchia
 ötödik hónapban a pogrom
 a zsinagóga persze zsinagóga a szerelem szerelem
 a poloska poloskaszerű a politikus politikusszerű
 a nép az nép
 a kereskedő kereskedőszerű a katona a nép fia
 a katona meghal a hazáért KURÁZSI MAMA!
 a katona a nép legkedvesebb gyermeke
 ha nem hal meg féllábon sántikál
 svejk kurázs mama legkisebb fia³

2 – népszolgálat

3 – dobai péter

de a díszszemlén emelt fővel ülnek lovaikon a hősök
 egyenes derékkal az épenmaradottak
 esetleg néhány kocka a királyné hálószobájából is
 ezt a birodalmat hüvellyel szerzik soha karddal
 ferdinánd király bánatát al-dunai pofaszakállá mögé rejti⁴
 kockák a későbbi király koronozását megörökítő
 filmvállalat lázas semmittevéséből
 ceremóniák kárpáti bömböldék ellenpontként emelvényről lenin
 vele érkezik kelet-európába a huszadik század
 kockák a híres komikus némafilmjeiből is
 amint éppen egy vonat után lohol
 balkán persze mindég lekési a maga vonatjait
 nyomornegyedek egymás után gyerekek és disznók a sárban
 esetleg egy színház is taps csámcsogás dobogtatások
 tűnő lábak alól vigyorgó tökmaghéj halszálla
 megint a cizmigiu fekvőhelyek szalmából hosszú csók
 kéregető hadiárvák koldusok az ikon erdőiben
 AZ ORTODOXIA MEGTARTOTT
 AZ ORTODOXIÁT ÚJJÁ KELL TEREMTENI
 zöld ingek sorakoznak utánózni a tavaszt
 a tavasz megújulás!
 már a charleston évtizedei
 az utcákon kurvák és hadiárvák
 tango d'amour
 kockacsend
 sztrájk kocavadászok egy női fenék ütemesen mozogva beint
 kéregető cigányasszonyok kupleráj-perspektíva
 szemrések és szeméremrések KULCSLYUKAK A JÖVŐBE
 hátha-remény a realitás hiánya paraszt és polgár áriák
 üvöltésbe merevedő szájak
 és lenyesett hőscincér bajusz dirigál a zenekaroknak
 sokáig szemlélhető a bajuszhoz tartozó lárvaaarc
 chaplin-svejk-kafka szentháromság
 és megint szünet— —
 esetleg innét vagy ebből a mondatból valamit⁵
 mielőtt ismételten minden azonosságba békül⁶

4 – ernest hemingway

5 – mészöly miklós

6 – weöres sándor

Apám halála

– önéletrajzi részlet –

Apám nem volt közönséges ember, bár sohasem akarta magát többnek mutatni másoknál. Azon nagy nemzedék idejének egy országos hírnévre nem törekvő, a maga szűkebb világának modernizálásában vezető szerepet játszó tagja volt, amelyet manapság joggal kezdenek „új reformkornak” nevezni. Zalaegerszeg, szülővárosa, az ő életében lett az Isten háta mögötti kis porfészekből valamirevaló, nemcsak rendezett tanácsú, de rendezett megjelenésű és életű középvárossá, s ebben a fejlődésben apámnak oroszlánrész jutott. Amellett, hogy a Jánkahegyen példás kis mintagazdaságot szervezett, kerti házat, pincét hozott létre, a városban is igen jól működő emeletes házat épített; ebben őrizte meg élete végéig ügyvédi irodáját; mert Zala megye egyik legtekintélyesebb ügyvédje volt. Ifjúkorában vezető munkatársa lett a jól szerkesztett *Magyar Paizs* című helyi újságnak, szervezője a város aszfaltozásának, villanyosításának, építtetője az áramfejlesztő telepnek, mozdatója a helybeli Kaszinónak, létrehozója a telefonhálózatnak, a felnőttek tornaklubjának, a Közművelődési Társaságnak, a Zeneegyletnek, melynek zenekarában közre is működött. Megbecsült és köztudomásúan puritán ember letére 1914-ben őt választották meg polgármesternek: rendbehozta a város zilált gazdaságát, kifizette adósságait, s megfeszített munkával végigvezette az első világháború egyre nehezebb körülményei közt. Ebben nagy segítségére volt édesanyám is, aki kiváló háziasszonyként látta el a családot: négy gyereket: két lányt és két fiút.

1918-ban apám belerokkant a túlfeszített munkába: betegszabadságra ment anyai nagyapám nemesgulácsi udvarházába; oda követte az egész család. Mi, fiúk a pesti Rákócziánumba kerültünk.

1918 szeptemberében minden figyelmünket lekötötte az új iskola, az új életrendbe való beilleszkedés. Hogy közben a világháború is a végéhez közeledik – s micsoda végéhez! –, még eszméletünk látóhatárán sem jelent meg. Alighogy megkezdődött az év, megkezdődött a leromlott lakosság körében pestisjárványhoz hasonló prérítúzként terjedő spanyolnátha. A kollégium betegszobái megteltek, a hálótermeket kellett kórtermekké alakítani, s híre ment, hogy a járvány már halálos áldozatokat is szed. Az iskolákat bezárták. A Rákócziánumban diákjait, még a lázasokat is, hazaküldték. Mi is hazakerültünk Gulácsra. Beállt a hosszú őszi esőzés. Apám egyre idegesebben hallgatta öregapám morgolódását, aki amúgy is sokallotta apám pontos gazdaságvezetésének tetteit. „Ebben az esőben nem tudunk vetni – morgolódott –, de hát te ragaszkodsz a háromszori szántáshoz, bár a lovakat besorozták.” A hangulat otthon egyre rosszabb és ingerültebb lett, s egy csatakos, nyirkos, szürke reggelen öltözködés közben fegyverdördülésre s aztán anyám sikoltozására riadtunk. Arra a dördülésre és sikoltozásra, amelynek emléke végigkíséri egész életemet. Mindenki halálra rémült; csak Magda néném nem vesztette el a fejét.

Magda nővérem lett egyébként akkor „a család esze”. Már felnőtt lány volt, eladósorba került, sokat olvasott, elég jól tudott németül, s franciául is kezdett tanulni. Özv. Ottaváné keresztanyám – az országos híré szemész özvegye – később földidézte apámmal történt utolsó beszélgetését. Ez akkor folyhatott le, amikor már lélekben készülődött utolsó nagy döntésére. A gyerekekről is szó esett. Rábízott bennünket: „Magdával nem lesz semmi baj, ő már kész egyéniség! Legtöbb gondot Dezső fiam okozza: vad kamasznak indul, önfejtő, nehezen kezelhető, őt ajánlom külön figyelmedbe”. Ezt a kérést keresztanyám meg is fogadta: valóban sokat törődött, vesződött velem; nekem ígérte szép könyvtárát azzal a föltétellel, hogy megtanulok jól németül. Pesti diákkoromban német leckéket is adott nekem József utcai félhomályos lakásán, ahol mindig érződött a konyhából szétszivárgó gáz szaga; nyáron hosszú heteket tölthettem révfülöpi nyaralójában, néhány egyéb „pótfia” társaságában. Főként ezek a nyári találkozások, barátkozások s esti beszélgetések voltak igen nagy hatással rám. Különös játéka a sorsnak, Magda nénnemmel volt aztán a családnak legtöbb gondja, velem a legkevesebb.

De, ahogy mondtam, az apám halála körüli dolgok személyes részét nénném intézte. Megmosdatta, kiterítette, fölgravatolta: ő beszélt az orvossal, a pappal, mert anyám, miután befejezte kicsit túldramatizált halottsiratóját, a temetésre mozgósított, és a messze távolról összesereglett gyászoló vendégsereggel volt elfoglalva. Az orvos bizonyítványára, amely szerint apám „pillanatnyi elmezavarában” követte el az öngyilkosságot, azért volt szükség, mert az öngyilkost a katolikus rend szerint nem illette meg az egyházi szertartás. Ez pedig rendkívül rossz fényt vetett volna az egész családra. Így hát nagy temetést rendeztek. A koporsót gyászkocsi szállította a templomig, csak onnan vitték, miután a pap még egyszer megáldotta, a Szent Mihály lován az Eöry-család sírkertjébe. Ez a temető bejáratától nem messze fekvő, mintegy 20-25 négyzetméteres terület volt. Nagyapám kerített el szép, betonba ágyazott rácskerítéssel. Két síremlék állt benne, dédapám és nagyapám szűkebb családjáé. Ide állíttattam később azt a síremléket, amelyre senki más nevét nem engedtem fölvesni azóta sem. Anyám halála után egy ideig azon tűnődtem, hogy ezt a szöveget vésetem az ő neve alá a kőre: „és felesége, született Eöry Etelka”, de aztán elálltam ettől a szándékomtól. A hitelesség kedvéért Patonay Lászlónét kellett volna odaíratnom, mert másodszor is férjhez ment, apám egykori ügyvédbojtárjához, aki Patonayra magyarosított. Most egy kis betonkripta van ott apám nyilván elkorhadt koporsója fölött: ebben helyezik el a család halottainak hamvait – kivéve szegény bátyámét, akinek Foksáni-beli sírjáról csak néhány maroknyi földet hoztak haza bajtársai, s öcsémét, akinek hamvait anyám mellé temették el.

Az orvos persze kegyesen csalt, mert hiszen, ahogy ezt már felnőtten és lehangolva végiggondoltam: apám készült erre a cselekedetére.

Az első nyomokat azok a beszélgetéstörödékek őrzik, amelyeket kevés számú közeli barátjától hallottam. Ilyen a keresztanyámmal folytatott utolsó beszélgetés. Ilyen néhány mondat, amelyet nagyapám ejtett el véletlen, mert persze nem szívesen beszélt erről a halálesetről. Ilyen nénnémnek egy mostohaapánkkal folytatott szenvedélyes vitájáról, amely után anyám csaknem kitiltotta a házból. Magam is őrzök néhány ijesztő emléket.

Halála előtti nyáron egyszer magával vitt a hármashegy szőlőbe. A gyalogút oda egy bokrokkal benőtt árok mellett vezetett. Ennek derekatájt egyszer csak

előhúzott zsebéből egy forgópisztolyt, amelyet azelőtt sohasem láttam nála, és, nyilván próbaképpen, belelőtt a bokrokba. Néhány nappal később anyám kérésére lelőtte a már-már végelgyengülésben szenvedő vén tacsikót; s mert az első lövés nem volt halálos, még egyszer lőtt apám, most már közelről, a kutya fejébe, s mikor fölegyenesedett, iszonyú rémületet láttam az arcán, olyat, amelyet azelőtt soha. Néha, hogy – amint indokolta – teljes csöndben lehessen, nagyapám egykori irodájába vonult vissza délutáni pihenőre. Hogy ott készült valamire, azt a búcsú-üzenet bizonyította, amelyet egy olyan kettévágott levélboríték tiszta belső oldalára írt, amelyet valamikor nagyapámnak, a „mérnök úrnak” címeztek; ezt ott találhatta az irodában, s ott használta föl búcsúsorai leírására. De akkor nyilván habozott még. A döntő lökést a sűrű esőzés, a családi összezsúfolódás s a hadihelyzetről érkező egyre vészesebb tudósítások adhatták meg. S valami még, amiről később lesz szó.

Ezek csak az események, ahogy megpróbáltam összeállítani őket; de meg kellett találnom az indokokat is. Ezeknek felsorolását nemcsak azért tartom szükségesnek, mert az ő halálára adnak magyarázatot, hanem azért is, mert elég éles fényt vetnek annak a kornak általános állapotára. Az a revolverdördülés számomra az első világháború iszonyú fegyverropogásából hangzik ki.

Apámnak egyetlen katonaruhás képe nem maradt meg. Legjobb tudásom szerint nem is volt katoná; ezt nemcsak hogy nem ambicionálta, hanem egyenesen irtózott tőle. Csendes gyanúm, hogy a polgármesterséget egy kicsit azzal a hátsó gondolattal is vállalta, hogy ebben a fontos állásban, mint nélkülözhetetlen, megmaradhat civilnek a közelgő háborúban is. Minden pótsorozáson föl is mentették. De rendkívül kötelességtudó ember volt, s ha már elvállalta, példásan el is látta hivatalát, amelynek terhe, felelőssége, népszerűtlensége egyre nőtt, hisz neki kellett végrehajtania a háborús gazdálkodás egyre súlyosabb intézkedéseit: a menekültek elszállásolásától a jegyrendszer bevezetéséig, a bevonultatásoktól a különféle korlátozásokig mindent.

Egyre többet ült tehát hivatalában, ahol csak hosszas rábeszélésre alkalmazott végre titkárnőt, s így egyre kevesebb tisztviselővel kellett elvégeztetnie az egyre szaporodó tennivalókat. A háború vége felé lassan már hetenként kellett felhívásokat közzétennie, s el kellett viselnie a népszerűtlenség apróbb-nagyobb csipkelődéseit, például azt, hogy az újság az ő felhívásait mindig így közölte: „olvashatatlan aláírás”, mert írása egyre nyugtalanabb lett. De egymást követték a nyílt támadások is, amelyekben népszerűsége vadászó senkik őt személyében tették felelőssé a hadigépezet irányítóinak intézkedéseiről. Emlékszem, egyszer majdnem egy hétig odavolt, hogy megszerezze a város áramfejlesztő gépeit mozgató üzemanyagot. Halálosan belefáradt tehát a közügyek intézésébe, s egyszerre hirtelen, váratlan összeomlott. Lakásunkban megjelentek a város összes számbajövő orvosai, akik végül is azt állapították meg, hogy idegösszeroppanásban szenved, s hogy azonnal el kell küldeni a judendorfi ideggyógyintézetbe. Ez persze a család teljes ellenállásával találkozott: négy gyerek apja nem vállalhatja azt a felelősséget, hogy elmegy a bolondokházába, mert hiszen az átlag úriosztály számára Zalaegerszegen Judendorf ilyesminek számított.

Apám okos ember volt, be tudta osztani jövedelmeit, s azt is tudta, hogy a szegény ember sehol sem túl népszerű. Amikor polgármester lett, igen szép vagyonnal rendelkezett. Ügyvédi irodáját ugyan nem bízta helyettesre, s el sem adta, bár

igen jó ajánlatokat kapott. De mentől idősebb lett, annál inkább úgy vélte – s ebben egy komoly országos közvélemény erősítette meg –, hogy a vagyoni működtetésének legalkalmasabb eszköze a pénztőke. Valamikor, az 1910-es évek elején szerveződött egy új takarékpénztár Zalaegerszegen. Igen ügyes pénzügyi emberek vállalkozásaként. Rábeszélték, hogy legyen ennek a takarékpénztárnak egyik alapító főreszvényese, s egyúttal jól fizetett jogtanácsosa. Ezért tehát a dabasi ötszáz holdas birtokot, amelynek gondját idős nagyapám szívesen átruházta lányára, akkor már egyetlen örökösére, eladták s az árán apám az új takarékpénztár részvényeiből vásárolt annyit, amennyi főreszvényessé tette.

Pénzvagyona nagy részét addig hadikölcsönbe fektette. Hadikölcsönt jegyezni akkoriban nemcsak honpolgári erény, hazafias kötelesség volt, hanem – legalábbis így propagálták – a legjobb tőkebefektetés is, hiszen ki kétkedett volna benne, hogy a központi hatalmak megnyerik a háborút. Az olaszok kiugrását senki se érezte döntőnek, de mindenki árulásnak. Szegény apám egy régi katonadal dallamára még egy verset is írt erről. A kezdetére emlékszem: *„Megállj talján, mért csaltad meg / hűséges bajtársad; / megfizetünk mi még tenéked / hűtlen kutya, várj csak!”*

Hogy valami baj is lehetne, azt édesapám – miután a családi tanács határozatára, egyelőre csak betegszabadságra ment nagyapámhoz, Nemesgulácsra, s boldogan tette rendbe a nagy gyümölcsöskert fáit – legfőlőbb sejtette csak. Aztán, miután orvosai tanácsára nyugdíjazását kérte, elhatározták, hogy az egész család átköltözik Gulácsra. A két fiú fölvételét a budai Rákócziánumba apám még jókedvű határozottsággal intézte el; és bizakodva bocsátotta áruba a zalaegerszegi házat is azzal a szándékkal, hogy árából részvényeket vásárol. A kitűnően megépített és minden kényelmi eszközzel felszerelt zalegerszegi házért szép pénzt kért. Amint az eladás szándékának híre ment, azonnal jelentkezett Fenyvesi Simon nagykereskedő. Pontosabban egy strohmannja, X százados úr, aki tettetett hozzáértéssel végignézte a házat, alku nélkül elfogadta az elég magasra szabott vételárat, s aláírta apámmal együtt az opciót.

Ez a szokatlan gyorsaság tette anyámat gyanakvóvá. Soha eszébe nem jutott volna azelőtt, hogy apám pénzügyeibe beleszóljon, vakon megbízott benne, s joggal! Nekem, 14 éves gyereknek csak az tűnt fel, hogy nyugtalan lett otthon a hangulat, anyámhoz váratlanul barátok s barátnők jöttek beszélgetni, apám hirtelen hazajött Gulácsról; szüleim közt vita támadt, s anyám bejelentette, nem járul hozzá az adásvételhez. Fenyvesi azonban ragaszkodott az opcióhoz, apám pedig nem akarta kitenni magát annak a szégyennek, hogy megmásítja szavát. Akkor anyám hirtelen meg akarta venni az akkoriban megboldogult építész, Morandini házát vagy akármi mást. Újra kezdődtek a családi tanácskozások, s azután, ma sem tudom hogyan, helyreállt a nyugalom: minket fiúkat meg Magda nénémet apám magával vitt Gulácsra: anyám magára vállalta a költözködés, a csomagolás lebonyolítását; – s azt is, hogy mindezt terhessége utolsó hónapjaiban egymagában intézi el, – mert évtizeddel húgom születése után újra terhes lett: vállalta, hogy (akkoriban így indokolták ezt) pótolja a háborúban elesetteket. Mi Gulácson boldogan fickándoztunk a nagy majorban, a gyümölcsösben, a szőlőkben, a szabadságban. Azt, hogy apánk néha eltűnődve, magába roskadva üldögél, alig vettük komolyan; azt pedig, hogy már a hurcolkodás, berendezkedés egy-egy fáradt esti szünetében ilyesmiket mond, hogy „mindnyájan az utcára kerültek, a világ koldusai lesztek”: idegbetegségre tünetének vettük.

Pedig értelmes ember lévén rá kellett jönnie, hogy a központi hatalmak biztosra várt győzelme elmarad. A frontok megálltak, a helyzetről folyó beszélgetésekben egyre gyakrabban fordultak elő az ilyen nevek, mint Piave, Doberdo, Verdun, Ypern. Tisza István még nem tette meg tragikus bejelentését a háború elvesztéséről. A baráti beszélgetésekben azonban egyre jobban felerősödött az ilyen értelmű suttogás. Apámnak be kellett látnia, hogy rosszul számított, a pénz értékének megítélésében csalódott, a kuponok levágása esetleg nem lesz elég a gyerekek egyre költségesebbé váló neveltetésére; hogy egész életének becsületes, szorgalmas, kitartó munkája hiábavaló, vagyona az ő téves intézkedései nyomán semmivé lesz. Akkor következhetek el csak igazán azok a napok, amelyeken nem volt kivel megosztania egyre bizonyosabbá váló balsejtelmeinek gondját.

De volt valami, ami megadhatta az utolsó lökést. Anyám megérkezett az újszülött csecsemővel. Ez betöltötte minden csecsemő főhivatását: hasonlított. De nem apámra. S nem sokkal azután vendégként megérkezett Csíkszeredáról, ahová mögöttes frontszolgálatra bevonultatták, Leidl Laci is, aki időközben apám ügyvédbajtárjából törvényszéki jegyző lett, később, Patonay Lászlóként, anyám második férje. De egyelőre semmit se vettem észre; azt, hogy Magda néném keményen összeszólalkozott vele, női szeszélynek gondoltam. Mikor visszament állomás helyére, még meg is sirattam. A halálos tüske azonban ott lehetett apánk szívében.

Nyilván ekkor kereste elő, tisztította meg, töltötte csőre forgópisztolyát.

KÁROLYI CSABA

„A ZAKLATOTT KÖZÉPEN”

Vas István: Azután

Vas István önéletrajzának újabb két kötetét immár a sorozat utolsó befejezett egységének tekinthetjük, érdemes tehát visszapillantunk a hatkötetes teljes műre, melyet véleményem szerint a költő legjelentősebb alkotásaként tarthatunk számon. A kaland, melyet ez a „regényfolyam” megörökít, egy valóban sokat tapasztalt polgárember hajdani története, „régí történet”, ahogy az *Elvesztett otthonok* előszavában olvasható: „A történelem gondoskodott róla, hogy jobbára elsüllyedt világ legyen a környezetből is, amelyben lejátszódott.” Pedig ez az előszó még 1957-ben keletkezett, mennyire elsüllyedtnek számít akkor ma, 1992-ben az a hajdanvolt világ. Kezdjük egy aprósággal. Az akkori jegyzet felsorolja a „régí nevükön szereplő utcák új nevét”, sorban, úgymint Andrassy út az Népköztársaság útja stb. Bár ezek az utcák ma ismét megkapták az akkor elvett neveiket, ez a világ azért nem az a világ. Aki elolvassa ezt a jó két és félezer oldalas memoárt, megtudhatja, miért kár, és miért nem lenne kár abból, ami elveszett.

A prózai mű terve a negyvenes évek elején merült fel, az indíték a következő volt: „a háború kitörésekor legegényebb életnek egy szakasza is lezárult, tragikus határozottsággal. A háborús évekkel, a fenyegetettség és világvége-hangulat növekedésével pedig egyre erősödött az érzés, hogy sietni kell, mert úgy lehet, nincs már sok időm a számadásra.” Ekkor majdnem ötven év volt még hátra, s ezalatt el is készült a háború utáni magyar önéletrajznak Déry Tibor *Ítélet nincs* című műve mellett legjelentősebb alkotása.

Az említett első, vázlatos fogalmazvány, az *Elvesztett otthonok* megjelenése után kezdődött előlről az emlékezés: 1962-ben fogott neki Vas István a részletes műhöz, s írta haláláig. Eredetileg egy formai trükkhöz akart folyamodni, hogy terve sikerülhessen. Körtörősen akarta feldolgozni anyagát, hat témakör szerint akarta elmondani ugyanazt a történetet. Az első kör lett volna a helyszín, a második a pénz, a harmadik a hit, a negyedik a politika, az ötödik a művészet és a hatodik a szerelem köre. Ez az elképzelés végül nem valósult meg, az önéletrajz kronologikus rendet követ, szemben Déry művével, amely egy belső logika alapján kidolgozott szerkesztésmóddal megbontja az időrendet. Vas tradicionálisabb prózájának fő erőnye éppen tulajdonképpeni szerkesztetlensége. Az író átengedi a szerkesztés mesterségét a sorsnak, lehetőleg csak követni igyekszik saját élettörténetét. Végül is nem keres előzetesen külső szempontokat, melyek köré csoportosíthatná az emlékeit, hanem abban bízik, hogy az emlékezés furcsa szabályai szerint áradó történet majdcsak összeáll valahogy, hiszen összefogja az emlékező személye, aki egyszerre a határozott tulajdonságokkal rendelkező főhős és a határozott stílusjegyekkel rendelkező író.

Hogy milyen az író, azt nagyjából körülírhatjuk. Igen jó jelenetező és párbeszéd-szerkesztő képességgel rendelkezik, szép ívet tud adni hosszú körmondatainak. Egyfajta racionális formaérzék jellemzi, mely a prózai szöveg minden szintjén megnyilvánul, a kötetnyitó és -záró képek és jelenetek megválasztásától kezdve az oldalak szélére helyezett, a lényegyet mindig pontosan s ugyanakkor mégis kissé megemeltlen összefoglaló utalószavaknak a szöveget átfogó rendszeréig. Ha az életét meghatározó esemény elmondásához érkezik el, érzékenyebbek és rapszodikusabbak lesznek a mondatok, ha egy szellemi vagy társadalmi jelenséget magyaráz el, mindig pontosan fogalmaz és józan hangot használ. Körültekintő és mégis nagyvonalú. Hogy milyen az ember, azt a köznapi értelemben nem tudhatjuk meg. Aki nem látta, nem beszélt vele, annak az alakja, tekintete ismeretlen marad. Az önéletrajzból viszont megtudható valami, ami máshogy nem: hogyan látja magát (amennyire lehet, kívülről) valaki, hogyan formál a saját személyéből epikus figurát, úgy, hogy közben semmilyen fikciós áttételt nem alkalmaz. Hogy hogyan szólal meg ebben a kényes helyzetben az ember, az legalább olyan érdekes, mint az, hogy mi történt vele. Mindjárt itt van például a mostani, harmadik két kötet indítása.

A kérdés, mellyel az ötödik kötet kezdődik: hogyan lehet Eti halála után tovább élni. (A mű az Eti utáni éveket dolgozza fel, 1939-től 1945-ig, innen a cím is: *Azután.*) Nehezen megoldható kötetnyitás, főleg ha visszaemlékezünk a negyedik kötet végére, amely Eti haldoklásáról szól, olyan megrázó erővel és lírai finomsággal, hogy azt az emelkedettség később már nem találhatjuk meg. Az a jelenet lekerékíti az addig történeteket, önkéntelenül is „bravúros” lezárást ad a szövegnek. Ha az emlékező mégis folytatni akarja, nyilván egészen más hangütést kell keresnie. Sokszor nevezik mások is, és sokszor nevezik Vas is saját magát cinikusnak. Ez többnyire valamiféle szenvtelenséget jelent itt, olyan kívüllálásra való képességet és józanságot (néha hidegséget), ami megmentheti az embert kritikus helyzetekben. A kívüllálás az ellenálló erőt növeli, hogy a sors nehezen elviselhető rendelkezései is elviselhetőek legyenek. A *Triptichon* című fejezetben olvashatunk Babits haláláról és temetéséről. A gyászolók a temetés után kávéházba mennek, majd megnéznak egy jó francia vígjátékot a moziban, és végigröhögik az egészet. Ez valahogy segít elviselni Babits hiányát 1941 augusztusának baljóslatú légkörében. Hasonlóan jár el az író Eti halála után is. A *Hozzászokni* címet viselő első fejezet épp Déry Tibor és Vas bordélyházi beszélgetésével indít, mikoris Déry biztatja hősünket, menjen csak, ne zavartas-

sa magát, majd ő megvárja. Józanul „tisztá” testi ügyek segítik át a lelki megrázkódtatásokon, így hát ezekről is kimerítő beszámolókat kapunk. Az ebben a fentebbi értelemben vett *kívülállásra való képesség* szerintem a legfontosabb jellemvonás, amellyel a visszaemlékező mostani személye és hajdani önmaga egyaránt rendelkezik. Ez határozta meg az emlékező elmondása szerint akkori viselkedésmódját, és ez határozza meg a műben is a visszaemlékezés módját. Akárhogy is nézzük, ez a szenvtelen-cinikus-racionális közeli-tésmód határozottan előnyös módszer egy hitelességre törekvő önéletrajz számára.

*

Mielőtt részletesebb elemzéshez kezdenénk, érdemes különválasztanunk a *memoár* és az *önéletrajz* fogalmát, az elsőn az alapos korrajzzal rendelkező emlékiratot értve, mely főleg a külső világ eseményeire koncentrál, s az emlékező főhős szerepére csak ezen belül, a másodikon pedig értve az emlékező életútjának, szellemi-lelki alakulásának, fejlődésének leírására törekvő, többé-kevésbé vallomásos jellegű önelemző életrajzot, mely főleg a belső világ történéseire koncentrál, s a külvilágnak a hőst meghatározó eseményeire csak ezen keresztül. Tekintsük át tehát először a művet mint memoárt, személyes hangú irodalomtörténetet és arcképtárat!

Ha Vas István a verseiről beszél, akkor egyben képet ad az adott időszak, illetve nemzedékének költészetéről is, azon belül helyezve el a sajátját. Műve tehát kitűnő útikalauz azok számára, akik a korszak magyar irodalmáról és irodalmi életéről akarnak olvasni. A szöveg hírt ad a szellem emberének akkori mentalitásáról, tartásáról. A szellem emberén értve mindazokat, akik képesek voltak megőrizni integritásukat, gondolkodásuk függetlenségét és művészetük autonómiáját mindenfajta azt kisajátítani, elvenni próbáló törekvéssel szemben. Mindehhez Vas a legjobb tanítómestert, Babitsot választotta magának. Még ahhoz a nemzedékhez tartozott, akik számára írói kibontakozásuk idején természetes volt, hogy a *Nyugat* működik, és nem enged a szellem emberének józanságából. Sorai mögött mindig ott érezni ezt a nagyoktól átörökölt természetes morális biztonságot. Azért is érdekes dokumentum ez a mű, mert íróját nem vezeti öngazolás (legalábbis szellemi ügyekben nem), nem akarja magát kimenteni, hiszen művészetében és gondolkodásában takargatni való elégtelenség nem terheli a lelkét, ezért tud elfogulatlan korszakot rajzolni.

Ha az önéletrajz egészét másokéival összevetjük, megállapíthatjuk, hogy századunk magyar irodalmában kevés az olyan mű, amely komoly irodalmi értéket képvisel, és a korról, annak szellemi-irodalmi-művészeti életéről is átfogó képet rajzol. Márai az *Egy polgár vallomásaiban* inkább a gyerekkor és az ifjúkor leírásában remekel, a hazai irodalmi életből aztán emigrációja miatt ki is marad, így hát nem is ábrázolja. Illyés ott hagyja félbe, ahol voltaképpen a felnőtt író története kezdődne, ahol tehát beszámolhatna arról az időszokról, melynek Párizsból hazatérve már alakító részese volt. Déry sajátos kísérlet-technikára épülő műve felillant egyfajta összképet portréi során, de ez különösebben nem célja, ő nem a memoár átfogó ábrázolásmódjára, hanem valahogy az elmúlás meditatív megjelenítésére törekszik, valóban fikcióvá emelve a konkrét életen alapuló szöveget. Kassák bemutatja a 10-es évek szellemi, művészeti életének egy érdekes, de viszonylag kis szeletét, és elég korán, 32 éves koránál lezárja könyvét. Az előbbieknél Vas szélesebb panorámát fest, bár ő is csak 35 éves koráig írja meg az életét, költői útja azonban történetesen éppen úgy alakult, hogy korának szinte minden fontosabb áramlatával, szellemi műhelyével többé-kevésbé kapcsolatba került.

Emlékeztetőül érdemes talán felidézni ebből a szempontból a korábbi köteteket is. A *Nehéz szerelem* bemutatja Kassákot és akkori körét, a Munka-kört, hiszen Vas innen indult, miként Déry, Németh Andor, Illyés, Kornis Dezső vagy Zelk. Képet kapunk a baloldali fiatal értelmiségiek gondolkodásmódjáról. Elénk idéződik a legendás Vajthó László tanár úr, Kosztolányi, a második pártfogó, közbevetőleg József Attila, meg aztán számtalan apró történet, adalék, pl. Illyés és Kassák egy lépcsőházi vitája, és persze a ká-

véházak világa. A magyar irodalmi hagyományból már ekkor és később is legtöbbet Arany János idéződik meg, itt főleg a *Keveháza* elemzése révén. (Arany majd egy későbbi helyen kap önkéntelenül is mélyértelmű jelentést: Radnóti a munkaszolgálatra a Bibliát és Arany János műveit viszi magával. Ez csupán apró megjegyzés, mellékesen felvillanott kép, mégis szelíd megszegyenítése az úri Magyarország keresztény kurzusának, és a legszebb az egészben az, hogy a jelenetet felidéző szövegrész semmi vádoló kommentárt nem tartalmaz, értse mindenki, aki olvassa.)

A *Miért vijjog a saskeselyű?* (mely címét is Arany művéből kapta) memoárelemekben még gazdagabb, valóságos arcképgyűjteménye a harmincas évek irodalmának. Ugyanakkor itt olvashatjuk a legalaposabb, tanulmányinak is beillő elemzéseket például a népi-urbánus vitáról (*A Közeg*), Budapest fogalmáról az akkori szellemi életben, a *Szép Szó* és a *Válasz* közti ellentétekről (az „urbánus” Vas a „népies” *Választ* választja), a *Nyugat* harmadik nemzedékének indulásáról, az első antológiákról, kötetekről, azok visszhangjáról, és egyáltalán az irodalmi nemzedék furcsa fogalmáról, vagy mondjuk Szentendre szerepéről az akkori művészvilágban. Közben fel-feltűnik Weöres, Radnóti, Szentkuthy, József Attila, Kassák, Vajda Lajos, Kornis Dezső, Füst Milán, Babits alakja.

A most megjelent két kötet, az *Azután* a háború éveinek egyre elvaduló szellemi légkörét mutatja be, beszámol az utolsó *Nyugat*-számról, a *Magyar Csillag* elindításáról, az *Ezüstkor* rövid életű jelentkezéséről, aztán arról, ki hogyan próbált vagy nem próbált helytállni azokban az időkben, s hogyan készült arra, ami utána várható. Portrét rajzol Kálnokyról, Radnótiról, Füstől, Illés Endréről, Márairól, Szabó Lőrincről, Illyésről, Örleyről, Déryről, Ottlikről. Az irodalom azonban most kissé háttérbe szorul, az élet kerül itt érthetően előtérbe, hiszen az ország éveken át a pusztta túlélésre rendezkedik be. Humorát a szerző most sem veszíti el, mulatságosan ír (mint korábban is) hivatalnoki munkájáról, de a mostani beszámolókat már a fasizálódó ország képe árnyékolja be.

Igen jók azok a részek, ahol arról beszél, hogyan élte meg a már említett „köztes” helyzetét az egyes konkrét esetekben, hogyan erősítették fel az alkataból következő kívülállásra való hajlamát az események. Köztes helyzetként élte meg zsidó származását és magyarságát, náci-ellenességét és a baloldallal kapcsolatos fenntartásait, urbánus beállítottságát és a szélsőségesen radikális „urbánussággal” szembeni ellenszenvét, a hivatalos Magyarországgal és a hivatalos zsidó vallási vezetőkkel szembeni tartózkodását. Kivételnek tekintette magát, és úgy érezte, hogy nem tartozik sehová. A visszaemlékező közlése szerint a köztes helyzetből adódó tárgyilagos beszámoló lehetőségét már a negyvenes évek elején felismerte és fel is jegyezte: „Gondolom, hogy ennek a kornak szellemi légkörét én volnék leginkább hivatva érzékeltetni, aki a kor ellentétes feszültségei között a zaklatott középben állok.”

A feszültségek érzékeltetésére álljon itt egyetlen példa, egy kurta jelenet, mely Radnóti és Vas között játszódott le Szentendrén: „A kedélyek föl voltak zaklatva: a munkaszolgálatosok sárga karszalagot kaptak, és ezen a napon látták őket először így fölkar-szalagozva a hozzátartozóik. Mellettünk megszólalt egy panaszos hang:

- Micsoda szégyen! Micsoda szégyen!
- Szégyelljék magukat ők! – felelte valaki jó hangosan. Miklós hozzám hajolt:
- De mikor nekem az ők is mi vagyunk!”

Így eshetett meg, hogy az emlékiratíró a hivatalos politika fasizálódásáról beszélve azt mondja: „fasizálódásunk tehetetlenségi nyomatéka.”

Azt gondolom hogy ehhez a jelenethez nem szükséges kommentár, vagy ha mégis elemezni akarnánk, ezt csak egy külön tanulmányban szabad megtenni.

*

Ha a művet mint önéletírást próbáljuk megközelíteni, szükségszerűen személyesebb köröket érintünk, mint egy fikciós szöveg vagy mint egy szárazabb politikai, történelmi memoár esetében. Valamilyen formában véleményt kell mondani, ha nem is közvetlenül

arról az életről, mely előttünk feltárul, de arról az előadásmódról mindenképpen, ahogyan a szerző maga közelít saját életútjához. De hiszen ezt az életutat önként, írója tárja elének és szabadon választja meg a módot, hogy mindezt hogyan tegye, miért ne beszél-nénk tehát mi is erről a feltárukozásról (és így persze közvetve az emlékező személyről és valamelyest hajdani önmagáról is)?

Mindig szem előtt kell azonban tartanunk, hogy itt mindent a visszaemlékező szűrő-jén keresztül látunk, és hogy negyven év választja már el hajdani önmagától. Az elbeszélő azonban a nagy időbeli távolság ellenére is igyekszik szenvedtlenül ábrázolni hajdani önmagát. Az epikus részek közül azok a legjobbak, ahol az írónak leginkább sikerült visz-szaszorítania a kommentárt, kiaknázva ezzel a jelenetben magában rejlő komikus vagy tragikus feszültségeket. Az önportré az elvaduló háborús világgal szembeni józan polgá-ri magatartás ábrázolása kapcsán a legbiztosabb, és a két nő (Marika és Piroska) közti vá-lasztás szerelmi dilemmája kapcsán a legbizonytalanabb. Míg korábban Eti figuráját ér-zékenyen mutatta be, addig most Marika és Piroska ábrázolása egysíkúbbra, halvá-nyabbra sikerült. Vas inkább a helyzetre koncentrál, mint figuráinak alapos jellemzésére, ami érthető, ha arra gondolunk, milyen furcsa módon alakult a sorsa a háború alatt, szin-te akarata ellenére menekült meg az öngyilkosságból, amit nem is a munkaszolgálat mi-att, hanem amiatt akart elkövetni, mert képtelen volt választani a két nő között.

A könyvben végig összekapcsolódik a háború és a szerelmi szál. Sokszor találunk a sze-relmi helyzetre vonatkozó katonai terminológiát. Az *Azután* fejezetcímei általában egyszer-re utalnak a háború viszontagságaira és a magánéletre. Például a *Villámcsapás és megdicsőülés* egyszerre vonatkozik a konkrét hadieseményekre és az ő Piroskához való viszonyára, az *Életre ítélve* arra utal, hogy miközben Teleki öngyilkos lesz, ő megmenekül az öngyilkossá-gból, a *Visszafogott lélegzettel* című fejezet szól a deportálásokról és szőnyegbombázásokról, de arról is, hogy hősiünk visszafogott lélegzettel várja, mi történik a két nővel, hátha nem ne-ki kell választani közülük. A kötetzáró fejezet, az *Elítéltek* pedig 1945 elején a szétlőtt város-ban Vas és Marika távolodó képével ér véget, akik – miután megtudták Orley halálának hí-rét, akibe Marika korábban szerelmes lett, s ez várhatóan eldöntötte volna a választást – csak mennek a Kiskörúton hazafelé, „mint az elítéltek”, miközben az ország is megkapta újabb ítéletét az orosz bevonulással. A *Zaklatott középén* fejezet pedig egyértelművé teszi, hogy a Vasra jellemző köztes helyzet ebben az időszakban a szerelmi életére is érvényes volt. Úgy érezhette, hogy igazából, teljes egészében nem tartozik egyik nőhöz sem, avagy mindkettő-höz, más-más módon, egyformán tartozik. Az is fölmerül, vajon teljes mértékben etikus-e az, ahogy velük kapcsolatban viselkedik.

Az *Azutánban* egyedül a szerelem kapcsán kerül szóba a bűnösség kérdése, de az író nem érez bűntudatot; „az Eti halálát követő időben, bár bűntudatot nem éreztem, foglalkoz-tatott a bűn fogalma. Részint azért, mert újonnan támadt – vagy szerzett? – keresz-ténységemnek része lett egész életemben és gondolkodásomban: én *akartam* keresztény len-ni, márpedig a kereszténységhez hozzátartozik a bűn léte és fogalma. Másrészt meg talán azért is, mert az elmúlt időhöz képest, mondhatni, kicsapongó életmódot folytattam, és nem győztem csodálkozni, hogy emiatt nyomát sem éreztem a lelkiismeret-furdalásnak”. Vas érthetően szembehelyezkedik a konvencionális vallásosság szerelemfelfogásával (mi más-t is tehetne?), és az ilyenfajta dilemmáinak megoldását az ösztöneire bízza.

Mivel a hagyományos értelemben vett megvallani valója életének más területén sincs, lelkiismeret-vizsgálatra nincs szüksége, ezért Vas műve nem tartozik azok közé, az emelkedett ihletettségu, gyónás-szerű művek közé, ahová Ágoston és Rousseau vallo-másos önéletírása. (Így elkerüli a konvencióktól megszabadult gondolkodás és a tradici-onális vallomástétel igényének összeütköztetését, amit Gide is olyan felemás sikerrel ol-dott meg önéletrajzi regényében.) Vas önéletírása inkább Goethe *Költészet és valóságával* rokon, mely nagyobb távolságot tart, nem keres és nem is akar keresni olyan nézőpontot, ahonnan – Babits kifejezésével szólva – „a lélek radikális vetkőzése” megvalósítható len-

ne, mert nem ez a célja. Önmagáról szólván nem törekszik radikális vallomásra, talán mert veszélyeit nagyobbban látja, mint azt, amit általa nyerhetne. Az élet felszínét megragadva reméli meghódítani annak mélységeit, nem pedig úgy, hogy mindent félredobva egyből mélyre akarna ásni. A lélektani analízis helyett inkább az egyén és a történelem viszonylata érdekli. Úgy szemléli az emberi életutat, mint az egyén alkata és a változó világ eseményei közti kölcsönhatások sorozatát. A külső és a belső világot egyaránt tárgyyszerűen akarja feltárni, hiszen arra az elvre alapoz, hogy az egyén csak annyiban ismeri önmagát, amennyiben a világot ismeri, amelyben él. Ehhez a megismerendő világhoz persze nemcsak a rajtunk kívül álló események tartoznak hozzá, hanem az egyénben meglévő démonikus elem is. Vas szerelmi dilemmáját a személyiségnek ezzel a démoni elemével hozza összefüggésbe, melyet az egyénnek nincs lehetősége kiiktatni, csak esetleg megzabolázni tudhatja.

A hagyományos vallomásos formával kapcsolatban másik nagy önéletrőnk, Déry is a fenntartásait hangoztatja: „Minél élesebb a gyóntató értelem, annál elfogódottabb a gyónó. Önmagunkat talán leginkább a vallásos ihlet állapotában közelíthetjük meg; de tegyem hozzá egy félénk kérdőjellel, vajon az önkívület, azaz a tudat határain kívül való lét tükrözése hiteles képet ad-e akár egész személyünkről, akár egy-egy cselekedetünkről?” Vasnak is fenntartásai vannak ezzel kapcsolatban, bár ő ezt egyik versében, az *Avilai Teréz intelmeiből* címűben alkati alapon indokolja: „De ezt senki se értse úgy, hogy én tiltani szeretném / A nagy gondolatokat, amikkel a szellem / Fölemelkedhetik, hogy közelébe kerüljön / Isten végtelen jóságának meg az égben / Található csodáknak. // Igaz, én ezzel sosem éltem. / Képtelen voltam erre – megint csak ezt ismétlem. / Isten kegyelme hozzásegített, hogy megértsem: / Folytonos nyomorúságomban merészség volt az is tőlem, / Hogy szellemem a földi dolgokkal törődjön. / Hát még az égi dolgokhoz emelni hogyan / Is bírtam volna?”

Ez az önéletrajz inkább tényszerű, mint meditatív, nem reflektál saját szövegére, emlékezésének módjára, nem foglalkozik azzal a kérdéssel sem, hogyan lehet egy életet a maga valójában hitelesen elmondani. Egyszerűen fogja, és (persze a dilemmák ismeretében) elkezdí mondani. Nem állítja, hogy mindenről a lehető legőszintébben beszámol, nem állítja azt sem, hogy nem hallgat el soha semmit. Természetesnek veszi, hogy a felidézés tömörítést, szelekciót, kihagyást is jelent (máshol meg lényegtelennek tűnő mozzanatok kiemelését persze), és hogy a visszaemlékező szükségszerűen bizonyos egyéni beállításba helyezi mondandóját, tehát a műfaj eleve szubjektív, a látásmód torzíthat is, akármilyen szenvtelen a fogalmazásmód. A lényeg azonban az, hogy az összkép kiad egy hiteles emberi életutat, sokszínű valójában megragad egy személyiséget, akiről az író „mindent tud”, akit tehát bizonyos értelemben a legnehezebb ábrázolnia.

Ha a végpontról visszatekintünk a mű egészére, akkor az *életút folyamatának* ábrázolását érdemes kiemelnünk. Azt a lehetőségek szerint elfogulatlanul megrajzolt fejlődési ívet, melyet „egy ember élete” ebben a hat kötetben leír, a tanulóéveken át a vándorévek végéig. Végezetül még azokat a „régiekre” jellemző erényeket érdemes megemlíteni, amelyek ezt a hosszú szöveget végig egységes hangfekvésben tartják: a józanságot, az arányosságot és a mértéket. Ez a mű Márai említett könyvével rokonítható abban az értelemben, hogy ez is arról az eltűnt polgári világról számol be, mely „még hitt a szellem ellenálló erejében”. Az összkép, amit ez a mű kirajzol, azt sugallja, hogy minden körülmények között jó ésszen tartani: van értelme a józan gondolkodásnak és a visszafogott, mérlegelő cselekvésnek. Mindehhez a mércét itt a *Nyugat* nagyjainak szellemi tartása adja. Vas István önéletrajza a hatvanas évekbeli első megjelenésektől kezdve részese volt annak, hogy – Ottlik Géza szavaival – „a *Nyugat* nagyhatalmi rangja” – a magyar irodalomnak ez a legfontosabb tradíciója valahogy máig megőrződjék. És persze azt is nyilvánvalóvá teszi a mű világának és az olvasó jelenkorának összevetése, hogy a magyar kultúrának az az alakulási folyamata, amely a háború alatt és után megszakadt, közvetlenül nem folytatható. (*Szépirodalmi*, 1991)

Pernye hull

*Kihúl a fény. Kihúl s kialszik.
Elfakulnak az izzó színek.
Húvös ezüst, mi tőzarány volt.
Derengenek az elveszített,
elmerült arcok. Pernye hull
a nap utolsó parázsára.
Megtér a szó a némaságba.
Minden égövön alkonyul.*

Szirmonként föllobog

*Ütemre lüktetnek az órák,
méri a meg nem mérhető.
A csillagok szüntelen róják
a kört, – s a szfinxarcú Időt
nézik, nézik a kezdet óta.
És lenn a földi tereken
mindenegy csillagrezdülésre
megdermed egy-egy eleven.
S szirmonként föllobog egy rózsza.*

Testté sugárzó

*Egylényegű vagy már a verssel.
Változhatatlan forma zárja
érinthetetlen lényeged.
Testté sugárzó ige.
Ritmus, mely mértékre dobog
csillag szívében s a vérben.
Mint csöndön fölfénylő szavak,
Arcod a mélyen megragyog.*

JÁSZI OSZKÁR MÁSODIK EMIGRÁCIÓJA

Jászi Oszkár 1919. május 1-jén hagyta el Magyarországot, és 1957. február 13-án bekövetkezett haláláig megszakítás nélkül emigráns maradt. Száműzetése folyamatos volt, mégis van némi alapja annak, hogy első és második emigrációjáról beszélünk.

Az első emigrációt a tizenkilences tanácsköztársasággal való szembenállása és a későbbi ellenforradalomtól való idegenkedése váltotta ki, majd állandósította a Horthy-rendszer tagadása és annak vele szemben tanúsított ellenséges magatartása.

Horthyt 1944 októberében a náci németek eltávolították, és a háború befejeztével megsemmisült Szálasi nyilas uralma is. A Jászi távozását előidéző okok és körülmények megszűntek. Ha akarta volna, visszatérhetett volna a kényszerből elhagyott hazába, és elfoglalhatta volna az őt megillető helyet a politikai és tudományos közéletben. Ő azonban mint a magyarországi demokratikus kísérlet figyelemmel és rokonszenvvel követő távoli szemlélő külföldön maradt, várakozásokkal és reményekkel eltelve, de mind nagyobb aggodással kísérve a szovjet megszállás árnyékában végbemenő magyar és dunatáji eseményeket. Aggodalma nem volt alaptalan; amitől tartott, bekövetkezett.

A kommunista önkényuralom megindulása és kibontakozása a megfigyelő és várakozó álláspontot elutasítóvá és tagadóvá tette. Ismét olyan határozott és kérlelhetetlen emigránssá vált, mint amilyen volt Horthy uralmának két és fél évtizede alatt.

Megkezdődött második emigrációja – ha ezt a fogalmat politikai értelemben használjuk.

Az 1945-ös fordulat a Massachusetts állambeli Worcesterben találta. Egzisztenciális okok miatt előadói munkát vállalt a Clark Egyetemen. Miután 1942-ben nyugdíjba ment az Oberlin College-ban, bizony nem volt könnyű megélnie a szerény tanári nyugdíjból. Nemcsak magáról és feleségéről kellett gondoskodnia, hanem idős anyósáról is, aki velük élt és beteg volt. A nyugdíjat az infláció is apasztotta, úgyhogy – mint Csécsy Imrének írta Budapestre 1946 januárjában – mellékjövedelem után kellett néznie. Előadó-körutat vállalt az ország különböző részeibe, majd 1944 őszén a Clark Egyetem hívta meg vendégtanárnak. Az első évet felesége és anyósa is vele töltötte, de mivel nem tudott megfelelő lakást szerezni, a család visszament Oberlinbe. A második évre Jászi, meglehetősen kényelmetlen körülmények között, egyedül maradt a massachusettsi városkában.

Innen figyelte a háború befejező szakaszának eseményeit, Magyarország felszabadulását és a demokrácia irányába tett tapogatózó lépéseket. Az őt jellemző alapossággal igyekezett tájékozódni és baráti levelezésekből származó értesülésekkel egészíteni ki a sajtóból nyert európai színeképet. A magyarországi fejleményeket nemcsak a nemzet és az állam jövőndő sorsa szempontjából kísérte figyelemmel, hanem a tekintetben is, hogy tisztán lássa, mikor nyílik meg a hazatérés ideje és milyen lehetőségei vannak a demokrata emigrációnak a hazai politikai életbe való bekapcsolódásra.

Károlyi Mihállyal és más októberistákkal arról levelezett, hogy milyen politikát lenne célszerű Magyarországon követni. Egy Károlynak még 1944 őszén írott levelében hiányolta, hogy nem kapott választ a jövőndő agrárpolitikára vonatkozó kérdéseire és Károlynak ebben elfoglalt álláspontjára, jelét adva annak, hogy lényegesnek tartja a földkérdés megoldását. Jóllehet szovjet és kommunista részről tagadták a kolhozrendszer bevezetésének szándékát, Jászi ez nem nyugtatta meg. Óvott a termőföld kollektivizálásától, mert az szerrinte az ország bolsevizálását jelezné. Kijelentette, hogy Magyarországnak összhangba kellene hoznia külügyi és katonai politikáját – mint írta – nagy szomszédjával, ugyanakkor

meg kellene őriznie nemzeti és kulturális függetlenségét. A magyarok csak szabad, szövetkezetekbe tömörült parasztság révén őrizhetik meg szellemi függetlenségüket – közölte Károlyival, és hozzátette, hogy bár elkerülhetetlennek látszik a szovjet orientáció, nem szabad szemet hunyni annak komoly veszélyei felett. „Etekintetben nem kedvelem a mértéktelen optimizmust – írta –, és a jövő problémáit bizonyos szkepticizmussal szemlélem, nem pedig túlhazbó lelkesedéssel, mint egyes fiatalabb barátaim.”

A fiatalabbak derűlátása nem volt meglepő, aminthogy az idősebbek óvatossága és várakozó álláspontja sem. Mindenki a hazatérés esélyeit latolgatta. Kétségtelen, hogy hamarabb döntött az emigráns lét feladása mellett az, aki kevésbé eresztett gyökeret a befogadó társadalomban és könnyebben változtatott lakóhelyet, mint az, akit család, hivatás, megkedvelt munka, társadalmi elismerés húzott a maradás felé. Jászi 1945-ben hetven éves volt. Ebben a korban az ember már nehezen mozdul ki megszokott környezetéből, és még ha hívja is az elhagyott haza, kétszer is meggondolja a visszatérést.

Hívta-e Jászit a haza? Kétségtelen, hogy barátai és közvetlen hívei szívesen vették volna hazatérését és bekapcsolódását a polgári radikális mozgalomba, valamint az ország politikai életébe. Biztos akadtak volna más pártállásúak is – mondjuk a szociáldemokrata pártban, a parasztpártban, a kisgazdapártban és a liberális pártban –, akik a negyvenötös demokratikus kezdeményezés nagy nyereségének könyvelték volna el Jászi részvételét. A lakosság nagy része azonban nem tudott volna mit kezdeni vele. A politikai jobboldal híveinek a szemében vörös posztó volt a neve. Ellenérzéseket és indulatokat váltott volna ki a megjelenése. Az idősebbek körében azért, mert tudatukban összerosódott a polgári demokratikus októberi forradalom és a kommunista proletárdiktatúra. Jászitól ugyanúgy idegenkedtek, mint Károlyitól és Kun Bélától. A kor történetírása nem tisztázta valószínűségeit, elhallgatta őszintén demokrata, népbárát és federalista magatartását, mitsem tudott emigrációs éveiben végbement szellemi fejlődéséről és minden szélsőséggel szembeni beállítottságáról, valamint arról a megsemmisítő kritikáról, amellyel a szovjet hegemonisztikus rendszert és a kommunista gyakorlatot illette. A fiatalabbakat pedig az iskolai nevelés és a hivatalos sajtó tévesztette meg, egyaránt negatívan ítélve meg tudományos és politikai munkásságát. Hosszú időbe tellett volna, míg a magyar társadalom megismerhette volna az igazi Jászit. Akárcsak az emigrációban, ahol még évtizedek múltán és jobb tájékozódási körülmények között is még mindig terjednek és makacsul megülednek mindenféle tévhitek és hamis információk. Magyarországon 1945-ben, sajnos, csak kevesen ismerték fel Jászi valódi értékeit és a közszereplése kínálta hasznot.

A haza tehát nem hívta. Legalábbis nem abban a formában, hogy a hívás komolyan veendő felkérés lett volna. Minden hazahívási szándékot megbénított az a körülmény, hogy nem kívánta részvételét a politikai életben sem a megszálló szovjet hatalom, sem az általa ellenőrzött és az antikommunista Jászival megbékélni nem tudó magyarországi kommunista vezető garnitúra. A saját szempontjukból talán igazuk is volt. Hogyan is tudtak volna megférni a maguk gátlástalan és embertelen politikai gyakorlatukkal a moralitást, a toleranciát és az emberséget mindenek fölé helyező Jászi Oszkárral? Károlyit vele szemben kétségtelenül eszmeileg és emberileg gyengébbnek, ingatagabbnak és befolyásolhatóbbnak ítélték meg. Jászitól tartaniok kellett volna, hogy nem lesz elnéző, ami a politika eszméi megalapozását, és nem lesz engedékeny, ami gyakorlati megvalósítását illeti. Ezért zárkóztak el tőle és ezért befolyásolták koalíciós partnereiket is olyan irányban, hogy még a nemzetgyűlés meghívott tagjai közé sem vették fel. A magyar emigráció legfelkészültebb és legvilágosabban látó politikusa hiányzott a felszabadult Magyarország első törvényhozásának meghívott tagjai csoportjából, amelybe az emigránsok közül Károlyin kívül könnyen nyert bebocsájtást Bölöni György és Vámbéry Ruzstem is.

Jászi természetesen nem ajánlkozott fel senkinek és nem is erőszakolta ki, hogy tanácsát és közreműködését kérjék. Tudta, vagy érezte, hogy ha az emigránsok nem maguk hajtának végre politikai fordulatot, vagy nem a politikai fordulat végrehajtói árnyékában lépnek a politikai színpad előterébe, nem számíthatanak illő és méltányos szerepre. Az emigráns élete végéig kívülálló marad. Még akkor is, ha tisztelettel és megbecsüléssel veszik körül. A társadalom irigyelheti, hogy elkerülte a megpróbáltatásokat és esetleg fé-

bocsájtja meg, hogy nem osztozott a közös bajban és szenvedésben. A társadalom túlnyomó többsége úgy gondolkodik, hogy a rendszerváltozás a hazában élők magatartásának eredménye és ezért az új rendszerben is őket illeti meg a döntő szó, de még a közéleti szerep is. Ez a magyarázata annak, hogy majd minden emigráns csalódott, amikor hontalanság után hazatér és kénytelen észlelni, hogy mennyire nincsen szükség rá. Mindenre van elég és megfelelő ember. Emigráns ábránd, hogy kíváncsok a közreműködés, még ha van is, amit gazdag tapasztalatok birtokában esetleg csak ők tudnak. Nem hinném, hogy a hazatért politikai emigránsok boldogok és elégedettek.

Csalódott Károlyi Mihály is, mert nem lehetett köztársasági elnök, és az ország sem igen bánta, hogy más került az államfői székbe. Ma is vannak emigránsok, akik érthetetlennek tartják, miért nincs szüksége rájuk a felszabadult országnak és miért nem hasznosíthatják külföldön szerzett tudásukat a haza javára. Jászi Oszkár okosabb és előrelátóbb volt, mint igen sok politikustársa. Eleve lemondott arról, hogy – és ebben nemcsak kora játszott szerepet – Magyarországon politikai feladathoz és tiszthez jusson. Amikor 1945 októberében levélben fordult budapesti barátaihoz és véleményt mondott – mint írta – a magyarság néhány sorsproblémájáról, sietett hozzátenni, hogy ezt nem azért teszi, mintha politizálni akarna, hanem azért, mert talán sikerül az Óceán másik feléről olyan dolgokat észrevennie, amiket a pesti társak más látószögből és másként látnak. „Szóval – folytatta – csupán véleményeink kicseréléséről lehet szó, nem pedig aktív részvételemről a magyar ügyekben. Nemcsak azért, mivel esküm az Egyesült Államokhoz köt, melyek szabadságot és fokozott munkalehetőséget adtak, hanem azért, mivel érzem és tudom, hogy negyedszázadnyi távollét után nem ismerem az új nemzedéket és az eszméket, melyek őket hevítik.”

Az amerikai állampolgári eskü mint a külföldön maradás egyik oka gyakran visszatér leveleiben. Ezzel is indokolja, miért nem kíván tevőlegesen részt venni a magyar politikai életben. Ez is erkölcsi emelkedettségét mutatja. Az esküt komoly ígéretnek tekinti, amelyet nem akar megszegni, különösen nem egy olyan országgal szemben, amely neki menedéket, szabadságot és munkalehetőséget adott. Ezt csak akkor tudjuk kellően értékelni, ha látjuk, hogy mily sokan tették és teszik túl magukat eskükön és fogadalmakon, nem törődve a velük járó erkölcsi kötelezettségekkel és csak valamilyen egyéni haszon elérésére törekedve. Jászi ebben is példakép volt. Aminthogy abban is, hogy nem a maga tapasztalatait és ismereteit tartotta az egyedül üdvözítőnek, hanem kész volt tisztelni és megbecsülni az új nemzedékek eszméit és törekvéseit is.

A Budapestnek ajánlott témák között különös jelentősége volt a szovjet és nyugati együttműködés azonos mérvű ápolásának, a Nyugat és Oroszország közti ellentét áthidalásának, az állami kényszerek száműzésének és a szabad szövetekezés eszméjének, valamint annak az intelmeknek, hogy barátai ne folytassanak se párt-, se osztálypolitikát, hanem – mint írta – „elő kell készíteni a lelkeket igazságos kompromisszumokra és egy fejlettebb közéleti erkölcs befogadására”. Úgy látszik, hogy szívesebben látta volna elvbarátait egy etikai és morális indítékú mozgalomban, mint politikailag szervezett pártban. Minden jelentős társadalmi fordulat velejárója a szellemi és erkölcsi megújulás vágya, és nem meglepő, hogy ily történelmi pillanatokban mindig felvetődik a laza és szabad mozgalom megteremtésének ötlete, némileg félelemből is attól, hogy a párt olykor kényelmetlen kötöttségekkel jár és napi politikai célokat követve mások harcmódorának átvételére kényszerül. A mozgalom vagy párt alternatívája máig sem oldódott fel, továbbra is problémát okozva mindenkinek, aki nemes eszmék és eszmények diadalára törekszik, de tudja, hogy azok győzelme politikai küzdelmek nélkül alig érhető el.

Az Egyesült Nemzetekről szólva Jászi prófétikus előrelátással jegyezte meg, hogy a kialakuló világunió belüli „szükség lesz egy európai és ezen belül egy dunai-balkáni szövetezésre is”. Az európai unió a megvalósulás felé halad, és a század vége előtt talán már magyar részvétellel is erősödik. A dunai-balkáni szövetekezés még várat magára. Egy napon azonban az is a közeli lehetőségek körébe juthat, és megvalósul Jászi federalista álma, a szövetségekre épülő és a pusztító konfliktusokat feloldó világrend.

Mindezeknél fontosabb – közölte barátaiival –, hogy „egy új erkölcsöt propagáljatok, tettekkel, beszédekkel és kérlelhetetlen kritikával, s ne engedjétek, hogy a magyar közlé-

tettekkel, beszédekkel és kérlelhetetlen kritikával, s ne engedjétek, hogy a magyar közéletet újra elborítsák üzleti politikusok, korrupt zsurnaliszták és cinikus intellektuellek. Az a reményem, hogy Károlyi Mihály megjelenése a magyar porondon példát fog adni heroizmusból, önzetlenségből és áldozatkészségből.”

Semmi nem valósult meg belőle. Jászi barátai nem tudták megújítani és erkölcsi alapokra helyezni a közéletet. Pártjuk gyenge volt, különböző kényszereknek engedve működött, szellemi és politikai vezére nem volt, Jászi eszméi sem igen hevítették és a sok alku sem mentette meg, hogy a kommunisták gleichschaltolási tervének áldozata ne legyen.

Károlyihoz fűzött reményei sem váltak be. Ő sem tudott a magyar politikának új irányt adni. Képtelen volt a hozzá és Jászihoz hű régi és új barátokat összetartani, a Jászi által többször is emlegetett magyar Fabian Society-t megteremteni, olyan tábort szervezni, amely egyaránt szemben állt volna a restaurációs erőkkal és a bolsevizmus szálláscsinálóival. Még az a kis csoport sem alakult ki körülötte, amelyre Jászi szerint támaszkodni tudott volna és amely kovász lehetett volna az átalakulási folyamatban. Károlyit nem befolyásolták és nem lelkesítették azok a magasztos feladatok, amelyeket Jászi oly átgondoltan és nemes párosszal tárt elé. Bizonyára fáradt is volt már, hogy Magyarország megújításával foglalkozzék.

Jászi a maga szerepét hazai elvbarátai eligazításán kívül főleg abban látta, hogy a buda-pesti koalíciós kormányzatot kívülről segítse és a polgári elemeket a kommunista hatalmi törekvésekkel szemben erősítse. Ezért ajánlotta emigráns híveinek, hogy térjenek haza és működjenek közre a demokrácia meggyökereztetésében. Gondja volt arra is, hogy szűkebb környezete, Csécsy Imre és közvetlen barátai helyzetét megkönnyítse, tanácsot adjon arra vonatkozóan, hogy milyen legyen az elindítandó új *Huszadik Század* és kikre gondoljanak a munkatársak toborzásában. Egész listát küldött róluk Csécsy Imrének, mindegyikükről rövid jellemzést is készítve. A leendő munkatársak közül némelyeknek a hazatérést javasolta; Menczer Bélának például, akinek 1945 júniusában azt írta, hogy „Neked otthon van a helyed, hisz a magyar demokratikus kísérlet sikere attól függ, hogy lesz-e egy megfelelően széles körű, tisztán látó és jellemes táborkara. Nagy és szép feladat lesz az újjáépítésben közreműködni”. Úgy vélte, hogy a hazatérést még egy újabb emigráció kockázatával is meg kellene kísérelni. Maga azonban váltig hangoztatta, hogy esküjéhez híven Amerikában marad és onnan segíti a hazai demokratikus kezdeményezéseket, keserűen téve hozzá, hogy Magyarországon továbbra is persona non grata és „a bolsiknak túlságosan vörös posztó”, mivel „nem voltam a Bethlen ideológiai mestere, mint Szekfű, vagy egyike ama kloaka zsurnalisztáknak, akiket újra az akolhoz engedtek.”

1946 áprilisában arról tájékoztatta ugyancsak Menczer Bélát (elpanaszolván, hogy Nagy Vincééket kizárták a koalícióból és „növekvő aggodalommal” nézi a magyar fejleményeket), hogy barátai állandóan sürgetik látogatását. „S bár reményeik túlzottak – folytatja –, magam is úgy érzem, hogy logikus és természetes volna pályámat a Dunánál befejezni, ahelyett, hogy itt vegetáljak. Arra is számítanék, hogy esetleg hidat verhetnénk Neked és néhány más hű bajtársamnak a visszatérésre a »magyar demokrácia« javára. Természetesen mint hű amerikai állampolgár csak néhány hónapos látogatásra gondolok.” Ez azonban még váratott magára.

Közben mind nagyobb csalódással töltötte el Benes magatartása és viselkedése a magyarokkal szemben. Ezt majdhogynem személyes sértésnek fogta fel, hiszen nagyra becsülte a két háború közötti csehszlovák demokráciát és – olykor a magyarok rosszsallása ellenére is – védte a prágai politikát. Benes magyarellenessége felháborította. Ezt „a lelkek általános elbarbárosodása” egyik eredményének minősítette, és Lesznai Annának 1945 májusában írott levelében tanácsot kért arra vonatkozóan, hogy tiltakozása hol és hogyan történjék. Végül Vámbéry Ruszttemmel közösen levelet írt Eduard Benesnek, amelyben élesen tiltakoztak a magyar kisebbséget sújtó rendeletek ellen. A levél szerint a „minden megkülönböztetés nélküli, kollektív felelősségrevonás ellentétben áll a demokratikus elvekkel, azzal a méltányossággal és igazságossággal, amelynek Csehszlovákia oly kimagasló példáját adta Közép-Európában”. A kérésnek, hogy a magyar kisebbséggel való bánásmódot vizsgálja felül, Benes nem tett eleget. Jászi folytatta küzdelmét. A többi között a *New York Times*ban elítélte a ma-

gyarok kitelepítését, és amikor Vámbéry menteni próbálta Benes magatartását, megszakította a vele folytatott rendszeres levelezést, mert – mint Károlynak elpanaszolta – „velem szemben a cseh árulókat védelmébe vette neveltséges álérvekkel”. Ugyanabban a Károlynak küldött levélben közölte, hogy egyetlen mértéke a lelkiismerete, amely a taktikázást kizárja. „Taktikázni csak annak lehet és szabad, akinek hatalma van. Nekem pedig nincs. Az úgynek csak őszinte szókimondással használhatok.”

Az őszinte szókimondás jellemezte azokat az írásait is, amelyeket Magyarország helyzetéről és belső állapotáról fogalmazott meg. Ezekben tárgyilagosan képet igyekezett festeni a magyarországi politikai küzdelmekről. A *The Choices in Hungary* címen a *Foreign Affairs* című külpolitikai folyóiratban 1946 áprilisában megjelent tanulmány a demokrácia gyengeségeit, kibontakozásának nehézségeit és a szovjet-kommunista közös taktika veszélyeit elemzi, de azzal a kicsengéssel, hogy noha reménytelen a helyzet és nincsen alternatíva, a szabadságért még folyik a harc, és e küzdelem résztvevőit bátorítani kellene a tekintetben, hogy még van esélyük.

Egy évvel később az addigi remények szétfoszlani látszottak. A demokrácia erői visszavonulóban voltak, a kommunisták mind több és több pozíciót hódítottak meg, a nemzet végzetesen polarizálódott, és törések keletkeztek a szabadság híveinek arcvonalan is. Mind többen az alkalmazkodás taktikáját választották és egymás után adták fel elvi álláspontjukat, akár a koalíciós béke, akár a megmaradás érdekében. Kételyei támadtak Jászinak a *Huszdik Századdal* szemben is. Érti, hogy a politikai félelem befolyásolja a lap szellemét. Amikor az első számnak küldött cikkében ifjúkora pozitívizmusát elavultnak nevezte és fejtegetésébe vallásos elemeket is szőtt, régi barátai közül többen értetlenségüknek és idegenkedésüknek adtak hangot. Ő viszont nem volt hajlandó tágitani, azt írta, amit gondolt és amit helyesnek velt. „Mint szabad amerikai – írta Csécsy Imrének – sem Lukács Györgyöt, sem Mindszentyt nem tekintem oly faktornak, akik ítéletemet befolyásolhatnák.” Felvetődik benne a kérdés, független álláspontjával és az igazság könyörtelen kimondásával használ-e azoknak, akiknek végső fokon segíteni akar. Ő nem alkalmazkodhatik a magyarországi közlési feltételekhez és barátai egy részének elavult nézeteihez. Nem látná értelmét, hogy a *Huszdik Század* a régi világnézeti kategóriákban szerkesztődjék, mert „erre többé nincs szükség”. Nyilvánvaló volt, hogy a hajdani szabadgondolkodók, társadalomtudományi társasági tagok, *Huszdik Század*-szerzők, polgári radikálisok tábora is megoszlott és nem menván át azon az intellektuális változáson, amelyen Jászi, vagy nem rendelkezvén az ő tapasztalataival és nem lévén erejük önnön nézeteik felülvizsgálatára, eretneknek érezték vezérük új eszméit, sejtelmük sem volt – mint írta – azokról a problémákról, melyek alatt a világ ma vajdúdik.

A tervezett magyarországi látogatás sürgetővé vált. Jászi látni akarta szülőföldjét és találkozni kívánt barátaival. A kormány hivatalosan nem hívta meg. Ebből is azt olvasta ki, hogy a kommunisták nem kívánják jelenlétét Magyarországon, ami növelte velük szembeni bizalmatlanságát. 1947 elején azonban mégis érkezett meghívás, mégpedig Keresztury Dezsőtől, a parasztpárti vallás- és közoktatásügyi miniszter részéről, aki egyetemi előadások tartására kérte fel. Amikor az Amerikai Filozófiai Társaságtól és a Társadalomtudományi Kutatás Tanácsától ajánlatot és anyagi segítséget kapott egy dunamenti tanulmányútra, megkérvenyezte a beutazási engedélyt. Elképzelhető, mennyire leverte, hogy Budapestről sajnálattal közölték vele: a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megtagadta a magyarországi beutazási engedélyt. Károlyi Mihálynak keserűen panaszolta el, hogy „a kommunisták – vagy az engem előzőleg meghívó egész kormány? – szemében megbízhatatlan és nemkívánatos elemnek számítok”. Károlyi közbelépésére végül megkapta az engedélyt.

Ez azonban egy pillanatra sem tartotta vissza attól, hogy véleményét kendőzetlenül kimondja. Nem volt hajlandó megalkudni csak azért, hogy a hivatalos Magyarország rokonszenvét megnyerje. 1947 júliusában cikket írt a *New York Times*-ban, amelyben elítélte Rákosiék magatartását Nagy Ferencsel és a Kisgazdapárttal szemben, valamint a kommunisták látható akcióit a hatalom teljes megszerzésére. Károlyival és Vámbéryvel ellentétben ő felemelte szavát az antidemokratikus fordulat ellen, és nem próbálta menteni

Rákosiék viselkedését. „Hallgatásom azt jelentette volna – írta Lesznai Annának –, hogy politikájukat támogatom. Ez erkölcsi lehetetlenség számomra”. Majd azzal folytatta, hogy „őrült volnék, ha a realpolitikus szerepét akarnám játszani. Nekem ma már eltávozásom előtt csak egy kötelességem van e földön: rendületlenül betartani elvi vonalamat. Sokan figyelnek erre, úgy itt, mint odahaza. Sokan fognak belőle erőt meríteni!”

Jászi írását megtámadta lapjában, Az Emberben Göndör Ferenc, kifogásolván, hogy Nagy Ferenc és Kovács Béla védelmére kelt, nem hisz a magyar demokrácia jövőjében és úgy látja, hogy Oroszország teljesen magához hasonlóvá kívánja tenni az újonnan meghódított területeket. Azután meglepőnek nevezte, hogy Jászi azon csodálkozott, ő, Göndör a magyarországi események tekintetében „elsősorban az ott élő, kipróbált, hűséges és megbízható barátainak” hitt és nem a külföldi, amerikai laptudósítóknak. A történelem hamar bebizonyította, hogy az utóbbiaknak és nem Göndör megbízhatónak hitt barátainak volt igazuk. Újabb cikkében Jászi azt írta, hogy a horthyizmus és a fasiszmus ellen nem lehet akasztással és a nemtetsző vélemények elfojtásával, a többséget kisebbségbe taszító választójogi törvénnyel és a gyülekezési szabadság durva megsértésével, az ellenfelek fasisztává minősítésével, valamint azoknak az intézményeknek és garanciáknak tönkretételével harcolni, amelyeket – az ő szavait használva – „az emberiség legfényesebb elméi és legtisztább jellemei állítottak fel”. Az ilyen szellem sehol sem teremtett demokráciát, az emberi méltóság megbecsülését, csak egyéni vagy kollektív zsarnokságot. Ebben a cikkében is visszatért Jászi az egészséges parasztpolitika követeléséhez, kijelentvén, hogy a magyar Októbert nem az ellenforradalom buktatta meg, hanem „a proletárdiktatúrának az a szelleme, amely a parasztságot ki akarta nullázni politikai jogaiból és a parasztság élni akarását, hagyományos életformáit, lényeges értékeit bele akarta kényszeríteni a vértelen marxi elgondolás Prokrustes ágyába”.

Ilyen közvetlen előzmények után került sor a budapesti látogatásra. A Prágában és Bécsben töltött rövid idő után Jászi október végén érkezett a magyar fővárosba, ahol régi és új barátai köszöntötték. Magyarországi tapasztalatai megerősítették rossz előérzteit, és igazolva látta mindazokat a veszedelmeket, amelyek a magyar demokráciát fenyegették. Megkezdődött az ellenzéki pártok felszámolása és vezetőik száműzése a politikai életből, ami a koalíciós pártok megfélemlítését is szolgálta, arra kényszerítve őket, hogy a megmaradás érdekében alkalmazkodjanak a kommunista párt politikájához és készüljenek fel annak kritikátlan elfogadására. A szociáldemokrata pártban már összeállt az a csoport, amely hónapokkal később tálcán kínálta fel Rákosinak a munkásosztály hagyományos és kipróbált pártját. Jászi saját elvbarátai, a polgári radikális párt tagjai körében is észlelte, hogy ilyen megfélemlített társaság lett belőlük, és látta, hogyan keresik az életben maradáshoz szükséges legkisebb megalkuvások útját. Már elutazása előtt azt írta, hogy ha taktikai okokból és létük érdekében szükségesnek látszanék, hát tagadják meg, és ne habozzanak vele az összeköttetést a nyilvánosság előtt megszakítani.

A magyarországi látogatás után útja Párizsba vezetett, ahol Károlyin kívül látni akarta az akkor éppen a francia fővárosban tartózkodó Illyés Gyulát és kulturális attaséként a követségen dolgozó Szabó Zoltánt. A Jászival való beszélgetést Illyés megírta a *Beatrice apródjában*, továbbá részletesen elmondta Litván Györgynek egy dokumentumfilmhez. A beszélgetés szövege megjelent a *Kortárs* 1983. novemberi számában.

Szabó Zoltánnal a követségen találkozott Jászi Oszkár, amikor Károlyinál vacsorázott. A hármójuk között lezajlott beszélgetést Szabó Zoltán egy alkalommal elmesélte nekem, rendkívül színesen és elevenen, de Jászitól eltérően nem jártam jegyzetfüzettel és nem vetettem papírra az érdekes találkozás történetét. Amikor erről egy írásomban említést tettem és szinte felszólítottam, írnia meg, hogyan zajlott le az 1947-es őszi párizsi találkozás, Szabó Zoltán arról tájékoztatót, hogy a Károlyi-Jászi beszélgetésen nem volt jelen, az a vacsora alatt történt és ő is csak másodkézből ismerte. Viszont vacsora után már ő is részt vett az eszmecsere. Károlyinéval abban egyezett meg, hogy a vacsorán csak beszélgesse ki magát a két régi barát és ő majd csak utána, feketére megy át a követi lakásba. „Jászi nem titkolta – írta leveleiben Szabó Zoltán –, hogy pesti tapasztalatai lehangolták és elcsüggesztették. De érezhetően szívesebben beszélt a népi mozgalomról és a szociográfiáról, illetve arról, hogy mindez

mennyire hatott rá Amerikában, s milyen öröm volt neki, hogy vagyunk. Károlyi hallgatott. Lehet, hogy mindegyiküknek jól esett, hogy másról beszélünk az előzmények után. Károlyi akkori álláspontja nyilvánvalóan összeférhetetlen volt Jászi nézeteivel és a beszélgetésük-ből is csak ez derülhetett ki.” Az előzmények Szabó Zoltán szóbeli beszámolója szerint abból álltak, amit Magyarországon tapasztalt és az előrelátható fejleményekből, Károlyi pedig védte a szocializmust, a kormányt, a kommunistákat és a szovjet politikát, érthetetlennek nevezve Jászi borúlátását. Rossz hangulatban váltak el.

Több mint egy évvel később, 1949 januárjában Károlyinak írott levelében kijelentette, hogy tagadja „a demokrácia és az emberi szabadság megvalósításának a lehetőségét a bolsevista célkitűzés és a bolsevista morál alapján. Ellenkezőleg, ezek által csak mindjobban eltávolodunk tőle. És ebből – folytatta – egy személyes probléma is nehezedik reánk: vajon tovább élhet-e egy barátság, mely kizárólag a múlt emlékeiből táplálkozik, s melynek nincsenek gyökerei sem a jelenben, sem a jövőben.” Ez volt az a búcsúlevél, amit mint „a sárga hű ellenfeled” írt alá.

Európai útjáról két előadást tartott és benyomásai sokszorosítva is megjelentek. Károlyin kívül formálisan hazai barátaival is megszakította a politikai kapcsolatot, nehogy megnehezítse helyzetüket és jövőjüket. Csécsynek megírta, hogy képtelen dolgokat belátni és magyarázatot találni olyasmire, amivel nem érthet egyet. Csak egyetlen kötelességet lát: azt, hogy leszögezi, amit tapasztal, és abból milyen következtetéseket von le.

Nemes lelkületére jellemző volt, hogy noha Göndör Ferencsel végzetesen elmérgesedett a viszonya, 1948 májusában felszólalt Göndör lapjának magyarországi kitiltása ellen, majd novemberben *Az Emberben* közölte *A szovjet társutazók filozófiájához* című terjedelmes írását, amelyben Csécsy Imrének a *Huszadik Században* megjelent elvi kérdéseket taglaló cikkére reagálva kifejtette, hogy naivitás a liberális hagyományoknak a készülő szocializmusba való átmentésében reménykedni, mert – mint írta – „humanizmust keresni vagy védelmezni igazi demokrácia és valódi emberi jogok nélkül, fából vaskarika”.

A politika ezután elcsendesedett körülötte. Magyarországon csak Csécsy Imrével levelezett. Állandó kapcsolatban állt hajdani feleségével, Lesznai Annával. Kedvesen és készségesen válaszolt azoknak a negyvenhét után emigrált politikusoknak, akik levéllel keresték fel és tanácsát kérték. Kovács Imrének azt írta, hogy rokonszenvvel nézi csoportjának tevékenységét, fel is hívná rá amerikai körök figyelmét, de az emigráns politikában nem akar tevékenesen résztvenni, már azért sem, mert sokat foglalkozik a magyar problémákkal és az amerikai közvéleményre gyakorolt hatását gyengítené, ha bármely csoportnak elkötelezné magát. Levelezett Peyer Károllyal, Barankovics Istvánnal, Nagy Vincével, Horváth Barnával, Szabó Zoltánnal, a régiak közül Polányi Károllyal, Menczer Bélával, valamint más hűséges barátaival. Miután közel laktak Oberlinhez, személyesen is többször találkozott Reményi Józseffel és főleg Borsody Istvánnal, akit különösen kedvelt és becsült, munkájának folytatóját látva benne. Menczer Bélának 1950 decemberében keserű szavakkal panaszolta el, hogy érzi 75 évét és az egészsége sem a régi. Apad a munkareje, az infláció következtében állandóan csökkenő nyugdíja szegényes életmódra kényszeríti, és gyötri két fia, Gyuri és Andris távolléte. „A magyar helyzet reménytelensége és elaljasodása is állandóan kínozni fog, és megmaradt csekély számú hívem veszedelmes helyzete állandóan bánt – írta említett levelében. – A Károlyi kritikátlan mitlaufersége és Vámbéry (Isten nyugosztalja!) megbotlása megszakították életem dinamikus részével való kapcsolatomat.” Örömmel közi viszont, hogy befejezte a zsarnokgyilkosságról angolul írt és John D. Lewis oberlini tanártársával közösen megjelentetni kívánt könyv reá háruló részét, és egy másik nagyobb lélegzetű tanulmány is kikerült a keze alól. Időnként azonban a melankólia keríti hatalmába. Ezt a kétségbeesítő nemzetközi helyzet idézi elő. „A szovjetek győzelme és a demokrácia megalázása elkeserítő. S Churchill után nincs sehol egy vezéri egyéniség.”

Ebben az állapotában jelentkezett nála Svájcban a *Látóhatár* szerkesztőse, írást kérve tőle az éppen elindult folyóirat számára, abban reménykedve, hogy fiatal demokrata emigránsok vállalkozását megértéssel fogadja. Gyorsan válaszolt. „A két lappéldány – írta Vámos Imrének – úgy hatott rám, mint egy szép ígélet és élő remény nagyon sok sötétség és rövidlátó múltbakacsintás közepette. Boldogan látom, hogy az Önök lapja ne-

mes idealizmus és a tényeket megértő realizmus terméke. Szívből kívánok kitartást, töretlen bátorságot és komoly sikert, az olcsó taktikai sikerek megvetésével.”

Ettől kezdve Jászi Oszkár a *Látóhatár* szellemi vezetőinek és leggyakoribb munkatársainak egyike lett. Minket büszkeséggel töltött el, hogy támogatja kezdeményezésünket, neki örömet okozhatott, hogy ismét van fórum, amelyen megszólalhat, ha fontos mondanivalója van. A szerkesztőségnek szóló leveleit Vámos Imrének küldte és Vámos továbbította neki véleményeinket, kéréseinket, ötleteinket, információinkat. A *Látóhatár* több nagyjelentőségű tanulmányával ajándékozta meg. Ott jelent meg a *Kelet és Nyugat harca*, a *Hogyan készül a béke*, a *Miért nem sikerült a dunavölgyi federációt megalkotni?*, a *Cseh katasztrófa – és amit tanulhatunk belőle*, a *Realisták és Utópisták a nemzetköziségről*, valamint önéletírásának négy részlete.

Az előbb párizsi, majd később müncheni folyóiratnak nemcsak kéziratokat küldött, hanem részt vett szerkesztésében is. Véleményt nyilvánított a megjelent közleményekről, témákat javasolt, a terjesztés problémáival foglalkozott, szerkesztőket toborzott, ajánló leveleket írt azoknak, akikről feltételezte, hogy előfizetnek majd. Volt, akit ő kért fel, hogy legyen a *Látóhatár* munkatársa. Amiként 1947 elején Csécsy Imrének részletes listát küldött a közreműködésre felkérendő szerzőkről, úgy tett javaslatot Vámos Imrének, hogy kikhez forduljon és kiktől kérjen kéziratot. Amikor 1953 januárjában áttértünk a nyomtatásra, szívvel-lélekkel ajánlgatta a folyóiratot majd mindenkinek, akivel levelezett és akiben potenciálisan szerzőt vélte felfedezni. A *Látóhatár* munkatársaival folytatott levelezése nem merült ki a folyóirat ügyeiben való eszmecserében, hanem kíváncsi volt, hogyan élünk, mit dolgozunk, milyenek a családi viszonyaink és milyen problémák foglalkoztatnak. Amikor többen Münchenbe mentünk a Szabad Európa Rádióhoz, figyelmeztetett, hogy ez az intézmény mennyire elfogult a politikai jobboldal javára, és óvott attól, hogy bármilyen előnyökért is feladjuk szellemi függetlenségünket. Kovács Imre védelmére kelt, amikor méltatlanul meghurcolták Amerikában, és a müncheni szerkesztőség mellé állt, amikor arra történt kísérlet, hogy a mccarthyizmustól való félelemből és a boszorkányüldöző amerikai dühét elhárítandó módosítsunk szerkesztői gyakorlatunkon. Ravasz Károlyt pedig terjedelmes levélben igazította el egy jelentős személyes és közügyben.

Igazi ügyember és mozgalmi ember volt. Mindig azt nézte, mi használ és mi árt azoknak a fennkölt eszméknek, amelyeket barátaival, híveivel együtt vallott, és azoknak a kezdeményezéseknek, amelyeket velük elindított vagy amelyekben szerepet vállalt. Barátai és hívei körét valódi közösségnek fogta fel, amelyben mindenki felelős mindenkért.

Közös ügynek tekintette a humánum, az emberi méltóság, a demokrácia, a nemzeti és a liberális eszmény diadaláért vállalt küzdelmet.

A *Látóhatár* belső körét olyanok alkották, akik a népi irodalom művein nőttek fel és fiatal korukban a népi mozgalomban tevékenykedtek. Jászi Oszkárrol tudtuk, hogy a legsúlyosabb magyar létkérdések közé sorolja az agrárszegénységet és a legfontosabb feladatok közé a szabad és független parasztság megeremtését. Azt is tudtuk, hogy kitüntetett érdeklődéssel fogadta és bizalommal kísérte a népi írók, szociográfusok jelentkezését, olvasta műveiket és nagyra értékelte a feudális társadalom lebontását, a sürgető reformok megvalósítása érdekében kezdett harcukat. Nekünk elárulta, hogy a népi mozgalomtól várta annak a társadalomátalakító programnak a megvalósítását, amelyet a polgárságnak nem sikerült végbevinnie. A *Látóhatár* kis körében látta a *Huszádik Század* és a polgári radikalizmus utódát, a polgárság után a népi mozgalomban azt az erőt, amely képes a demokrácia jegyében az országot és a népet megújítani. Ezt sem ő nem érthette meg, sem a népiség hívei nem vitték végbe, de az ötvenes évek elején és közepén erősen reménykedett abban, hogy eszméi ebben a táborban élednek újjá, és innen várható annak győzelme, amit oly határozottan és szenvedélyesen hirdetett. Reményeit igazolva láthatta abban az ünnepi számban, melyet a *Látóhatár* 1955 márciusában nyolcvanadik születésnapjára jelentetett meg. A hajdani és az új barátok által írt, Borsody István által szerkesztett tanulmány- és cikkgyűjtemény hódolat volt Jászi eszméi, tudományos és politikai tevékenysége előtt. Arra törekedtünk, hogy avatott tollak vessék papírra, amit Jásziról tudni illett, és rajzolják meg annak a férfiúnak a portróját, akit mind a jobboldali, mind a baloldali szélsőség csak rosszindulattal és hamisító szándékkal tudott megközelíteni. Jászit meghatotta ez a tisztelgés.

A szerkesztőségnek küldött *Köszönetében* azt írta, hogy „ez a dokumentum oly mélyen megrendített, mint talán semmi más hosszú életem folyamán... Ti, barátaim visszaadtátok nekem azt a hazát, amelytől ellenségeim évtizedeken át igyekeztek eltávolítani. A Ti hitetek, bátor kiállásotok egy még mindig sokak által megnemértett vagy elítélt állam- és társadalom-eszmény mellett, mutatja, hogy nem éltem hiába”. Ünnepezték őt mások és másutt is, ami jól esett neki. Ezt elégtételként fogta fel a sok méltánytalanság és bántság után. Károlyi halála után az özvegynek lelkesen számolt be a *Látóhatár* ünnepi számáról és arról, hogy a folyóirat „bátor és tiszta fiatalsága a maga egészében elfogadta, sőt kérte vezetésemet a politikai és szociális problémákban... Jól esett látni, hogy egy derék és lelkes magyar csoport tőlem kér útmutatást, nemcsak Münchenben, hanem sok más táján a világnak.”

Az ünnepelés csak rövid időre feledtette megrendült egészségét és lankadó munkaképességét. Mind gyakrabban panaszkodott, hogy betegségek gyötrik, és csak lassan, nehezen tud dolgozni. Megrendítette Károlyi Mihály halála is. A tragikus hír elgondolkoztatta közös múltjukon és azon, hogy miért szakadt meg nemcsak együttműködésük, de barátságuk is. Már a *Látóhatár*nak küldött *Köszönetben* is hiányolta, hogy a tiszteletére kiadott különszámból hiányzott Károlyi szerepének méltatása. Nélküle nem lett volna Október – írta, és röviddel utána megígérte, hogy foglalkozni szeretne Károlyival, amit a *Látóhatár* örömmel fogadott, mit sem törődve azzal a visszhanggal, amelyet egy Károlyit méltató írás kelthetne. Jászi ugyanis jelét mutatta annak, hogy elszállt belőle a régi harag, és kész átgondolni Károlyiról valott korábbi nézeteit, annak megalkuvásait ostromozó szigorú ítéleteit. Az írást érdeklődéssel vártuk, noha a viharfelhők gyülekezését is láttuk. A politikai emigráció jobb- és szélsőjobboldali köréi kezdettől fogva elítélték a Jászi iránti érdeklődést és rokonszenvet. A hangadónak számító *Hungária* című lap többször megtagadta miatta a *Látóhatárt*, és a Jászi-különszámról mocskoló cikk jelent meg egy dél-amerikai orgánumban. Elképzelhető, milyen megütközés fogadta volna Jászi enyhült hangú tanulmányát az immár halott Károlyiról. Ez azonban nem készült el, és a határidők eredmény nélkül követték egymást. Jászi Oszkár egészségi állapota annyira megromlott, hogy képtelen volt terveit megvalósítani.

Erejéből már csak arra futotta, hogy 1955 végén ankét szervezésébe kezdett, és 1956 februárjában mintegy negyven barátjának és ismerősének levelet küldött. Abban Károlyival kapcsolatban több kérdésre kért választ. Az volt a terve, hogy az ankét anyagát a maga Károlyi-tanulmányával publikálja a *Látóhatár*ban. Elsősorban nem Károlyi hívei, hanem inkább ellenfelei és a vele szemben közömbösen viselkedő kortársak véleményére volt kíváncsi. Tízvalahányan válaszoltak. Az anyag 1956 áprilisában a *Látóhatár*hoz került és rám bízott. Jászinak az volt a kívánsága, hogy tegyem hozzá a még beérkező válaszokat és az általam ígért cikket, ha pedig elkészül Károlyi-tanulmánya, közölhető az egész. Erre már nem került sor. A körkérdésre adott válaszokat 1982-ben publikáltam. Állapota hónapról hónapra romlott. Befejezetlen maradt Károlyiról elkezdett írása, és befejezetlenek az emlékiratai. 1956 áprilisában prosztata-operációt hajtottak végre rajta, ami sikerült, de azután infekciót kapott és néhány napig eszméletlenül feküdt. Szervezetét új és hatásos gyógyszerekkel sikerült életben tartani, de szeptemberben összefüggő beszélgetésekre már képtelen volt. „A világ eseményeiről már nem tudott tudomást szerezni – írta Lányi György, barátja és utóda az Oberlin College-ban. – Számára az idő megállt. Már az általa annyira megvetett Rákosi Mátyás bukását sem tudta vele megérteni a felesége; a magyar forradalomról és hazájának újabb romlásáról semmit sem tudott. Öntudata akkor már időtlen időkben révedezett.” Októberben majdnem feladták a reményt, de aztán magához tért. Volt, hogy a feleségét sem ismere meg. Január elején meglátogatta Polányi Mihály, aki előadásra érkezett Oberlinbe. Őt megismerte és néhány percig beszélgetett is vele. Aztán megint elaludt. Csak nagy ritkán szólt egy-két szót. Felesége mindvégig mellette volt és gondosan ápolta. Február 9-e után már nem evett, nem ivott, orvosságot sem szedett. Napokig eszméletlen volt, de orvosai szerint nem szenvedett. 1957. február 13-án, délután egy óra húsz perckor halt meg, felesége, Recha asszony karjaiban, egy oberlini szanatórium földszinti szobájában.

Február 24-én búcsúztak tőle az oberlini teológiai főiskola francia-román stílusú ká-

polnájában. Mintegy hatvan gyászoló gyűlt össze. A független református egyház lelkészének imája után Jászinié által kiválasztott bibliai idézeteket és verseket olvastak fel, majd a College nevében tanártársa, John Lewis, a magyarok nevében Borsody István búcsúztatta angol nyelven. „A második világháború után, a szovjet szolgátságba döntött Magyarország demokratikus száműzöttjei az ő nevét írták szabadságharcuk zászlajára – mondotta Borsody –, s folyóiratuk, a *Látóhatár* hivatásának tűzte ki Jászi szellemi örökségének ápolását. S miközben gyászoljuk szeretettel barátunkat és tanítónkat, megújítjuk hitvallásunkat is az ő eszményeiben.”

Azóta bizony megfogyatkoztunk. Kevesebben lévén, a megmaradottak vállalt kétszeresen nyomja az ígéret beváltásának súlya.

BISZTRAY ÁDÁM

Mint csontszáraz venyigét

Ki lesz követed,
hogy megértsem a hívást,
ki lesz tolmácsa egy másik nyelvnek?
Figyelem az írást,
de a láng hegyén
pattog a szó, amit nem értek,
félsz van bennem máig
és a kurta idő félelme,
előbb cseppen a semmibe viaszom,
mint lassú igéid tudnám betűzni híven.
Más léptekkel ígérsz,
te más léptekkel szórsz magot
s hagyod növekedni a zöldhámú vesszőt,
mintha külön földabroszt
terítnél élém,
nincs más dolgom, csak hinni,
és követni ujjad kényes rajzát a porban,
hegyen, síkon és tengeren,
ahogy napra nap
mozdítod tengelyén a Gömböt.
Lesz-e vajon termés,
vagy tűzre vetsz,
mint csontszáraz venyigét ősszel?

A TÖRTÉNETMONDÁS HITELE

Bogdán László: A késdobáló

Könnyű kísértésbe esni, ha Bogdán Lászlóról, illetőleg az őt érintő dolgokról írunk, ti. készségesen kínálkozik néhány BL-sztori, amelyek színesen előadhatók, ráadásul igen-csak találóak, azaz az iromány célozta tanulságok tetszetősen kibonthatók általuk. A házkutatássztori különösen szép („szép, mint egy tördőfés”), nagyon jó a Mózes Attilás epizód, Mózes, Egyed meg ő, igen blikkfangos, és ott van a csuklővédős jelenet, amikor BL megjelenik a kocsmában, és Salat Leventének panaszkodik. Feladatomat nem oldhatom meg ily könnyedén!

Közismert az a definíció, illetve válasz inkább arra, hogy mennyit ér az író: gyakorlatilag az aktuális irodalmi közvélemény dönti el. Hogy mit nevezünk irodalmi közvéleménynek, nehéz meghatározni. Ám a kérdéstől a fogalom összetevőire bomlik, és rátalálunk, mint tortaszeletben mogyorókrémre, a fent idézett, az anekdoták alkotta rétegre. Vizeinkre ezevén, szolgálatkészen indoklódna így, miért állna egy BL tárgyú tanulmány jószerével csupa anekdotából. Aztán, komolykodón vizsgálódva, kiderül, hogy van fontosabb, van valami szolidabb dolog is, szolidabb hatás, aminek a következményeképpen a kortársi közvélemény módosulhat az időben, hogy átadja helyét egy súlyosabb és tartósabb ítélkezésnek. Pl. T. hihetetlenül népszerű és elismert szereplője volt a maga korának, számtalan anekdota kísértte, mint lepkefelhő az erdei remetét; ez immár eltűnt, elmaradt, az előbbi hasonlatból dolgozva, lekopott róla, mint lepkek hímpora, ő pedig másféle érvényesnek számító besorolást kapott. De máris ellenpélda kínálkozik, természetesen az ellenpéldának is lesz ellenpéldája és így tovább. Bővérű, de steril okoskodás.

Aktuálisabban vizsgálódom.

Az általánosan vett irodalmi közvélemény Bogdán helyét igen gyakran (ötből négy) az újitók között jelölte ki. Úgy gondolom, ez a vélekedés hanyatlóban van és hamarosan módosulni fog, mert Bogdánt sokkal jobban jellemzi a hagyományos menetű történetmondás, mint a merész formai vízió és találményság. A *Promenáda* (alcím és a ciklus megjelölése: *Töredékek vígeposzból*) sugalmazza a fenti kijelentést, a folytatás, *A késdobáló* pedig egyértelműen kimondatja; és a kudarcával teszi ezt – amelyek nem a sajátjai, mert végül is az első könyv kialakította szerkesztésmód hibáiból erednek. Bogdánt a tehetség itt végképp kijátssza maga ellen; ez a tehetség ellenállhatatlanul íratja azt a gazdag és bő szerkezetű anyagot, amit ő egy kitartóan bonyolult, mesterséges konstrukcióba akar átdolgozni. (Azt lehet mondani, Bogdánt a tehetsége – készség és tudás – magánéletviteli dolgokban is tanulságos, kristályosan megfogalmazható kalandokba keveri. Ezért lehetne vele kapcsolatosan a lényegről olyanképp is beszélni, és komolyan akár, hogy feltárnánk az anekdoták rétegeit.) (Ugyancsak anekdotikus Bogdánnak a helyről, emberekről, eseményekről, kocsmákról, vonatokról, könyvekről való ismeretanyaga.)

A történet mindent magába fogadhat, és együtt is van benne minden; ha velejárója volna a keretezés, akkor mindent saját kereteivel foglalna magába. Ez viszont nincs így, amiből következik, hogy nem tudom definiálni azzal, amit magába foglal, vagyis az időben mindig megelőz, nem mehetek elébe, nem készíthetem elő érkezését.

Nagyon jó volna *A késdobáló*, ha nem volna a *Promenáda*. Abból, ahogyan a lendületesen elmesélt történet nem ágyazódik be a stilizált világba, hanem elfordítva róla tekinte-

tét, „kötetlenül” találkozik velem, és megteremtődik a régen várt közösség, azaz benne magamra, az én történetemre ismerek, hatásából tehát, megsejtem a kifundált építkezés, a *Promenádban* többször elmagyarázott, olykor hivalkodóvá váló regényszerkezet másodlagosságát, efemer magabiztosságát.

A *késdobáló* a dédapa utáni nyomozással kezdődik, Boticselli Lajos visszautazik a múltba, hogy találkozhasson Ödön von Boticsellivel, bűvész dédapjával; itt a történet mesélője és főszereplője egyazon személy. Majd jön Boticselli Lajos esküvője, ahol viszont főszereplő és mesélő különválnak, talán mesélő meg lejegyző lesz egy. Következik a legfontosabb fejezet, a nagybácsi meséje, Boticselli Artúr története, középpontjában a dédapával, Artúr, azaz Frédi mondja Boticselli Lajosnak, aki néha átveszi tőle a fonalat, és legalább négy időpontból dolgozza a szövegbe sormintáit (avagy *sorsmintáit*, lásd háború, menekülés, szerelem, bosszú, kisváros, oroszok, románok, Balkán etc.).

E bonyolult szerkesztést jól tudom magyarázni a hitelességről szóló mondatokkal. A valóságos történelem és az elbeszélte történet között állandóan ott van az árulkodó, leplezhetetlen megoldatlanság. Másrészt a tények elmondása és a történés természetese sem fedhetik egymást, tehát az események kiragadása és felidézése elfödi azt, amiről szót akarunk keríteni. Hogy miről? – gondot okoz ez is, mert az író számára nem a történelem fontos, illetve ahogy abban a valóságos szereplők valóságos indulatokkal cselekszenek, hanem az, amit ezek az elillant szereplők megőriztek magukban belőle és el tudnak mesélni, „egy elfelejtett létezés”.

Végso soron annak a hiteléről beszélek, amit úgy hívunk: *a művészi átdolgozás*.

Bogdán hatalmas épületet tervez, előrelátóan rengeteg szobát alakít ki és rendez be. Várakozik. Azt hiszi, nem jöhet közbe semmi, mindennek megvan a helye, nem lesz zavar. De nem így történik.

Hogy nem így történt, az a mondataiból rögtön kiderül.

Igaz, a Bogdán-mondathoz nem lehet simán megérkezni, mint például – az írás elején emlegetett nevekből választva – a Mózes-mondathoz: ahová út vezet. A valóság értelemmel bír, a valóságos mondat értelemmel teli, elfogadható meghatározás. Az értelem kikövezte út biztonsággal vezet a Mózes-mondathoz; biztonságunk pedig fokozódhat, ugyanis mondat és valóság precízen egybeesnek: a grammatikai tér tiszta, nyugalmat áraszt, a rejtély nem létezik, nem benne való. (Bogdán-mondat után nyomozok, s másvalakihez érkeztem. Nota bene: ez is jellemző, ha BL-t választom ténykedésem ihletőjének.)

Egy kelet-európai sokat tud, mondjuk többet, mint egy nyugat-európai, de persze édeskeveset, vagyis nem eleget. Az otthonosság elillan. Az *értelem furcsamód kezd valami mást jelenteni, nem a káosz és a rejtély hiányát, hanem azok befogadását és megértését*. A valóság a szónak (vagy minek) az árnyéka lesz. Új vidékre vezetnek vágyaink.

Billegetőzik a világ: menetrendszerűen támad fel az új otthontalanság; falakkal körülkerített terekre vágunk, ahonnan ablakokon át bámulhatjuk az iménti helyszínünket. Otthonosság otthontalanságot szül, és viszont. Sejtethetően: Mózes-mondatokat kutatva, előbb Bogdán-mondatokhoz fogok érkezni, azok otthontalanságáról, a grammatikai térben messzevetülő árnyékairól fecsegek. Dehát hová vezetne az örökös mellébeszélés?

A történetmondás sodrása és tisztasága hatékonyabb most, mint a legravasabb stilizáció. A történetmondás direktsége, noha úgy tűnik, szinonímája a nyerseségnek, a kidolgozatlanságnak, a lanyhultságnak, mégis képes igazán hiteles koordinátákat kialakítani a sokravágyó fikció számára is.

A „sok-sok szobákban” Bogdán várakozik, valamennyiben. Még bízik a tervrajz tökéletességében: természetesen nem hordja szét, ár nem dönti össze. Ám a Bogdán tervezte sokszobás épület valójában egyetlen szoba lehet, kút, kút a felszínen: instabil konstrukció. Ami nem épül fel. Inkább: nem fontos, hogy felépül vagy sem. Ami lesz, kajánul és szomorúan néz vissza arra, ami indult. Rejtélyessé tágu az adott irányba elindí-

tott művelet. „Bonyolultabb a dolog, mintsem hiszed.” A világ nem azért van, hogy megoldandónak tekintsd.

A szerkesztés túlbonyolítását tudnám magyarázni másfelől is, mégpedig a magyar próza „eredményeivel”; bár eredmények voltak a másik szálon is, például Lengyel Péternél, és anélkül, hogy kifejtsem meg részletezném, utalnom kell az erdélyi hagyományokra. Mindamellet szívesen rokonítanám Hraballal (amikor olvastam, egészen Hrabal-szintű eredményeim voltak). Vagy Grendellel. Ő is nemzeti-kisebbségi hétköznapiakba ágyazott történeteket mesél el etc. Ez a kisebbségi lét most tényleg érdek: lehet-e így élni, nem non-szensz-e, lehet-e egy élet, egy hely vagy akár egy paradoxon a birtokunk? Kiderül, mégsem rokoníthatók: Grendel jóval rezignáltabb, rá alkalmasint az egzisztencializmus terminológiája alkalmazható, Bogdánt a jó öreg erdélyi pragmatizmus jellemzi, derűs, bizakodó, többször utal egy Artisztotelész-passzusra, ti. a cselekvés értelmére.

Kíváncsi, hogy a regények meghaladják a filozófiákat. A Bogdán-történet megteszi ezt: túllendül a tervezett „mondanivalón”, miáltal történik ugyan más is: fedetlenül maradnak a hiányok, repedések, melléfogások. A történetmondás sodrása megemel, és akkor rálátok a túlszerkesztett mederrajzra. A hiányokról, a melléfogásokról nehéz beszélni; a műbírálat olyan (kevély és tévedhetetlen) ábrázatú maszkot vett fel, amit már egyértelműen nevetségessé tett az idő. Sok mindenről kellene beszélni, hogy higgyél nekem. A dédapa „filozófiáját” a történetmondás folytonossága teszi hitelessé, az elbeszél élet, és nem a kiugratott, bekeretezett, megszívlelendő moralizálások. A szerkesztés ebben az esetben azzal ássa alá a történetmondás hitelét, hogy a moralizáló eszmefuttatások szellemi alapjának a swedenborgi látomást komponálja be (jóról és rosszról), mely látomás-leírás különben zavartalanul beépül a történetmondás ritmusába (beépül, de nem alapként).

A legtöbbet és a legszebben a történetmondás és szerkesztés viszáljáról a könyvben szereplő „idők” mondanak. Mindketten bevetik a maguk időkezelését: a szerkesztés látványosan, ezért olykor brutálisan váltogatja az idősíkokat, a történetmondás villant és áthelyez, nem is kezeli az időt, mert az időt szintén magába foglalja: vannak mondatai, ahol egyszerre ötféle időpont érintkezik egymással. („Kézen fogom Lucit, vacogva rohannunk a ház felé, térdig, combközépig süppedve a hóba, újabb lövések csattannak, felkiáltójelek egy befejezetlen, talán el sem hangzó mondat végén, a nap is eltűnik egy sötéten gomolygó felhő mögött, a cápa alakú felhő mintha lenyelne a napot, észrevehetően sötétedik, a hó sötétkék csillogást kap, szél támad, az ágakról peregni kezd a hó, egy pillanatra úgy tűnik, a sötét hótömegekre porcukor hull, ez annyira valószínűtlen, hogy idegességemben nevetni kezdek, egy géppuska is felugat, nem is olyan távol, állapítom meg azonnal, már a ház elé érünk, az ajtóban nagyapám és a színész fogadnak.” Ahogy a felhő váltja alakját, úgy merül föl ebben a mondatban a menekülés jelene, a hazaérkezés utáni „időjóslás”, a kalamajka az orosz katonával, a tengerparti kozmikus párviadal... Súlyosak az ilyen mondatok, erő van bennük. Hogy egy biztosan ismert épületet kiengedjünk a kezünk közül, és elviseljük a káosz és a rejtély beáradását terveink közé – ehhez nem kevés erőre van szükség.) A szerkesztés időkezelése illuzórikus, „locsogó”, sokszor kívül kerülök a könyvön, nélkülem olvasódik tovább; a történetmondás nem enged el, nem zökkenek ki. Végig érzem az elmondás idejét – egy konkrét tapasztalat. És ez nem várt mértékben számít. A legsúlyosabb idő számomra mégiscsak a megírás ideje, a mondatok lerakódásának ideje, a betűvetés ideje. *Pokoli óra, amelyben kiderül, hogy minden valaha volt értelmekből való.* (Kriterion, 1991)

SZEGÉNY JORIK BOHÉMIÁBAN

Békés Pál: Érzékeny utazások Közép-Európán át

Mikor kezembe került Békés Pál új könyve, és elolvastam a címét: *Érzékeny utazások Közép-Európán át*, eszembe jutott a szerző jónéhány éve megjelent *Szerelmem, útközben* című, „háromfejezetes” elbeszélés-ciklusa, amely szintén utazásokról szólt. Sőt kettő közülük éppen közép- (vagy kelet-) európai utazásokról: az első fejezet love-storyjának keretét egy romániai hobós autóstóp-út adta (bár az író nem nevezte meg a helyszínt, igyekezett tetszőleges szintérré absztrahálni), a harmadik fejezet tárgya pedig egy bulgáriai IBUSZ-út volt, hős a társasutazás idegenvezetője. Mivel Közép-Európáról mint politikai-történelmi, szellemi-kulturális stb. szintérről manapság sok szó esik, úgy gondoltam, Békés Pál regénye ennek a Közép-Európának valamiféle szubjektív mustrája, a Fidesz-nemzedék képviselőjének úti beszámolója arról a Közép-Európáról, amelyet autóstoppos-hátizsákos kalandozásain ez a nemzedék jobban vagy másképpen ismert meg, mint az előzőek, és amely éppen a regény megjelenése előtt forradalmi átváltozáson ment keresztül. Igazoltan látszhatott tehát olvasói várakozásom, amely azonban nem teljesült be: az *Érzékeny utazások* nem az a könyv, amelyik mintegy kiszámítható volt, és a „levegőben lógott”.

Mármost ez inkább a regény javára szólhatna, hiszen a jó regények nem valami hiány, valami aktualitás megrendelésére és betöltésére születnek (bár az is közrejátszhat létrejöttükben). Ugyanakkor az, hogy ez a regény nem az, amire számítani lehetett volna, önmagában még nem is erénye.

A regény végén ott olvasható keletkezésének ideje: 1987. Ez is olyasmi, aminek van most regényen kívüli vonzata. Jelentheti például, hogy kedves olvasó, mikor én ezt a könyvet írtam, még sejtelve sem lehetett az embernek, mi minden fog itt történni. Meg azt is: én is áldozata vagyok az áldatlan magyar könyvkiadási állapotoknak, hiszen bár bevezetett szerző vagyok, mégis évekig kellett várnom, hogy új könyvem megjelenjen, és még örülhetek, hogy egyáltalán megjelent. A kritikus erre vonatkozólag sem tehet mást, mint hogy eltekint a kísérő körülményektől, és ahogy elfelejti, mit várt a könyvtől, megítélésében csakis abból a történelmi pillanatból indul ki, amelyben olvassa és ír róla.

Mindezt azért is kellett előrebocsátani, mert az *Érzékeny utazások* főhőse, Jorik András antikvárius-tanonc meghatározó vonása az, hogy nem akar tudni politikáról, történelemről, történelmi körülmények szabta megfontolásokról. Kerül minden találkozást a történelemmel, különösen annak tolakodó és kellemetlen huszadik századi szakaszával és közép-európai nyomaival. Olyasvalakiről van tehát szó, aki szinte ellentéte a cím alapján (megengedem: csak tőlem) elvárt hősnek. Véletlenül éppen Békés Pál regénye előtt olvastam Szász Imre *Megyék ha elbocsátasz* című új regényét, amely önéletrajzi ihletésű és az elmúlt évtizedekben játszódik ugyan, szerzője szeretne volna mégis úgy megírni – mint ezt regénye előszavában meg is vallja –, hogy se a politika, se a történelem ne játsszék benne számottevő szerepet. „Mert a politika roppant mulandó, bár amíg van, durvábban, gyilkosabban irányíthatja életünket, mint az, ami igazán fontos és örök: szerelmeink, munkánk, gyerekeink és természetes halálunk.”

Ha nem tudhatnám, hogy Békés Pál még a „történelem-előtti” időkben írta meg Jorik András utazásának történetét, azt gondolnám esetleg, lám csak, az irodalomnak is kezd elege lenni a politikából és a történelemből, mint napjaink közép-európai állampolgárá-

nak, aki szabotálja a választásokat, és azt nézi, merre menekülhetne. A posztmodernizmus követőjének nem is volna ez olyan nagy újság, de éppen Kelet-Közép-Európában még a posztmodernnek sem szabadulhattak egykönnyen a politikától, és igencsak kérdéses, mennyire fognak (vagy akarnak-e egyáltalán) szabadulni tőle a közelmúltban történtek után, még akkor is, ha az emberek döntő többsége valóban ezt szeretné: az igazán fontos és örök dolgoknak élni végre, ha még nem késő.

Békés Pálnál persze, mint kezdettől fogva a kelleténél is nagyobb valószínűséggel tudható, ironikusan ábrázolt eltévelyedésként értendő a történelemnek ez az elutasítása, sőt: éppen az a tanulság kíván a regény megjátszandó tétje lenni, hogy Közép-Európában nem lehet Jorik-módra érzékenykedve utazgatni. Az érzékeny (vagy értelmes) utazás itt nem annyira egy bizonyos, esetleg ma is gyakorolható utazásfajtát jelent, hanem inkább a tizennyolcadik és tizenkilencedik század fordulóját, e korszak nyelvét és kultúráját, s legfeljebb ezen belül bizonyos utazási szokásokat. Az író vesz egy ifjú hőst, akinek Lawrence Sterne *Sentimental Journey*-jének első személyű elbeszélő hőse nyomán a Jorik nevet adja, és utazásra viszi őt azért, hogy a korabeli konvenció szerint útirajzot írasson vele. Beszámolóját Jorik természetesen az egykorú nyelven és stílusban írja, ami a magyarban valamivel későbbi korszakot jelent, mint a példaképül választott Sterne-nél. De hiszen nem is csak Sterne volt Békés Pál mintája, hanem talán még inkább *Érzékeny utazásainak* Kazinczy-féle fordítása és a nyelvújítás-kori magyar nyelv. Jorik András, noha kortársunk, és utazására többé-kevésbé jelenkorunkban kerül sor (igaz, mesésen, fantasztikusan elrajzolt jelenben), kizárólag ezen a nyelven tud megszólalni és írni – bár megint csak igaz, hogy úti beszámolójának ez a régies(kedő) nyelvezete szigorúan nyelv- és stílustörténeti szempontból korántsem pontosan rekonstruált Kazinczy-kori nyelv, hanem általában véve régies szavakból, képzésekből, fordulatokból, szerkezetekből alkotott nyelvi elegy, amelynek elsőrendűen humoros-parodisztikus célzata van.

Kicsoda voltaképp ez a Békés-féle Jorik, és miért foglya a szerencsétlen egy kétszáz esztendőös nyelvi és kulturális állapotnak? Bár útirajza mindjárt indulásával kezdődik, mégpedig hamisítatlanul mai, balkáni, pályaudvari indulással (egyazon helyre három utasnak is adtak ki helyjegyet), a későbbiek folyamán az első személyű elbeszélő bőségesen szolgál visszatekintő betétekkel múltjára, előtörténetére vonatkozólag. Jorik András jellegzetesen mai módra zilált családi viszonyok közt nőtt fel (az anyja disszidált, az apja lezüllött, de arra azért tellett neki, hogy háromévenként újra nősüljön), és még gyerekfejjel csavargó (csöves, hajléktalan stb.) lett belőle: fehérmájú mostohaanyja nem tűrte meg, hogy az apjával való szeretkezések idején a lakásban tartózkodjék a fiú, aki csakhamar végképp hátat fordított a szülői „háznak”. Pályaudvarokon éjszakázott, innen járt iskolába, míg rá nem talált és gondjaiba nem vette Lux Lénárt antikvárius, a huszadik század és általában a történelem esküdt ellenfele. Jorik hányatott, kalandos gyermekkorra, az Élettel való korai megismerkedése, majd szigorú elvek szerint folyó neveltetése, egyáltalán a hóbortos-következetes nevelő alakjának szerepe Sterne mellett más korabeli szerzőkre is utal játékosan-ironikusan, Fieldingre, Voltaire-re például, amint Lux Lénárt „fény”-t jelentő neve is beszélő név: jelenti azt a fényt, amelyet Jorikra sugároz, és egyben ő a „felvilágosodás” is, a kallódó „lencset” helyes irányba terelő tanítómester.

Lux Lénárt tanítása szigorú, de egyszerű, hogy azt ne mondjuk: együgyű. A história veszedelmes metely, amely a gondolkodó főt csak megzavarhatja. A kerékpározást hívja példázatul: „...két hibát követhetünk el gépünk nyergében ülve – ha túl távol tekintünk, s ha túl közel. Ha túl távol, úgy váratlan dolgok eshetnek orrunk előtt, s nincs mód kikerülni a felbukkanó veszedelmet. Ha túl közel, nem látjuk, mi történik a távolban, s ismét csak veszélynek vagyunk kitéve. Legfontosabb hát gonddal megválasztani, mire tekintünk. S mit tesz ez a szellem és a könyv embere számára? Ugyanazt. Elveszett, ha szemét nem a kellő pontra szegzi! S esetünkben e pont éppen a tizennyolcadik s -kilencedik századnak fordulója, hol szellem és érzelem oly tökélytel ötvöződik, ráció s emóció olyas

egységben szervesül, mi sem annak előtte, sem azóta nem adatott.” Jorik feladata tehát e korszakot tanulmányozni, mint mestere famulusának ebből az időből való könyvrégiségeket gyűjteni és olvasni, különös tekintettel a korszak egyik jellegzetes műfajára, az útinaplóra, útirajzra. Jorik András buzgón szegődik mestere nyomába, és midőn egyetlen rokonától, aki tartotta még vele a kapcsolatot, nagynénjétől ezüsttálcaikat örököl, azok árából felkerekedik, hogy mintegy letegye mestervizsgáját: érzékeny útbeszámolót írjon egy utazásról az ideálisnak vélt korszak modorában. Békés Pál regénye nem más, mint hősének ez a bizonyos vizsgamunkája.

Fölvetődik a kérdés, mi az értelme, mi a funkciója Békés Pál munkájában mint *regényben* ennek a modornak és a hozzátartozó korabeli kellékeknek. Kicsit nagyképpően szólva, mi a jel-értéke ebben a huszadik század végi közép-európai regényben és többé-kevésbé mai történetben a tizennyolcadik és tizenkilencedik század fordulójának, a Sterne-, Fielding- és Kazinczy-reminiscenciáknak, a szentimentális útinapló utánzásának és a régies stílusnak? Mint már említettem, mindjárt gyanítani lehet, hogy Jorik magatartása és modora nem vendő komolyan, ironikusan-parodisztikusan értendő. És be is igazolódik: Jorik ügybuzgalma és csetlése-botlása a finomkodó-fontoskodó nyelvi tálalással együtt, talán túlzottan is nagy fenék kerítettén a nem oly nagy ügynek, gúny tárgyává lesz. Ugyanakkor a szerzőnek kicsit mégis mintha szívügye lenne Jorik kötődése választott korához és naiv bizalma iránta. Mintha maga is osztozott volna benne mint filosz. Ez sem segít azonban azon, hogy végeredményben nem érti az olvasó, mire megy ki ez a játék, mi az, ami itt megméri és könnyűnek találhatik. Ha csakugyan a história elutasításában látna az író megírandó problémát, az igazi históriától valami álhistóriához való elfordulásban, akkor ez ma egyrészt mondvacsinált problémának tűnik, másrészt bemutatása sem éppen meggyőző, a kerékpározásból levezetett hasonlat nem működik jól. Egyszóval az ironikus-archaizáló modor csak ürügy arra, hogy az író megmutassa, valóban bravúrosan tudja imitálni mintáit, kifogyhatatlan a régieskedés humoros variálásában.

De vajon nem lehetséges-e, hogy az egész nem akar jelenteni semmit sem, és abszurd nyelvi-irodalmi játékkal van dolgunk csupán? Jorik úti kalandjai tudniillik csak részben valószínű és ismerős közép-európai viszontagságok és kalamajkák (már amennyire az előadásmódtól ilyenek lehetnek). Jellemzőbbek a könyvre a groteszk-fantasztikus epizódok. Prágába érkezvén Jorik fizetővendégszobát foglal: szállásadói fejük tetején összenőtt sziámi ikrek, akik eleven diadalívként képesek csak mozogni, és az agyuk úgyszólván közös, ezért ha megszólalnak, felváltva beszélnek. A prágai éjszakában találkozik Jorik Jehuda Löw ben Becabél rabbival, aki éppen az elszabadult Gólemet üldözi, és csak nagy nehezen sikerül a feléledt agyagbálványt újra elporlasztania. Mikor aztán szóba elegyedek Jorikkal, és az elmondja neki, hogy nem foglalkozik a históriával, a rabbi leintti: „Mesüge goj”. Egy képtárban kilép a képből Kleió, a történetírás múzsája, és üldözőbe veszi Jorikot, aki menekül előle. Útban a Német Demokratikus Köztársaság felé fölveszi kocsijába a magyarul akcentussal bár, de zamatosan beszélő ír Störn Lőrinc, aki mindent tud a kelták távoli lelki rokonaiként számon tartott magyarokról, még azt is, hogy 1953-ban 6:3-ra megverték az elbizakodott, gőgös briteket. Hogy különben milyen nyelven beszél Jorik az útjába akadó idegenekkel, előlött az író nagyvonalúan elsiklik, illetve hol az derül ki, hogy Jorik nem tud többet csehül, mint amire az egyik kis szerelmi közjátékban Anežka megtanítja, vagyis hogy „ano”, azaz igen, hol pedig úgy társalog különféle prágaiakkal, mintha nyelvi akadályok nem is léteznének. Persze ezt oktalanság szóvá tenni egy olyan regényben, ahol – Shakespeare nyomán – tengeren kell átkelni Csehországból a Német Demokratikus Köztársaságba. Ezen a tengeri átkelésen éri Jorikot az egyetlen kudarc szerelmi téren – a mentőmellény felcsatolásának betanításával megbízott stewardess, Hildegard áll ellen –, különben Jorik egyik friss-ropogós leányzót a másikat után fogyasztja el, pedig amúgy elég ügyefogyott fiatalembernek látszik.

A kalandozás vége az, hogy Weimarba érven Jorik nemcsak Goethe, Schiller és Liszt em-

lékhelyeit bámulja meg, hanem, bár tiltakozik ellene, szembe kell néznie azokkal a szörnyűségekkel is, amelyek a közeli Buchenwaldban történtek, és ez a sokk végképp lerombolja benne Lénárt művét.

A pikareszk epizódoknak akadnak jobb és laposabb darabjai egyaránt. Legjobb pillanataiban Békés Pál regénye Boris Vian és Witold Gombrowicz abszurd kalandregényeire emlékeztet. A Prágából az NDK-ba vivő úton talál leginkább magára az *Érzékeny utazások*. Itt az epizódok az abszurd esztétikája szellemében koherens egységet alkotnak. Ez a koherencia hiányzik a könyv egészéből. Hosszú ideig az a benyomásunk a regény olvasása közben, hogy az egyes kalandok sehogyan sem illenek össze, spektrumuk a kabarépoéntól hallucinációkon át a naturalisztikus jelenetezésig terjed. Ellentmondás van a visszatekintő részek viszonylagos – és papirosízű – realizztikuma és az úti élmények abszurd végletei között. Jorik főszerepe külsőséges. Személyisége fikció, befogadó edénye Lux Lénárt együgyű tanításának és tetszőleges kalandoknak. Vele, általa alig történik valami az említett szerelmi aktusokon kívül. No persze végrehajtja a regénybe táplált programot, bár őszintén szólva nem nagyon sikerült felfedeznem az epizódokban azt a bizonyos kényszerítő erejű historikumot, még kevésbé annak közép-európai specialitásait. A rabbi és Gólem, Kleió, a történetírás műzsája, a hamelni patkányfogó, fináncok és stewardessek – ezek képviselnék a közép-európai történelem kivédhetetlen jelenvalóságát?

A buchenwaldi befejezéssel még külön is bajom van. A regény egészére jellemző frivol, parodisztikus hangnem tökéletesen kioltja azt a katartikusnak szánt hatást, amit a haláltábor élményére bíz az író. Nem mondom azt, hogy a haláltábor szerepeltetése ebben a frivol irodalmi konstrukcióban blaszfémia. De azt állítom, hogy mint az írói program terhének javát viselő slusszpoén nem működik, nem működhet. (*Szépirodalmi*, 1991)

MOHAI V. LAJOS

POLCZ ALAINE MAGÁNFRESKÓJA

Polcz Alaine: Asszony a fronton

1. „Most ötven év múltán, ahogy a diktatúrák is pusztulnak, Erdély újból vajúdik, úgy látom háborús házasságomat, mint a világtörténelem falára festett magánfreskót.” – Ezzel a mondattal rekeszti be a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent önéletrajzi könyvét Polcz Alaine. Árulkodóan, mintegy utalva a nyílt konfesszióra, melytől az *elrejtettség* nála természete szerint idegen, ő maga pedig süket az önmentésre; e zárómondatnak ugyanis minden szava hangsúlyos. Történelmi és személyes nyomatékával ismerkedik meg az olvasó. A történelmi régió, a tradicionális dimenzió új lehetőséget kapott; ez a jelen idő. A demokratikus megvilágításban Erdély vajúdása többszörösen is személyes esély Polcz Alaine-nek, aki szülőföldjét, gyermek- és ifjúkorának ezüstkori boldogságát kaphatja így vissza, a lélek tehetetlen passzivitása után. Nem kell elesetten és botorkálva megtérnie oda, hanem életének indítóterepét megtalálva, súlyosan és fegyelmezetten teheti ezt. Zárójeles megjegyzés lehet csupán, hogy második férje, Mészöly Miklós *Pontos*

történetek útközben című könyvének ő, Polcz Alaine a képzeletbeli narrátora, a voltaképp a Mészölyvel folytatott párbeszéd a formakulcsa a mostani könyvnek is. Személytelen olvasó helyett a valakihez szólás: „Jött Miklós, bennem pedig ott volt a halálos betegség, amiből ő hozott vissza, az életbe.” Ezért válhat a történetmondó tegező írásmódja bensőséggessé, alakulhat ki szinte hívott, valóságos párbeszéd, az elbeszélő mondatai ezért sikerülhettek nyöszörgés nélküli mondatokká, ezért lehet az olvasó az intimszféra beavatottja. A *Pontos történetek* historiai félmúltja kényszeríti ki a mostani könyvben használt jelen időt – nyelvtani és főleg pszichológiai értelemben.

Valóban, az intimszféra jelenti a könyv hatalmas dimenzióját. Pedig belénk hasító háborús visszaemlékezés, de csak az első, nem teljesen végleges benyomás szerint. Utána személyhez szóló, belső jelentéssé válik minden sora, még azok is, amelyek homályos módon (mert természetük ilyen) a nagy nyilvánosság hatására sem kitisztultak; üzenetük szinte tudatalatti, nem lefordítható. Ami tehát tényszerűen összefoglalható ebben a könyvben, az a rögzítő pillér, a tartalmi váz. Korai háborús házasság Jánossal. Nászút Pesten. Hétköznapiak: Erdély. A Front: az Esterházyak, Csákvár. Németek és oroszok. Az előbbiek túlságosan kiszámíthatóak, ezért ridegek, embertelenek, az utóbbiak civilizálatlanok és vadak. A fronton nyomor és kiszolgáltatottság. Ami utána van, háborús következmény, súlyos betegség, majdnem-halál, kórházi vesztőhely és valamiképp életben maradás. Ami ezen a „tartalmi” részen túl van, az Polcz Alaine egyszemélyes apokalipszisének a valódi mondanivalója. Amit teljesít, az *küldetés és hírhozatal*, kivehető belőle a már-már fokozhatatlan légszomj és fojtottság, az önkéntelenül is leleplezett, mert átélt pokol, a világdráma szörnyű szertartásossága (félelem, halottak). A mai, mindennapi hisztériák helyett a kegyetlenségében is megszemélyesülő *szomorújáték*. Mert tudjuk a végét, ismerjük a „képeit”.

Polcz Alaine szavaival a „világtörténelem fala”: a háború. Kéretlen esküvői díszlet Kolozsvárott. A „magánfreskó” a háborús házasság, betű szerinti és átvitt, azzá lényegült értelemben is. Ez vésődik szinte gyógyíthatatlanul a lélekbe: a szeretet utáni szomj, a közös eredetű megértés utáni vágy, mert helyette más van; brutális alávetettség, megálázottság, házastársi kifosztottság, érzelmi aszály az első férj, János részéről. Nem a háború szörnyűsége az igazi mélypont, nem a frontharc kivédhetetlen vonulása, az otromba erőszak, az orosz katonák szexuális terrorja, hanem a házasság, a „magánfreskó” elidegenedett természete, az egymáshoz-nem-illés fölismerésének erodáló hatása, a hosszú kínlódás, amíg a lélek fölmondja, *képes rá* hogy fölmondja a másik féllel, a szeretettel való szolgálatát, együttműködését. A bombázást és a testi erőszakot túlélni *csupaszabb* képlet, mert ami veled így történhet, annak a felelőssége, azé, aki bombát dob rád, pisztollyal célba vesz. Aki a lövészárók másik oldalán áll. A háború csúfodáros képmutatásai közé mégis az tartozik, hogy a téboly ezernyi megnyilvánuló jele közt az szennyez be leginkább, amelyet a hozzád legközelebb állótól kapsz. Az első férjtől, az első férfitől, Jánostól. A hűtlentől, aki a nászút idején könnyűvérű pesti nőtől szerzett betegséggel fertőz. A bűn tudatával mégis te telítődsz.

Csak remélhetem, hogy Polcz Alaine könyvét hibás hangsúlyok nélkül olvastam, mert számomra egy érzékenység karakterének a megismerése, *író által való* megismertetése a lenyűgöző varázs, megrendítő élmény, valamelyest a dermesztő tények és összefüggések béklyójától szabadultan. Csodálom Polcz Alaine bátorságát és figyelmét, mely egyúttal az önmaga iránt megnyilvánuló *hűség* jegye is. Mert meglehet, a fausti alku az örök hallgatást jelentette volna. A hűség, a szeretet azonban – emberi mérték szerint – semmiféle hatalom miatt nem hamisítható meg. Ezért nem engedett ő. „A háború nem könnyű. A házasság sem” – írja. „– Megpróbálom elmondani Neked, hogyan volt, mert egyszer már el kell mondanom.”

Az írás kíméletlenebb színtér a frontnál.

2. Csábító lehetőség volna itt abbahagyni dolgozatomat. Meg is tettem egyszer, rádiójegyzet formájában, a főnti rész mintegy kétharmadát elmondva Varga Lajos Márton műsorában, a *Mindennap irodalmunkban*. Sebtében készültem el vele a közönség által sietve szétkapkodott könyv megjelenését követően, nem rejtve véka alá, hogy sokakkal együtt Polcz Elaine önéletírásának búvkörébe kerültem, ami (manapság már) meglehetősen ritka eset visszatekintő jellegű, nem-fikciós műnél. Az emlékezők tévedő érzékeit ugyanis általában csúnya jellemhibának tartom, bárminemű elleplezésre tett kísérlet viszont a kitaláltság látszatát kelti előttem, a hamis egyszerűsítés vagy másrésről a divatos mintákat követő sorvezetés pedig az illendőség nélküli becsvágyat juttatja eszembe – önéletírásokat csak takaros adagolással olvasok ezért. Egyre nagyobb időközök után.

Az önéletrajztól mint műfajtól való viszolygásom nyilván abból adódik, hogy a magánélet természetét, betöltendő helyét és betöltött szerepét kifordítva látom az önéletírásokban; úgy vettem észre, hogy e vonatkozásban az alárendelés felel meg minden rendű és rangú visszaemlékező szándékának. Mintha hamarjában odavetett mondatokkal kellemetlen kötelességfélét tudnának le életük, személyiségük belső, rejtettebb köreiről szólni. Azt is alapos tisztítás után, kerekdeden, kísértő pillanatok kilúgozásával; folytathatnám még. Mindenesetre az általam ismert önéletírásokon többnyire az a látszat uralkodott el, hogy szerzőjük szerint csakis a magánéleten túli történések járhatnak tanulsággal a világ (az olvasó) számára. Hogy mennyire alacsony árfolyama lehet az efféle mentalitásnak, arra épp Polcz Elaine könyvének el- és újraolvasása alkalmával jöttem rá. Polcznál ott kezdődik el minden, ahol más megtorpant volna; a nyílt színen magánintimitásuk határa jól védett sánc, csak magunk lehetünk jelen szegyenünkkel, kiszolgáltatottságunkkal, porig sújtva a megalázottságban, a szegénységben. A hűvös hallgatás évada ez, az önmagunkkal való összetartozás álmos állapota; mint ilyen, kivételes és oldódás nélküli. Feléledése elől pedig igyekszünk elszökní. Amit úgy mondok, hogy Polcz Elaine számára az írás *kíméletlenebb színtér a frontnál*, ezt is jelenthetné. Ne feledjük, hogy János kísértő emlékével egyszer-egyszer megküzd nehéz álmaiban ma is, évtizedekkel azután, hogy őt érzelmileg végérvényesen elutasította, és óvatosan elfogadta a Miklós mellett megtelepedő gyógyító közösséget. Miklóshoz – így gondolom – a világ visszavétele kapcsolta Polcz Elaine-t, az otthonos berendezkedés, amit a háborús lemeztelenedés óhatatlanul kikövetelt. Mészölyről tudvalevő, hogy ugyancsak összetörten került ki a háborúból; ami Polcz szívét nyomta, azt rongáló hatalomként élte meg a *Lesiklás* című elbeszélés későbbi írója is. A kölcsönös egymásfigyelés esélye adhatott *akkor* Polcz Elaine-nek lehetőséget arra, hogy kiűzze magából „háborús házasságát”; kimondható a súlyos tény: voltaképp meghiúsult fiatalságát.

A visszaemlékezés időben korábban megteremtődött előzményénél időzőm, mivel elemi erővel hatja át az elbeszélés terét a *párbeszéd* élménye. Ennek jelentősége az olvasás előrehaladtával egyre növekszik, de kezdettől fogva azt szolgálja, hogy ne az áldozat szerepébe kényszerüljön az emlékező, mutassa bár egykori önmagát az elhagyatottság mind kopárabb helyzeteiben. Kivételes lekierőről kell utólagosan újból számot adnia: az írás ezért is *kíméletlenebb színtér a frontnál*. Annak az asszonynak, akivel mindaz megtörténhetett, amiről itt olvastam, úgy érzem, nincs már hova visszahátrálni, ha eldöntette az *egyszer már el kell mondanom* tétje. (*Szépirodalmi*, 1991)